BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, Nos 843 859 868 885 902 909, 937, 942 & 9[illegible]2

THE SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA

WITH THE COMMENTARY OF

MADHAVA ACHARYA

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI

A ccuate M nler f th 1 t c S c ty f Bengal Ed to Autho C m tato A t l C r p ler Tr n l to and P bli l er f l ff r t V lic ks &c &c

VOL VI

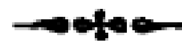
KANDA VI & VII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1899

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ तैत्तिरीयसंहितेति व्याख्यास्याम । "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इत्याहापस्तम्ब (य प सू ३४)। तत्र मन्त्रग्रन्थानामेव संहितेति नामान्तरम् । तासां संहितानां हि बहुप्राचीनत्वात् कालभेद देशभेद व्यक्तिभेदाद्भिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदा पाठभेदाश्च सम्पन्ना, पाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदा तत्प्रयोगभेदाश्च सम्पन्ना, अत एवैकैकोऽपि वेदो बहुशाखत्वमापन्न । तदेवोदाहृत प्राचीनभाषित चरणषट्क षड्गुरुशिष्येण—"एकविंशत्यध्वयुक्त ऋग्वेदं ऋषयो विदु । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् । नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहु पञ्चदशाध्वकम्"—इति । 'अध्वा, वेदता, गति, शाखा इति पर्यायवाचका'—इति च तत्रोक्त तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्त मेवमेव । तथाहि पस्पशाह्निके—"एकशत मध्वर्युशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेद, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेद"—इति । चरणव्यूहे तु किञ्चित् पार्थक्य मपि । तद्यथा—'ऋग्वेदस्य ० ० ० शाखा पञ्चविधा भवन्ति । आश्वलायनी शाङ्खायनी शाकला बाष्कला माण्डुकेया चेति"—इति । 'यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति । चरका आह्वरका कठा प्राच्यकठा कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्त्तान्तवेया श्वेताश्वतरा औपमन्यव पाताण्डिनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणी नाम सप्तभेदा भवन्ति । मानवा दुन्दुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायणीयाश्चेति । ० ० ०। वाजसनेया नाम सप्तदशभेदा भवन्ति । जाबाला गौधेया काण्वा माध्यन्दिना शापीयास्तापनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशरीया वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजवा कात्यायनीयाश्चेति । ० ० ०। तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । औख्या खाण्डिकेयाश्चेति । खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति"—इत्यादि । विष्णुपुराणादौ तु शाखानां सङ्ख्या नामानि च पृथक् पृथगेव, सदत्र सिद्धान्तिप्राचीनानां अमविजृम्भितानामिव तेषां मतताऽत्र न । चरणव्यूहादावपि पाठभेदा सन्त्येवेति ।

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, एकैकस्या शाखायां अध्ययनेनैव भवेदेवाधीत एकैको वेद, सर्वास्वेवैकवेदीयशाखासु संहितायां प्रायोऽभेदात्। किञ्चिन्मन्त्रन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चित्पाठव्यतिक्रमेण, किञ्चिदुच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानविधिपार्थक्येन च न भवद्वस्तुतो विभिन्नत्वम्, जागर्त्येव ह्यत्र न्याय — एकदेशविकृत मनन्यवत् (पा० सू० १ १ १२ भा०)'—इति। भवत्येव हि छिन्नपुच्छे शुनि श्वेतिव्यवहारो लोके। अत एव भाष्यकाराचार्यैरेकैकैव शाखा व्याख्याता तयैवानि च सर्ववेदव्याख्यानं आत्मन कृतकृत्यतेति। एवं "वेद कृत्स्नोऽधिगन्तव्य (२ १६५) —इति 'षटत्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवैदिक व्रतम (३ १)"—इति, 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम (३ २) —इति च मनुवचनान्यनेकशाखाना मन्त्रगत प्रकृतपार्थक्ये हि कथ सम्भवेयुर्नामा ? यतन द्वापरशेषेऽव्दपु सहस्रशाखस्य साम वेदस्य। ततस्तादृशस्मृतिवचनानां मुन्मत्तप्रलपितत्व मेव प्रसज्येतेति। अतो ऽत्रैवमवावधायम,— वेदशाखाभेदो न मन्त्राद्यध्यायभेदतत्व, प्रत्युत भिन्न काललिखितानां भिन्नदेशीयानां मेकग्रन्थीयानां मपि बहुतरादशपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठान्तिभेद, प्रायस्तथैवेति। वेदानां मनश्वरत्व, बहुप्राचीनता शाखाप्रवर्त्तकानां प्रवचनं किञ्चित् स्थानत्व चेह बीजानि। अथाप्यत्र सशय श्चेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्दूरोत्सारणं सुकर मेवति भवेन्निवृत्त कोलाहल।

परन्त्वत्र मपि यजुर्वेदस्य वाजसनेय तैत्तिरीययो शाखयोरेव मिथ पार्थक्य मुपलभ्यते, यत्तयोरुभयो शुक्लत्वकृष्णत्वऽमसत प्राचीना। तथा च जाबालादीनां सप्तदशवाजसनेयशाखानां शुक्लयजुरिति ख्याति, औख्यादीनां तैत्तिरीयाणान्तु षष्णां यजु शाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति। ईदृशा सदृशभेदकारणं शतपथश्रुत्यन्तिात्स्पष्टतोऽवगन्तव्यम।

तथाहि—"आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते"—इति शत० ब्रा० १४ ९ ३३। 'वाजिशाखावच्छिन्नाना यजुषा सूर्यमुपस्थित्य याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्व च पुराणेषु प्रसिद्धम्'—इति चाह तद्भाष्ये द्विवेदगङ्ग। तथा चेमानि पुराणवचनानि—

"वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन।
यैश्चीर्णं ब्रह्महत्यांह क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम ॥ ६१ ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन कियत्।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यल त्वया।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीत त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥

देवभक्तमुत सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽदद्‌ ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्‌ सुपेशलाः ॥ ६५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥
* * * * * *

एवं स्तुतः स भगवान्‌ वाजिरूपधरो रविः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्‌ प्रसादितः ॥ ७३ ॥'
—इति भाग० पु० १२ ७ ।

सैषा कृष्णयजुर्वेदसंहिता तित्तिरिनाममहर्षिणा प्रोक्तेति तैत्तिरीयसंहितेत्युच्यते । तदाह भगवान्‌ पाणिनिः — तेन प्रोक्तम्‌, तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्‌ —इति (४ ३ १०१, १०२)।

अत्रेदमपि ज्ञेयम्‌—तित्तिरिप्रमुखानां शाखाप्रोक्तत्वेऽपि न तु तत्तच्छाखीयमन्त्राणां प्रोक्तृत्वम्‌, प्रतिमन्त्रमृष्यन्तराम्नाताकापातात्‌। अस्ति हि सर्वेषामेव मन्त्राणां पृथक्पृथगृषिसद्भावः,—अथ मन्त्रोऽनेन ऋषिणा दृष्ट इति ।

अथापरमपि— तित्तिरिप्रोक्तैव शाखा क्रमात्‌ पञ्चविधत्वमापन्ना औख्यादिनामतः प्रौढां प्रसिद्धिं गतेति तासां सर्वासामेव तैत्तिरीयत्वेऽपि औख्यनामिका शाखैव तैत्तिरीयेति व्यपदिश्यते विशेषतः, यथा ऋग्वेदशाखानां पञ्चानामेव शाकलत्वेऽपि शैशिरीयाख्यान्यैव शाखा शाकलेति व्यपदिश्यते । तथाहि त्रिकाण्डिकौमुद्याम्‌—

"शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ॥
शिशिरो बाष्कलः शाङ्ख्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः ।
पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तकाः ॥"—इति ।

तदेवं शैशिरीया, बाष्कलीया, शाङ्ख्य, वात्स्या, आश्वलायनी चेत्यासां पञ्चानामेव शाखानां शाकलत्वं गम्यते । अत एव 'ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम्‌ । प्रमाणमनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः ॥"—इति-शौनकीयानुक्रमणी-व्याख्यानावसरे प्राह षड्गुरुशिष्यः — 'सर्वेषां (शैशिरी-यादिपञ्चशाखाध्येतॄणाम्‌) शाकलत्वमुक्तम्‌'—इति । एषाऽपि चरणव्यूहादौ शैशिरीया शाखैव शाकलेति बुध्यतेऽस्माभिस्तथैव वैः कैश्चित्‌ ।

संहितालक्षणं तु पाणिनिसूत्रादौ प्रसिद्धम्—'संहिता पदप्रकृतिः (पा० सू० १ २ १ १)'—इति, 'वर्णानामेकप्राणयोगः संहिता'—इति (ऋ० वा० प्रा० १ १५८), 'परः सन्निकर्षः संहिता (पा० सू० १ ४ १०९)'—इति चैवमादि। 'मन्त्रा मननात्'—इति यास्कः। 'तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदेवाधियज्ञादिमन्तारो मन्यन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्'—इति तत्र दौर्गी वृत्तिः। तथा च 'मननहेतुर्मन्त्रः'—इत्येव मन्त्रलक्षणं सम्पन्नं यास्कीयम्।

सिद्धमित्थं तित्तिरिनाममहर्षिप्रोक्ता या औख्यापरपर्याया पदप्रकृतिभूता आद्या मन्त्रपेटिका सैषा कृष्णयजुर्वेदीया 'तैत्तिरीयसंहिता'—नामेति॥

अस्य खलु तैत्तिरीयवेदस्य कान्तरूपत्वप्रवादे प्रत्यक्षहेतुराम्नाय मुपलभ्यते। यथा हि शाकसूपापूपादयः पृथक् पृथग् भक्षिता अपि वान्ताश्चेत् मिश्रिता एव दृश्यन्ते, एवं मिह पृथक् पृथक् प्रसिद्धयोरपि मन्त्रब्राह्मणकाण्डयोरेकत्र समावेशः संलक्ष्यते,—मन्त्रपेटिकारूपे संहिताग्रन्थे हि बहूनि ब्राह्मणवाक्यान्याम्नातानि, तथा ब्राह्मणग्रन्थे च बहव एव मन्त्राः समाम्नाताः। वस्तुतो यथा ऋग्वेदस्य, शुक्लयजुषः, सामवेदस्य च संहिताब्राह्मणयोर्ग्रन्थयोः पार्थक्यं पाठमात्रत एवोपलभ्यते, न तथा अस्य। एतदीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोर्न कोऽपि रचनागतविभेदो गम्यते, अपि नाम संहिताग्रन्थारम्भे मन्त्रश्रुतिः, ब्राह्मणग्रन्थारम्भे तु ब्राह्मणवाक्यश्रुतिरित्येवात्र ग्रन्थपरिचयबीजम्, गुरुपरम्परागतो व्यपदेश एव च तत्साधकः। अत एव मीमांसायाम् अभियुक्तानां व्यवहारत एव मन्त्रग्रन्थोऽयमिति निर्णेतव्य मिति सिद्धान्तितम् (मी० जै० २अ० १पा० ३२ सू० ७ अधि०)। कृष्णत्वप्रवादेऽपि स्यादिद मेव बीजम्। अत एव 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि''—इत्यस्य व्याख्याने 'शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनामिश्रितमन्त्रात्मकानि'—इत्युक्तं द्विवेदगङ्गेन। बृहदारण्यकभाष्येऽप्येवमवाह भगवता शङ्कराचार्येणेति।

तैत्तिरीयारण्यकग्रन्थस्तु तैत्तिरीयसंहिताभागैकदेश इति मन्तव्यम्। अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेय मित्यापस्तम्बीयवचनान्तेनो मुन्मत्तप्रलापत्वमेवारण्यकस्यावेदत्वं वा प्रसज्येत। तत्त्वतोऽरण्येऽध्येयत्व मेवारण्यकनामबीजम्, तच्च मन्त्रेष्वपि सम्भवति, सम्भवति ब्राह्मणवाक्येष्वपि, तस्मात् सर्वा एवारण्यकग्रन्था मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरस्यांशविशेषा एव। तत्र क्वचित् मन्त्रग्रन्थस्यैकदेशः, यथा सामवेद, क्वचिद् ब्राह्मणग्रन्थस्य, यथा शुक्ले यजुषि।

पश्चात्कायन्याय विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् (४ २ १२ पा० वा०)''—इत्यस्य वार्त्तिकभाष्ये 'आरण्यकोऽध्याय'—इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेकाध्यायस्यैवारण्यकत्वं सर्वत्रेति त्वपसिद्धान्तः, सति हि तथा गलेकुठारन्यायेन सङ्कीर्त्ति-

कोक्ताना न्यायादीनामपि एकैकत्व मेव स्यात् स्वीकार्यम्, न च तन्निष्ठ कश्चिन्मपीति। तथाच यथा तत्र भाष्ये 'आरण्यकोऽध्याय'–इत्युदाहृतम् तथैव आरण्यक ग्रन्थ आरण्यको न्याय, आरण्यको विहार, आरण्यको मनुष्य, आरण्यको हस्ती'–इमान्यप्युदाहरणानि भाषितानि। तत् किमेतेर्भाष्योदाहरणै आरण्यकाना पथ न्याय विहार मनुष्य हस्तिना मेकैकत्व मेवावधार्यते ? नो चेत् इहापि नैवेति सुवचम ॥

सोऽय कृष्णयजुर्वेदीयो मन्त्रभागग्रन्थ १८५४खृष्टाब्दे, डा० रोएर महोदयेन सम्पादयितु मारब्ध । ५९खृष्टाब्दतस्तत्र इ वि कवेल M A महोदयस्य साहाय्य मङ्गीकृत । ६१खृष्टाब्दतस्तेन कवेलमहोदयेनैवैकेनास्य सम्पादन मुररीकृतम् । तत ६६खृष्टाब्दे पण्डितरामनारायणविद्यारत्नमहाशयस्य हस्तेऽप्येतत्सम्पादनभारो न्यस्त । आगते तु ६८खृष्टाब्दे महामहोपाध्याय महेशचन्द्रन्यायरत्नस्याधिकार गत मेतत्सम्पादनम । तेन हि बहुकमणा तत आरभ्याष्टाविंशतिहायनव्यय पञ्चदश खण्डा (२२–३६) सम्पादिता । ततो लब्धाधिकारेण मयाद्यैतत्सम्पादन समापित मित्यलम् ॥

सप्तकाण्डात्मकस्यास्य ग्रन्थस्यान्त्यकाण्डद्वय मया सम्पादितम । तत्र मत्पूर्वसम्पादकै सम्पादितानि पुस्तकान्येवावलम्बनीकृतान्यथापरञ्चैक मुम्बई मुद्रित मूल मवलम्बितमिति ।

अथात्र प्रक्षेपाद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रत्यनुवाकान्ते प्रतिप्रपाठकान्ते चैकैक पञ्चाशनवाक्य यथावत्स्वरसयुत मेवाधीय । तदपि मन्त्राद्याम्नान मिव प्रतिभाति । तद्यथा प्रथमकाण्डीय प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाकाम्नानावसान पठ्यत इद वाक्यम्— इषे त्रिचत्वारिꣳशत्'–इति । इषे'–इत्यारभ्य त्रिचत्वारिंशत् (४३) पदानीहानुवाके आम्नातानीति तत्त्व । तथा द्वितीयानुवाकाम्नानावसा —"सहस्रवल्शा अष्टात्रिꣳशच्च'–इति । एतस्य द्वितीयानुवाकस्य पञ्चाशत्तम पद 'सहस्रवल्शा'–इति ततोऽन्यान्यप्यष्टात्रिंशत् पदानीह सन्ति । ततश्चात्रानुवाके अष्टाशीतिपदान्याम्नातानीति बोधित मेतेन वाक्येन । तथा पञ्चमानुवाकाम्नानावसाने— त्वा भाग एकान्न'च"–इति । एतस्य पञ्चमानुवाकस्य प्रथम पञ्चाशत्तम पद त्वा'–इति ततो द्वितीय पञ्चाशत्तम पद 'भाग'–इति, ततोऽन्यान्यप्येकादश पदानीह सन्ति । ततश्चात्रानुवाके एकादशाधिकशत पदान्याम्नातानीति बोधित मेतेन वाक्येन । एव प्रथमप्रपाठकाम्नानावसाने पठ्यत इद वाक्यम् —"इषे दृꣳह भुवनमष्टाविꣳशति"– इति । अस्मिन् प्रपाठके 'इषे'–इत्यारभ्य पञ्चाशन पदानि, ततो 'दृꣳह'– इत्यारभ्य च पञ्चाशत पदानि, ततो 'भुवनम्'–इत्यारभ्य पञ्चाशत पदानि,

ततोऽन्यान्यपि अष्टाविंशति पर्वाणि सन्ति। तदित्थमेतत्प्रपाठकपदसङ्ख्या वस्वश्विवाणेशमितेति (१५२८) बोधितं मतेन वाक्येन।

प्रतिप्रपाठकावसाने तत्तत्प्रपाठकाम्नातानुवाकानां यथाक्रमेण प्रतीकपदानां नूद्य परिगणना च विद्या तत्तदनुवाकपरिगणनात्मकमपि सस्वरं समाधीयते। तद्यथा—"(१) इषे त्वा (२) यज्ञस्य (३) शुन्धन्तु (४) कर्मणे वाम् (५) देवो, (६) उद्धत (७) दृंहि (८) भवतम्या, (९) नम (१०) प्रत्युष्ट, (११) कृष्णोऽसि, (१२) भुवनमसि (१३) वाजस्या (१४) भाजा चतुर्दश—इति।

एवं प्रतिकाण्डान्ते तत्तत्काण्डीयप्रपाठकानां प्रतीकपदानि समुल्लिख्य परिगणना च सस्वरं पठ्यते। तद्यथा सप्तमकाण्डान्ते—"(१) प्रजननं (२) साध्या (३) प्रजवं (४) बृहस्पतिः, (५) गावः पञ्च"—इति। सप्तमकाण्डे पञ्च प्रपाठकाः सन्ति तत्र तेषां यथाक्रममेतानि प्रजननमित्यादीनि प्रतीकपदानीति तदर्थः।

तथा ग्रन्थशेषे काण्डप्रतीकपरिगणनात्मकं च सस्वरं समधीयते। तद्यथा—"(१) इषे, (२) वायवः (३) प्रजापतिर् (४) युञ्जान (५) सावित्राणि (६) प्राचीनवंश (७) प्रजननं सप्त"—इति। एतेन वाक्येनात्र तैत्तिरीयसंहितायां सप्त काण्डाः सन्ति तेषां च काण्डानाम् इषे त्वेत्यादीनि सप्त प्रतीकपदानीति बोध्यते इति मन्त्रादिरूपाणि तत्तिरीयसम्बन्धिभागपदानीति॥

अथ संहितापाठे सम्पादकीयप्रस्तुतसंस्करणविशेषस्याबोध्यत्वं ६ भा० २१ पृ० टिप्पण्यां सिद्धान्ते बोधितम्, तथा अनुवाकेषु ॥ १ ॥—एवमादिसङ्केतचिह्नेन खण्डभेदानां विधानं कृतमिति ६ भा० ३४ पृ० टिप्पण्यां सूचितं तत्रतत्रैवावलोक्यमिति॥

अथैतद्भाष्यकारविषयेऽप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम्। कश्चिदाह य खलु माधवाचार्यः स एव सायणाचार्य इति। तदेतन्मतं माचार्यस्य आत्मोक्तपरिचयविरुद्धमित्यवधेयमेव। तथा ह्याचारमाधव, प्रायश्चित्तमाधव, कालमाधव, च भूमिकायां पञ्चमसप्तमश्लोकाविमौ—

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः॥"—इति।

तस्मात् यदस्मिन्व्याख्याने पुष्पिकासु सर्वत्रैव 'सायणाचार्यविरचिते माधवीये'—इति लेखात् तत्कर्तृकत्वबोधः कथं कार्यः इति चेत् ? न तत्र तत्र तथैव विवक्षितत्वात्। एकस्य हि श्रादशकर्तृत्वेन कर्तृत्वं अपरस्य स्वसंक्षिप्तकालेनन

तन्निति द्विकर्तृकत्वं न विरुद्धम् । अपि वा उभयोर्भ्रात्रोस्सख्यातिशय्यप्रकाशाय स्यात् तथा व्यवहारः । कस्य चिन्नये माधवाचार्य एव वेदभाष्याणां कर्ता, ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् —इत्युक्तेः । अतिसङ्ग्रहात् पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्याख्याता हि माधव एव न तु सायणः । एतन्मतं त्वापातरमणीयमपि न विचारसहम्, सर्वत्र पुष्पिकासु 'सायणाचार्यविरचित'—इत्युल्लेखात्, अनेनैतत्सुधानिध्युपक्रमोक्तत्रयोदशचतुर्दशश्लोकविरोधाच्च । तथाहि—

तं तपस्विनमासीनं माधवं परमासने ।
स बुक्कः सायणाचार्यं पर्यपृच्छत् सभामनु ॥
आचार्याः सकलाः सन्ति च दृष्टार्थगोचराः ।
त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रणयेन प्रणीयताम् ॥ —इति ।

उक्तेत एतद्भाष्योपक्रमश्लोकात् मुद्रितद्वितीयश्लोकादनन्तरं लिपिकरप्रमादान्नि स्तअप्रसिद्धविस्मृतावपि स्त एतौ श्लोकौ—

स त्वाह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः ।
सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥
इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।
अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ —इति ।

श्लोकावेतौ आड्यारियतिकपुस्तकालयीयैकस्मिन् जीर्णतमेऽतिविशुद्धे पुस्तके समन्वितौ, तैत्तिरीयप्रथमभागस्य सम्पादकीयलिपिपुस्तकयोश्चोद्धृतौ दृश्येते । एतच्छ्लोकद्वयात्परभूतश्चैष श्लोकः स्यात् यश्च, योऽत्र मुद्रितस्तथा—

'ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ इति ।

अस्य का गतिरिति चेत् उद्यतः सन् स्वमध्यमानुजेन सायणाचार्येण वेदार्थप्रकाशं कारयतीत्यूह्यमित्यस्माकम् । एवं हि सायणाचार्यकृतान्येव सर्वाणि वेदभाष्याणीति सिद्धम् ।

एवमपि मत्सम्पादितैतत्खण्डानाञ्च मुखपृष्ठेषु यन्मुद्रितं 'माधवाचार्यविरचितवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहिता —इति, तत्सर्वं पूर्वपूर्वसम्पादकोल्लेखानुसारत एवेति बोध्यम्, अन्यथा हि स्याद् ग्रन्थान्तरत्वभ्रान्तिरिति ।

किञ्च वेदभाष्येषु तैत्तिरीयभाष्यस्यैव प्राथम्यं स्यादभ्युपगम्यम् ऋक्-संहिताभाष्याद्युपक्रमश्लोकादिपाठात्तथैवोपलब्धेः । तथाहि—

"आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतः पुरा ।
यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थं ऋग्वेदो व्याकरिष्यते ॥"—इति

ऋ० सं० भा० भू० ५ श्लो० ।

एतेन यजुर्भाष्यस्य प्राथम्ये विज्ञातेऽपि न ज्ञायते तत् शुक्लस्य यजुष कृष्णस्य वेति। काण्वसंहिताभाष्योपक्रमस्थो पञ्चमैकादशश्लोकपाठात्तु तच्छङ्कापि भवति छिन्नमूला। तथाहि—

'ऋग्यजुस्सामवेदेषु ये व्याख्यातास्तेषु तद् यजुः।

कृष्णं शुक्लमिति द्वेधा तत् कृष्णं तैत्तिरीयकम्॥ ५॥

*   *   *   *   *   *

व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते॥ ११॥"—इति।

एवञ्च काण्ववेदाख्यं शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातम्, तैत्तिरीयाख्यं कृष्णं यजुरेव पूर्वं व्याख्यातमिति स्फुटम। तत्रापि ब्राह्मणारण्यकयोर्व्याख्यानात् पुरैवैषा संहिता व्याख्यातेति च ध्रुवम्। तथाहि ब्राह्मणभाष्योपक्रमे—

"व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुखेनार्थविबुद्धये॥'—इति ८ श्लो०।

तथाचारण्यकभाष्ये—'व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता।

तद्ब्राह्मणं च व्याख्यातं शिष्टमारण्यकं ततः॥'—इति ५ श्लो०।

"यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी—इत्युक्तेस्तस्याचार्यस्य तैत्तिरीयशाखाध्येतृकुलजत्वमपि सुव्यक्तमिति शम्॥

कलकत्ता (राजन्वती)। }
संवत् १९५६(१८९९)। }

श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।
(सामश्रमी)

सूचीपत्रम्

तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठभागस्य ।

(तत्र)

अथ सोमब्राह्मण नाम षष्ठ काण्डम् ।

इह प्रपाठका षट् ।

प्रथमप्रपाठकस्य—

द्वितीयप्रपाठकस्य—

तृतीयप्रपाठकस्य—

चतुर्थप्रपाठकस्य—

पञ्चमप्रपाठकस्य—

षष्ठप्रपाठकस्य—

अथ सोमकाण्डं नाम सप्तम काण्डम् ।

इह प्रपाठका पञ्च ।

प्रथमप्रपाठकस्य—

---

* अत्रेदमाम्नायम्— ता वराहो भूत्वाहरत्' —इति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य—

तृतीयप्रपाठकस्य—

चतुर्थप्रपाठकस्य—

पञ्चमप्रपाठकस्य—

तत्र

॥ शमिति ॥

॥ षष्ठभागस्य सूचीपत्र समाप्तम् ॥

॥ ० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

प्राचीनवꣳशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीꣳ रुद्रा यत् प्राचीनवꣳशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते[१] परि-श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्य-लोकात्[२] नास्माल्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वतीकाशान् करोति[३] ॥ १ ॥

उभयोर्लोकयोरभिजित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति[४]

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अव-रुन्धे[५] तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते ताम्प्रावेशयन्[६] तीर्थे स्नाति ॥ २ ॥

तीर्थमेव समानानां भवति[७] अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवति[८] वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षते[९] सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा-शास्ते[१०] अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानं पितॄणां नीविरोषधीनां प्रघातः ॥ ३ ॥

आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति[११] बहिः प्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते[१२] आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति[१३] घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वै ॥ ४ ॥

एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति[१४] प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते[१५] अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै[१६]

इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदाञ्जनम-
भवद् यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं
पूर्वमाङ्क्ते(१०) ॥ ५ ॥

सव्यꣳ हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि-धावते नीव
हि मनुष्या धावन्ते पञ्चकृत्व आङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-रुन्धे परिमितमाङ्क्तेऽपरि-
मितꣳ हि मनुष्या आञ्जते सतूलया आङ्क्तेऽपतूलया
हि मनुष्या आञ्जते व्यावृत्त्यै(१८) यदपतूलयाञ्जीत वज्र
इव स्यात सतूलयाङ्क्ते मित्रत्वाय(१९) ॥ ६ ॥

इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽभ्यम्रियत तासां यन्मेध्यं
यज्ञियꣳ सदेवमासीत्तदप उदक्रामत् ते दर्भा अभवन्
यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञिया सदेवा
आपस्ताभिरेवैनं पवयति(२) द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्रा-
भ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका
एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः ॥ ७ ॥

पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायै-
वैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभि-
रेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दाꣳसि छन्दो-
भिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः
सप्राणमेवैनं पवयत्येकविꣳशत्या पवयति दश हस्त्या

अङ्गुलयो दश प्राणा आत्मैकविꣳशो यावानेव पुरुष-स्तमपरिवर्गं ॥ ८ ॥

पवयति[२१] चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्प-तिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचै-वैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृ-प्रसूत एवैनं पवयति[२२] तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहाशिषमेवैतामा-शास्ते[२३] ॥ ९ ॥*

अतीकाशान् करोति । अवैशयन् तीर्थे स्नाति । प्रघात । मनुष्याणां तद्वै । आङ्क्ते । मित्रत्वाय । पञ्चभि । अपरिवर्गम् । अष्टाचत्वारिꣳशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥०॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत त एवाभवन् य एवं विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवयित्वान्तः प्र-पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोकं प्र णयति[१] अदीक्षित एकयाहुत्येत्याहु स्रुवेण चतस्रो

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकप्रथमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमी पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे(२) आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये॥१॥
स्वाहेत्याहाकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि-प्रयुङ्क्ते
यजेयेति(३) मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि
मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति(४) सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये
स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या
यज्ञं प्र-युङ्क्ते(५) आपो देवीर्बृहती विश्वशम्भुव इत्याह
या वै वर्ष्यास्ता ॥ २ ॥
आपो देवी बृहतीर्विश्वशम्भुवो(६) यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्
दिव्या आपोऽशान्ता इम लोकमा-गच्छेयु(७) आपो
देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एवैना लोकाय
शमयति तस्माच्छान्ता इम लोकमा-गच्छन्ति(८) द्यावा-
पृथिवीत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्या
हान्तरिक्षे हि यज्ञो(९) बृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्विति ॥३॥
इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव-
रुन्धे(१०) यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्वृधात्वित्याह
यज्ञस्थाणुमेव परि-वृणक्ति(११) प्रजापतिर्यज्ञमसृजत
सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत स प्र यजुरव्लीनात् प्र साम
तमृगुदयच्छद् यदृगुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहण-
त्वम्(१२) ऋचा ॥ ४ ॥

जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै(१३) अनुष्टुप् छन्दसामुदय-च्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै(१४) द्वादश वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादशभिर्वात्स-बन्धविदो दीक्षयन्ति(१५) सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुगय-देतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनꣳ सर्वया दीक्षयति(१६) विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्य ॥ ५ ॥

इत्याह पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्णेतेन सा वा एषर्क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति(१७) सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुप-यन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन ॥ ६ ॥

गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग् यद् द्वादशा-क्षरा तेन जगती सा वा एषर्क्सर्वाणि छन्दाꣳसि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वैरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति(१८) सप्ताक्षरं प्रथमं पदꣳ सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव-रुन्धे(१९) एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप-जीवन्ति पूर्णया जुहोति, पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया

जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजाना॑ᳲ सृष्ट्यै[१] ॥ ७ ॥*

अग्नये। ता। दधातु। ऋचा। सह। तेन। जुहोति। पञ्चदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपावर्त्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयो- र्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्त्ततामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत्कृष्णम्[१] ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहर्क्सामे एव अव-रुन्धे[२] एष ॥ १ ॥

वा अह्नो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव-रुन्धे[२] कृष्णा- जिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीयानुवाकभाष्ययोर्द्रष्टव्यम्।

ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति⁽⁴⁾ इमान्धियꣳ शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतद्⁽⁵⁾ गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्मात ॥ २॥

गर्भाः प्रावृता जायन्ते⁽⁶⁾ न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णुवीत यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णुवीत गर्भाः प्रजानां परापातुका स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदथो यथा वसीयाꣳसं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तद्⁽⁷⁾ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते शरा अभवन्नूर्ग्वै शरा यच्छरमयी ॥ ३ ॥

मेखला भवत्यूर्जमेवाव-रुन्धे⁽⁸⁾ मध्यतः स-नह्यति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते⁽⁹⁾ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः सन्नह्यति मेध्यञ्चैवास्यामेध्यञ्च व्यावर्त्तयति⁽¹⁰⁾ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ॥ ४ ॥

येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन तच्छराणाꣳ शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽप-हते⁽¹¹⁾ त्रिवृद्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति⁽¹⁾ पृथ्वी भवति

रज्जुना व्यावृत्त्यै[13] मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय[14] ॥ ५ ॥

यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् ताꣳ समभवत् तदिन्द्रो-ऽचायत् सोऽमन्यत यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सो-ऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भवि-ष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत् सा सूत-वशाभवत् तत् सूतवशायै जन्म ॥ ६ ॥

ताꣳ हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविषाणाभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिꣳसी-रिति कृष्णविषाणां प्र-यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणाꣳ सयोनिमिन्द्रꣳ सयोनि-त्वाय[15] कृष्यै त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्ट-पच्या ओषधयः पच्यन्ते[16] सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति[17] यद्धस्तेन ॥ ७ ॥

कण्डूयेत पामनम्भावुकाः प्रजाः स्युर्यत् स्मयेत नग्नम्भावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते प्रजानां गोपीथाय[18] न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्ण-विषाणामव-चृतेद् यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णवि-षाणामवचृतेद् योनिं प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु

दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय(१९)* ॥ ८ ॥

रुन्ध एष। तस्मात्। शरमयी। यूपस्तृतीय। मिथुन-त्वाय। जन्म। हस्तेन। अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायां यद् दीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव-रुन्धे(१) औदुम्बरो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव-रुन्धे मुखेन सम्मितो भवति मुखत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते(२) ॥ १॥

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र-यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रति-ष्ठापयन्ति(३) स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा द्यावापृथि-
वीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञ स्वाहा यज्ञ वातादा-
रं इत्यमाहार्यं ॥ २ ॥

वाव य पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा-रभते[४] मुष्टी
करोति वाच यच्छति यज्ञस्य धृत्यै[५] अदीक्षिष्टाय
ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्वाह देवेभ्य एवैन प्राह त्रिरुच्चै-
रुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्य प्राह[६] न पुरा नक्षत्रेभ्यो
वाच वि-सृजेद् यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद् यज्ञ
वि छिन्द्यात्[७] ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाच वि-सृजति
यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाच वि-सृजति[८]
यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु-ब्रूयाद् यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञे-
नैव यज्ञं सन्तनोति[९] दैवीन्धियं मनामह इत्याह
यज्ञमेव तन् म्रदयति[१०] सुपारा नो असद् वश इत्याह
व्युष्टिमेवाव-रुन्धे[११] ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्य दीक्षितस्य गृहा३इ
न होतव्या३मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद् यज-
मानस्यावदाय जुहुयाद् यन्न जुहुयाद् यज्ञपरुरन्त-
रियाद् ये देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै

देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतꣳ(१२) स्वपन्तं वै दीक्षितꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्त्यग्निः ॥ ५ ॥

खलु वै रक्षोहाग्ने त्वꣳ सु-जागृहि वयꣳ सु-मन्दिषी-महीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै(१३) अव्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रत-मा-लम्भयति(१४) देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः ॥ ६ ॥

ह्येष सन् मर्त्येषु(१५) त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतꣳ हि यज्ञेष्वीडते(१६) अप वै दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवताः क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मामावृत्रन्नित्याहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः सन्नयति(१७) यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद् यावत एव पशूनभि-दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू-रास्येयत ॥ ७ ॥

सोमा भूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनव-रुन्धे(१८) चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैना प्रति-गृह्णाति(१९) वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेद् यथादेवतन्दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ ॥ ८ ॥

बृहस्पते[१] देवीरापो अपां नपादित्याह यद् वो मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवं तद् वो माव-क्रमिषमिति वावैतदाह[२१] अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वात्येति[२२]* ॥ ६ ॥

भुञ्जते। अथ। छिन्द्यात। रुन्धे। अग्निः। आह देव। इयत्। देवताभ्य आ। त्रयस्त्रिꣳशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र-जानाम त्वयेति तेऽदित्याꣳ समध्रियन्त त्वया प्र-जानामेति साब्रवीद् वरं वृणै मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः[१] पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्यै ॥ १ ॥

अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयतृतीयानुवाकभाष्ययोर्द्रष्टव्यम्।

रुन्धे[१] पथ्याᳶ स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीᳶ सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वां[२] पथ्याᳶ स्वस्ति यजति प्राचीमेव तया दिशं प्र-जानाति पथ्याᳶ स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वै एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानु-पश्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानु-पश्यति सवितारमिष्ट्वादितिं यजतीय वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु-पश्यति[४] अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविश खलु वै कल्पमान मनुष्यविशमनु-कल्पते यन्मारुतीमृचमन्वाह विशां क्लृप्त्यै[५] ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाज प्रायणीय कार्यमनूयाजवत् ॥ ३ ॥

अप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजा सैव सा यज्ञस्य सन्तति[६] तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजा प्रजानूयाजा यत्प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद् यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद् यत खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञ' परा भवति यज्ञ पराभवन्त यजमानोऽनु ॥ ४ ॥

• परा-भवति[७] प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं

कार्यै प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीय नात्मानमन्तरेति न प्रजा न यज्ञ पराभवति न यजमान (८) प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्तति (९) या प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्या कुर्यात् पराङमु लोकमा-रोहेत् प्रमायुक स्याद् या प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता, उदयनीयस्य याज्या करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति-तिष्ठति (१०)* ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै। पश्यति। अनूयाजवत्। यजमानोऽनु। पुरोनुवाक्यास्ता । अष्टौ च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥०॥

कद्रूश्च वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पर्धेताम्‌१ सा कद्रू सुपर्णीमजयत् साब्रवीत तृतीयस्यामितो दिवि सोम-

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यान प्रथमकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्था नुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्तमा-हर् तेनात्मान् निष्क्रीणीष्वेति[१] इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेया[२] साब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान् बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा-हर् तेनात्मान् निष्क्रीणीष्व ॥ १ ॥

इति मा कद्रूरवोचदिति[३] जगतीमुदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्त्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेतां सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप-नमति[४] त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्त्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेतां सा दक्षिणाभिश्च ॥ २ ॥

तपसा चागच्छत्[५] तस्मात त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुर्यं स्वं ददातीति[६] गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा तमस्या अजाभ्यरुन्ध तदजाया अजत्वं सा सोमञ्चा-हरच्चत्वारि चाक्षराणि साष्टाक्षरा समपद्यत[७] ब्रह्म-वादिनो वदन्ति ॥ ३ ॥

कस्मात्सत्याद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती यज्ञमुखं परीयायेति यदेवाद सोममा-हरत् तस्माद् यज्ञमुखं पर्यैत् तस्मात्तेजस्विनीतमा[८] पद्भ्यां द्वे सवने समगृ-ह्लान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्लात् तदधयत्तस्माद् द्वे

सवनं शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषमभिषुण्वन्ति धीतमिव हि म न्यन्ते†(९) ॥ ४ ॥

आशिरमवं नयति सशुक्रत्वायाथो सम्भरत्येवैनत्(१०) तꣳ सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति(११) ते देवा अब्रुवन्त्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचꣳ स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्रीणन्(१२)सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म(१३) ते देवा अब्रुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्त्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवा सा देवान् गायत उपावर्त्तत तस्माद्गायन्तꣳ स्त्रियः कामयन्ते(१४) कामुका एनꣳ स्त्रियो

---

* यद्यपि प्रथमादिभागचतुष्टये 'तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये।'—इति, एतद्भागे चेतः प्राक् 'तैत्तिरीयसंहितायां।'—इति सप्तम्यन्तः शिरोनाम व्यवहृतमस्मत्पूर्वैः सम्पादकैः, परं न तद् युक्ततरमिव प्रतिभाति नाम्ना प्रथमान्तव्यवहारस्यैव भूयोदर्शनात्, पाणिनेस्तथैव शासनाच्च (पा० सू० २ ३ ४६)। पूर्णच्छेदेन बन्धनीचिह्नेन च काण्डाद्यङ्कानां मेतेनान्वयबाधप्रतीतेः सप्तम्या नैरर्थक्यञ्चेह स्फुटमिति। इति प्राप्तसम्पादनाधिकारः श्रीसत्यव्रतः।

† 'मन्यन्ते'—इति ख्रिस्तादिपाठः १८९० शाकीये मुम्बई-मुद्रितपुस्तके।

भवन्ति य एव वेदार्थो य एव विद्वानपि अन्येषु भवन्ति तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतया ॥ ६ ॥

भव(१५)न्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन॑ सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाच वद(१६)न्त्यकूटया ऽकर्णया ऽकाणया ऽश्लोणया ऽसप्तशफया क्रीणाति(१७) सर्वयैवैनं क्रीणाति(१८) यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुश्चर्मा यजमान स्याद्यत्कृष्णयानुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमान स्याद्यद् द्विरूपया वार्त्रघ्नी स्यात्स वान्यञ्जिनीयात्त वान्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूप॑ स्वयैवैन देवतया क्रीणाति(१९) ॥ ७* ॥

क्रीणीष्व[१] च[२] वदन्ति[३]† मन्यन्ते[४] गन्धर्वेभ्यो[५] बहुतया[६] पिङ्गाक्ष्या दश च[७]‡ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

---

* इम मनुवाक १का २प्र ४अ भाष्ये ऊनविंशांश कुर्वन्नुद्धृत्य व्याख्यत। एतच्छेषांश मवलम्ब्य मीमांसाया मधिकरणमेक मारचितम (३ १ ६)।

† 'निष्क्रीणीष्व दक्षिणाभिश्च वदन्ति'—इति क ख पुस्तकयो पाठ। यद्यप्येतत्पूर्वं मिह क ख पुस्तकानुसारी एव खण्डान्तसङ्ग्रहवाक्यपाठ आदृत, पर मेतादृशेषु वाक्येषु खण्डान्तपदैकमात्राया सङ्ग्रहस्याभीष्टत्वप्रतीते मुम्बई मुद्रित पाठ एव ज्यायानिति मत्वेह स एवावलम्ब्यते।

‡ इह षष्ठानुवाके 'क्रीणीष्व'—इत्यादीनि षट खण्डान्तपदानि तत सप्तमखण्डे 'पिङ्गाक्ष्या'—इतिपदादनन्तरपठितान्यपराणि च दश पदानि सन्तीत्यर्थ। एव मपरत्रापि सर्वत्रैव खण्डान्तसङ्ग्रहवाक्येषु बोध्यम।

तद्धिर॑ण्यमभवत्तस्मा॑दद्भ्यो हिर॑ण्यं पुनन्ति(१) ब्रह्म-
वा॒दिनो॑ वदन्ति॒ कस्मा॑त् स॒त्याद॑न॒स्थिके॑न प्र॒जाः
प्र॒वीय॑न्ते* ऽस्थ॒न्वतीर्जा॑यन्त॒ इति॒ यद्धिर॑ण्यं घृ॒तेऽव॒धाय॑
जु॒होति॒ तस्मा॑दन॒स्थिके॑न प्र॒जा प्र वी॑यन्ते† ऽस्थ॒न्वती-
र्जा॑यन्त(२) ए॒तद्वा अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॒ यद् घृ॒तं तेजो॒ हिर॑-
ण्यमि॒यन्ते॑ शु॒क्र त॒नूरि॒दं वर्च॒ इत्या॑ह॒ सते॑जस॒ मे॒वैन॑ꣳ
सत॑नुम ॥ १ ॥

क॒रोत्यथो॒ सम्भ॑रत्ये॒वैन॒(३) यद॒ब॑द्धमव॒दध्या॒द्‡ गर्भा॑
प्र॒जाना॒म्परा॒पातु॑का§ स्यु॒र्ब॑द्धमवं॑ दधाति॒ गर्भा॑णां
धृत्यै॑(४) निष्ट॒र्क्यं॑ बध्नाति प्र॒जाना॑ प्र॒जन॑नाय॒(५) वाग्वा
ए॒षा यत्सो॑म॒क्रय॑णी॒ जूर॒सीत्या॑ह॒ यद्धि मन॑सा॒ जव॑ते॒
तद्वा॒चा वद॑ति॒ धृ॒ता मन॒सेत्या॑ह॒ मन॑सा॒ हि वाग् धृ॒ता
जुष्टा॒ विष्ण॑व॒ इत्या॑ह ॥ २ ॥

य॒ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञाये॒वैना॒ जुष्टां॑ करोति॒ तस्या॑स्ते
स॒त्यस॑वस प्रस॒व इत्या॑ह सवि॒तृप्र॑सूताम॒व वाच॒मव॑
रुन्धे॒(६) काण्डे॑काण्डे॒ वै क्रि॒यमा॑णे य॒ज्ञꣳ रक्षा॑ꣳसि
जिघाꣳसन्त्ये॒ष खलु॒ वा अर॑क्षोहतः पन्था॒ योऽग्नेश्च॒

* 'प्रवीयन्त' क। † 'प्रवीयन्ते' क। 'प्र वीयन्ते'—इत्येकपदम् मु०। पदकारस्तु पूर्वं प्रवीयन्त इत्येकपदं स्वीकृत्याऽपीह पदद्वयीकृत्यापठत्।

‡ मव दध्याद्' इति पदच्छेदयुक्तो मु पाठः पदग्रन्थविरुद्ध इत्युपेक्षितः।

§ 'पातुका' क।

सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्ष्णः कनीनिकामि-
त्याह य एवारक्षोहत पन्थास्तः समारोहति(७) ॥ ३ ॥

वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनासीत्याह
शास्त्येवैनामेतत्तस्माच्छिष्टा प्रजा जायन्ते(८) चिदसी-
त्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनासीत्याह
यद्धि मनसाभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्धि
मनसा ध्यायति तद्वाचा ॥ ४ ॥

वदति दक्षिणासीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियासी-
त्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियासीत्याह क्षत्रिया
ह्येषा दितिरस्युभयतः शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्य प्राय-
णीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह(९)
यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदिबद्धानुस्तरणी स्यात्
प्रमायुको यजमान स्याद् ॥ ५ ॥

यत्कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात्स वान्य जिनीयात्त
वान्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि बध्नात्वित्याह मित्रो
वै शिवो देवाना तेनैवैनां पदि बध्नाति(१०) पूषाध्वन
पात्वित्याहेय वै पूषेमामेवास्या अधिपामक समष्ट्या
इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्ष करोति ॥ ६ ॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया
क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देव

सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते यद्वेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्वित्याह रुद्रो वै क्रूर ॥ ७ ॥

देवानां तमेवास्यै परस्ताद्दधात्यार्त्यै क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्त्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते य सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति य एव वेद[११] ॥ ८* ॥

सतनु[१] माह[२] समारोहति[३] वाचा[४] स्यात्[५]† करोति[६] क्रूरो[७] वेद[८]‡ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥

---

* इम मनुवाक १का २प्र ४अ भाष्ये एकादशाश कुवन्नुद्धृत्य व्याख्यत। तत्र मुद्रिता 'सत्यसवितु'–इत्येवमादिका (१ भा ३३२ पृ) एतद्विरुद्धा पाठास्त्वेतदालोचनत एव प्रायश संशोध्या।

† 'सतनु विष्णव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा यजमान स्यात' क,ख।

‡ संहितापाठे पदाना विभजन मन्याय्यम संहितात्वबाधात, प्रातिशाख्यविहिताना ५ आदिविधीना मप्रवृत्ते, पदपाठस्वरापत्तेश्च। अतोऽत्र मत्पूर्वसम्पादकरीतिर्नाद्रानुसृता अपि वा न च तेनाप्यनुसृतात्र तत्पूर्वसम्पादकरीतिरिति तद्रीतेरेवानुसरणं मिह कृत मिति॥

षट् पदान्यनु नि क्रामति षडहं वाङ् माति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक् तामव रुन्धे[१] सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त च्छन्दाꣳस्युभयस्या-वरुध्यै[२] वस्व्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या एतन्महि-मानम्॥ १॥

व्याचष्टे[३] बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसु-भिरा चिकेत्वित्याहावृत्यै[४] पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमि-डायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-वति स्वाहा॥ २॥

इत्याह यदेवास्यै पदाद् घृतमपीड्यत तस्मादेव-माह[५] यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्र-क्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[६] काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै॥ ३॥

इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्

द्वेष्टि यश्चं वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तराय ग्रीवा॰ कृन्तति[७] पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत् त्मूतꣳ सं वपति पशूनेवाव- रुन्धे ऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युं ॥ ४ ॥

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत्[८] त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधा[९]- त्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते ऽमुष्मा आहव- नीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन् लोके पशुमान्त्स्याद्य- दाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप वप- त्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति[१०] ॥ ५* ॥

महिमानꣳ[१] स्वाहा[२] ऽपहत्या[३] अध्वर्यु[४]र्धीयते चतुर्विꣳशतिश्च[५] † ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

---

* इममनुवाकं १का० २प्र ५अ० भाष्ये दशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात। एतत्प्रथमाग्रमवलम्ब्य मीमांसाया मधिकरणञ्चारचितम (४ १ ९)।

† पञ्चमे खण्डे उपवपेदित्येकं पदम, उप वपति इति तु पदद्वयम इत्थं धीयते-इत्यनन्तरपठितानि पदानि चतुर्विंशतिर्गण्यन्ते। पदविभागे चार्षे पदपाठ एवास्माकमेकं शरणम। एवमपरत्रापि बोध्यम्।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्य सोमा३ न विचित्या३ इति* सोमो वा ओषधीनाꣳ राजा तस्मिन् यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद् यथा स्याद् ग्रसित न्निष्खिदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथाक्षन्नापन्न विधावति तादृगेव तत् क्षोधुकोऽध्वर्युः स्यात क्षोधुको यजमान सोमविक्रयिन्त्सोमꣳ शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् ॥ १ ॥

यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षोधुको[१]ऽरुणो ह स्माहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूना चर्मन्मिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयꣳ सवन[२] य कामयेतापशु स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमीतर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भवति य कामयेत पशुमान्त्स्यात् ॥ २ ॥

इति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भव[३]त्यपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा[४]त्यमात्योऽसीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो[५]ऽनसाच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ या[६]त्यनसा ॥ ३ ॥

* 'विचाय्यसोमानाम (पा० ८ २ ९७)'–इतीह प्लुतिः ।

अच्छं याति तस्मांदनोवाह्यंऽ* समे जीवंन्(७) यन्न खलु वा एतऽ शीर्ष्णा हरंन्ति तस्माच्छीर्षंहार्यं गिरौ जीवंन(८)मभि त्य देवऽ संवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि च्छन्दांऽसि सर्वैभिरेवैन छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दंसा यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष्मैवैनंऽ समानानां करो(९)त्येकयैकयोत्सर्गम् ॥ ४ ॥

मिमीतेऽयांतयाम्नियायातयाम्नियैवैन मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुलंय(१०) सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृंह्णाति तस्मात् समावद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सञ्चरति(११) यत् सह सर्वाभिर्मिमीत सऽश्लिष्टा अङ्गुलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभंक्ता जायन्ते(१२) पञ्च कृत्वो यजुंषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुंषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे यत्तूष्णीं भविष्यद्(१३) यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वे-

* वाह्यंऽ क, ख।

त्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नह्यति सर्वदेवत्यं वै ॥ ६ ॥

वासः सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युप नह्यति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु श्रन्थति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति(२४) ॥ ७* ॥

इतरं[१] स्या[२] दनसो[३]त्सर्गन्[४] तूष्णीं[५] वै[६] चयस्त्रिंशच्च[७]† ॥ ६ ‡ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतागोअर्घं सोमं कुर्यादगोअर्घं यजमानमगोअर्घमध्वर्युं गोस्तु महिमानं नाव तिरेद्गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयाद्गोअर्घं-

* इममनुवाकं १का २प्र ६अ भाष्ये चतुर्द्धा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात्।

† इह सप्तमे खण्डे पदपाठानुसारतः सम, उप, अनु इति पृथक् परिगणनादेव चयस्त्रिंशत् सङ्ख्या-पूरणं भवति।

‡ "इतरम[१] पशुमान्त्स्याद्[२] यात्यनसो[३]त्सर्गन[४] तूष्णीं[५] सर्वदेवत्यं वै[६] चयस्त्रिंशच्च[७] ॥ ६ ॥"—इति क, ख, ग।

मेव सोमं करोति गोअर्घं यजमानं गोअर्घमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिर[1]त्युजया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुक्रमेव॥ १ ॥

एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनड्वान् वह्निनैव वह्निं यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे[2] ॥ २ ॥

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्नि ह्नुत आत्मनोऽनाव्रस्काय[3] गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद[4] शुक्रन्ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराऽददत को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन॥ ३ ॥

सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवात्मन्धत्ते[5] ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति[6] यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्दशूकास्ताᳲ समाः

सर्पा स्युरिदमहꣳ सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप ग्रथ्नामीत्याहादन्दशूकास्ताꣳ समाꣳ सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति(७) स्वान ॥ ४ ॥

भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन्(८) यदेतेभ्यं सोमक्रयणा-न्नानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमं स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिन् लोके सोमꣳ रक्षेयुर्यदेतेभ्यं सोमक्रयणाननुदिशति क्री-तोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिन लोके सोमꣳ रक्षन्ति(९) ॥ ५ * ॥

एव[१] रुन्धे[२] हिरण्येन[३] † स्वान[४] चतुश्चत्वारिꣳ शच्च[५] ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्या(१) इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिण-

---

* इमं मनुवाकं १का० २प्र० ७अनु भाष्ये नवधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यातः ।

† "पशुकाममेव[१] रुन्धे[२] येन हिरण्येन[३]"—इति क, ख, ग

मित्याह देवा वै यꣳ सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्माद्देवमा(२ होदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वा-रभ्येत ॥ १ ॥

तिष्ठ(३) त्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्या१ ह्येतर्हि सोमो(४)ऽदित्या सदोऽस्यदित्या सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्(५) वि वा एनमेतद्र्धयति यद्वारुणꣳ सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति(६) वाससा पर्यानह्यति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेव ॥ २ ॥

एनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै(७) वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्वित्याह वाजꣳ ह्यर्वत्सु पयो अघ्नियास्वि-त्याह पयो ह्यघ्नियासु हृत्सु क्रतुमित्याह हृत्सु हि क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निमित्याह वरुणो हि विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यम ॥ ३ ॥

इत्याह दिवि हि सूर्यꣳ सोममद्राविनत्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-द्देवमा(८)होदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्या(९) उस्रावेतं धूर्षाहावि-

त्याह यथायजुरेवैतत्[१०] प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाꣳ हि ॥ ४ ॥

एष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्येषोऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवाद सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय[११] यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै[१२] वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत् ॥ ५ ॥

क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्या[१३] आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सम्भवतः पुरा खलु वावैष मेधायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो[१४] यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्क्रयण एवास्य स[१५] तस्मात्तस्य नाश्यं पुरुषनिष्क्रयण इव[१६] ह्यथो खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एवास्य स तस्माद्वाश्यं[१७] वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति[१८] ॥ ६ * ॥

---

* १ का० २ प्र० ७, ८, ६ अनु० भाष्ये सप्तधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात।

उद्[१] एवं[२] सूर्यं[३] हि[४] यद्[५] आहु'-सप्तविंशतिश्च[६] ॥ ११ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

(१)प्राचीनवंशं (२)यावन्त (३)ऋक्सामे वै (४)वाग्वै देवेभ्यो (५)देवा वै देवयजनं (६)कद्रूश्च (७)तद्धिरण्यं (८)षट्पदानि (९)ब्रह्मवादिनो०—०विचित्यो (१०)यत्कलया ते (११)वारुणो वै क्रीत सोम एकादश ॥ १ † ॥

(१)प्राचीनवंशं (२)स्वाहेत्याह (३)यन्त शरा (४)द्यौष सन् (५)तपसा च (६)यत्कर्णगृही(७)तेति लोमतो (८)वारुण षट्सप्तति' ‡ ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे

प्रथम प्रपाठकः ॥ १ ॥

---

* "अन्वारभ्योत[१] सर्वाभिरेव[२] सूर्यं[३] भूतानां[४] द्यौति य[५]दाज्ञ-सप्तविंशतिश्च ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग।

† प्रपाठकेऽत्र ये एकादश खण्डा, इमानि तेषां प्रतीकानि। मु -पुस्तके त्वेकैकपदान्येवेति विशेष।

‡ १ए ८प, ५ए ३प, ८ए १६प १२ ए ६प, १६ ए० ११प, २ ए १४प०, २४ ए १५प, २८ए १५प०। प्रपाठकेऽत्र ये ऽष्टौ पञ्चशतिकानि, इमानि तेषां प्रतीकानि। मु० पुस्तके नास्त्येतद्वाक्यम।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयप्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं वि च्छिन्द्याद् यदुभावविमुच्य यथानागतायातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनड्वान भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथातिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै[1] पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एव (१ *)

एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै[2] यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्यै (२)

* एवमादिकः खण्डविभागो न छान्दसोऽतो बन्धनीचिह्नान्तोऽङ्कपातो न्याय्यः ।

एवैतेनं करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदाने* विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेनं करोति' श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेनं करोति(२) पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवाद सोममा(३)

अहरत्तस्माद् गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च(५) शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्य नवकपाल पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्यूत नवकपाल पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन दधाति(७) नवकपाल पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सम्मिता-स्त्रिवृद्वै (४)

प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन् दधा-ति(८) प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववाल प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजा-पतेरेव तच्चक्षु सम्भरति(९) देवा वै या आहुतीरजुह-वुस्ता असुरा निष्कावमादन ते देवा कार्ष्मर्यमपश्यन्

---

*'दावने' क, ग ।

कर्मण्यैा वै कर्मैनेन कुर्वीतेति ते कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् (५)

अकुर्वत तैर्वै ते रक्षाꣳस्यपाघ्नत यत्कार्ष्मर्यमया परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै[१०] सꣳ स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय[११] न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यपह[१२]न्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति[१३] यजुषान्यान्तूष्णीमन्या मिथुनत्वाय[१४] द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[१५] ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६)

अग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा* सोमायातिथ्यं क्रियते नाग्नय इति यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते[१६]ऽथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्धविरासाद्याग्निं मन्थति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनयति[१७] ॥ १ ॥

एव[१] जगत्या[२] आ[३] वै[४] । परिधीन[५] वद[६]न्त्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ‡ ॥

---

* 'कथा' मु० ।

† 'पत्नियां एव[१] जगत्या[२] आ[३] त्रिवृद् वै[४]'-इति क, ख, ग।

‡ इममनुवाकं १का०२प्र० १०अनु० भाष्ये सप्तदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात।

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रियां आसन्नेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमाना पञ्चधा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहै ताभ्यः स निर्ऋच्छाद्य (१)

न प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमार्च्छति[१] यत्तानूनप्त्रं समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति[२] पञ्च कृत्वोऽवद्यति पञ्चधा हि ते तत्समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[३] आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वै (२)

आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाक्वरायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः समवाद्यन्त शक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठꣳ हि ते तदात्मनः समवाद्यन्ता[४]ऽनाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टꣳ ह्येतदनाधृष्यं देवानामोजः (३)

इत्याह देवानाᳶ ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिश-स्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्य(५)मनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्(६) घृत वै देवा वज्र* कृत्वा सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत्तानूनप्त्रेण प्रचर(७)न्त्यᳶशुरᳶ-शुस्ते देव सोमाप्यायतामित्याह यत् (४)

एवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहो भावेवेन्द्रञ्च सोमञ्चाप्याययत्या प्यायय सखीन्त्सन्या मेधयेत्याहर्त्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाप्याययति स्वस्ति ते देव सोमसुत्यामशीय (५)

इत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते(८) प्र वा एतेऽस्माल्लो-काच्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा राय प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथि-वीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रति तिष्ठन्ति(९) देवासुराः सयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्रावि-शन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (६)

अग्निमेव वरूथ कृत्वासुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्या-

* 'द्वितीयावचं' मु ।

भिभूत्यै भवंत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भव[१०]त्यात्मानं मेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया[११] सन्तराम् मेखलाꣳ समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्ह्यग्निः शीतेन वायति समिंध्यै[१२] या ते अग्ने (७)

रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनं देवतया* व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै[१३] ॥ २ ॥

यो[१] वा[२] ओजो[३] य[४]द्दशीय[५] ते[६]ऽग्ने[७] † एकादश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ‡ ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाथ रजताथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन् ता उपसदैवाजिगीषन् तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त इषुꣳ समस्कुर्वताग्निमनीकꣳ सोमꣳ शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति (१)

---

* स्वयैवैनं देवतया मु ।

† 'यो[१] वा[२] ओज[३] आह य[४]दशी[५]येति ते[६]ऽग्न' क, ख, ग ।

‡ इमन्नु १का २प्र १,११अनु भाष्ये त्रयोदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

रुद्र इत्यब्रुवन्रुद्रो वै क्रूर सोऽस्त्वितिति सो ऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्र पशूनामधिपतिस्ताꣳ रुद्रोऽवासृजत्स तिस्र पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत(१) यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्त्यै(२) नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२)

अन्यन्मुख कुर्यात्(३) स्रुवेणाघारमा घारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै(४) पराङतिक्रम्य जुहोति परा च एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते(५) पुनरत्याक्रम्योपसद जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् जित्वा भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति(६) देवा वै या प्रातरुपसद उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त या सायꣳ रात्रियै ताभिर्यत्सायम्प्रातरुपसद· (३)

उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते(७) या प्रातर्याज्या स्युस्ता साय पुरोनुवाक्या कुर्यादयातयामत्वाय(८) तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति(९) षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति(१०) द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासा सवत्सर संवत्सरमेव प्रीणाति(११) चतुर्विꣳ शति सम् (४)

पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा अर्द्धमासम्नेव प्रीणा[१२]त्यारोग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्य कामयेतास्मिन्मे लोकेऽर्द्धुकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ चीनथ चतुर एषा वा आरोग्रावान्तरदीक्षास्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्द्धुकम् भवति[१३] परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्य काम-येतामुष्मिन मे लोकेऽर्द्धुकं स्यादिति चतुरोऽग्रे (५)
अथ चीनथ द्वावथैक मेषा वै परोवरीयस्यवान्तर-दीक्षामुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्द्धुक भवति[१४] ॥ ३ ॥
इति[१] जुहुया[२]दुपसद[३] स[४]मग्रे[५] षोडश च * ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति हन्नीयमिव[१] यो वै स्वार्थेता यतां श्रान्तो हीयत उत स निष्काय सह वसति[२] तस्मात्सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत[३] दध्नो-न्नयेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनव रुन्धे[४] (१)

---

* 'असिष्यतीति[१] जुहुयात[२] सायम्प्रातरुपसद[३]श्चतुर्विंशति सम्[४] चतुरोऽग्रे[५] षोडश च'-इति क, ख, ग।

† इममनुवाक १का०२प्र०११अनु० भाष्ये चतुर्द्धधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात।

यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णूरूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत तं देवा हस्तान्त्सꣳरभ्यैच्छन तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को* मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्तावोचथा वराहोऽयं वाममोषः (२)

सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्तासीति स दर्भपुञ्जीलमुद्वृह्य सप्त गिरीन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीद्दुर्गाद्वा आहर्तावोचथा एतमाहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाहरद्यत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यै वेदित्व[५]मसुराणाम (३)

वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्दो† दास्याम इति यावदियꣳ सलावृकी त्रिः परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वम्[६] (४)

सा वा इयꣳ सर्वैव वेदिरियति शक्ष्यामीति त्वा‡

---

* '०त्सोऽब्रवीत्को' मु० ।

† 'कयद्दो' ग । ‡ 'तुवा' ग ।

अवमाय यजन्ते[७] त्रिꣳशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति षट्त्रिꣳशत्प्राची चतुर्विꣳशतिः पुरस्तात्तिरश्ची दशदश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्य-मव रुन्धे[८] उद्घ्नन्ति यदेवास्या अमेध्यन्तदपघ्न[९]न्त्युद्घ्न-न्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति (५)

बर्हिः* स्तृणाति तस्मादोषधयः पुनरा भव[१०]न्त्युत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यज-मान उत्तरबर्हिर्यजमान मेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानो यजमानादुत्तर[११] ॥ ४ ॥

रुन्धे[१] वाममोषो[२] ऽसुराणां†[३] वेदित्वं[४] भवन्ति[५] पञ्चविꣳशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः‡ ॥

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद् द्वादश साह्नस्योपसद स्युस्तिसोऽहीनस्य यज्ञस्य वि-

---

* क-पुस्तके त्विह सर्वत्रैव बर्हिः-शब्दोऽन्तस्थ-वकारादि (वर्हिः)।

† 'वेदित्व मसुराणां'-इति क, ख, ग।

‡ इमम् १का० २प्र० ११अनु० भाष्ये एकादशधा विभज्योक्तम् व्याख्यत्।

स्तोम क्रियेत तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते[१] वत्सस्यैक स्तनो भागी हि सोऽथैकꣳ स्तनं व्रत * मुपेत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१)

क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान् भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति[२] चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपेत्यथ त्रीनथ द्वावथैक मेतद्वै सुजघन नाम व्रतं तपस्यꣳ सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभि[३]र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागू क्रूर इव (२)

राजन्यो वज्रस्य रूपꣳ समृध्या[४] आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूप पुष्ट्यै[५] पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेज पयस्तेजसैव तेज पय आत्मन्धत्तेऽथो पयसा वै गर्भा वर्द्धन्ते गर्भ इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य पयो व्रतम् भवत्यात्मान मेव तद्वर्धयति[६] त्रिव्रतो वै मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रता. (३)

देवा प्रातर्मध्यन्दिने साय तन्मनोर्व्रतमासीत् पाकयज्ञस्य रूप पुष्ट्यै प्रातश्च सायञ्चासुराणा निर्मध्य क्षुधो रूप ततस्ते परा भवन्मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवा-

* इस पुस्तके लिखे सर्वत्रैव व्रतशब्द ओष्ठ्य-वकारादि (व्रत)

नां ततस्ते ऽभवन् सुवर्गं लोकमायन्(७) यदस्य मध्यन्दि-
ने मध्यराचे व्रत भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जन्धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४)
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति(८) गर्भो वा एष यद्दीक्षितो
योनिर्दीक्षितविमित यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमा-
त्मनो गोपीथाय(९) एष वै व्याघ्र कुलगोपो यदग्निस्त-
स्माद्यद्दीक्षित प्रवसेत्स एनमीश्वरोऽनूत्थाय हन्तोर्न
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै(१०) दक्षिणत शय एतद्वै यज-
मानस्य (५)

आयतनः स्व एवायतने शये(११) ऽग्निमभ्यावृत्य शये
देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये(१२) ॥ ५ ॥

वा[१] इवै[२] काव्रता[३] * आत्मना[४] यजमानस्य[५]
चयोदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

---

* 'एतद्वै[१] क्रूर इवै[२]-काव्रता'-इति क, ख, ग।

† इममनुवाक १का०२प्र०११अनु०-भाष्ये द्वादशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात्।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्य कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदि[१]त्येतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्य[२]त्युपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यभि सुवर्गं लोकं जय[३]त्याप्ते देवयजने याजयेद्भ्रातृव्यवन्त[४]म्पन्था वाधिस्पर्शयेत्कर्तं वा यावन्नानसे यातवै (१)

न रथायैतद्वा आप्तं देवयजन[५]माप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नो[६]त्येकोन्नते देवयजने याजयेत्पशुकाम[७]मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनसृजन्ता[८]ऽन्तरा सदोहविर्धाने उन्नतꣳ स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनम्[९] पशुमानेव भवति[१०] त्र्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकाम[११]न्त्र्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्[१२] नन्तराहवनीयञ्च हविर्धानञ्च (२)

उन्नतꣳ स्यादन्तरा हविर्धानञ्च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यञ्चैतद्वै त्र्युन्नतं देवयजनꣳ[१३] सुवर्गमेव लोकमेति[१४] प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाम[१५]मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः सम[१६]म्प्रत्येव तिष्ठति[१७] यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः

स्युस्तद्याजयेत् पशुकाम(१८) मेतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणै-
वास्मै पशून् (३)

अव रुन्धे(१९) पशुमानेव भवति(२०) निर्ऋतिगृहीते
देवयजने याजयेद्(२१) यं कामयेत निर्ऋत्यास्य यज्ञं
ग्राहयेयमित्येतद्वै निर्ऋतिगृहीत देवयजन यत् सदृश्यै
सत्या ऋक्ष(२२) निर्ऋत्यैवास्य यज्ञ ग्राहयति(२३) व्यावृत्त
देवयजने याजयेद् व्यावृत्काम य पात्रे वा तल्पे वा
मीमाꣳसेरन्(२४) प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणꣳ स्यात्प्र-
तीचीन गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्त देवयजन(२५) वि
पाप्मना (४)

भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते नैन पात्रे न तल्पे मीमाꣳसन्ते(२६)
कार्ये देवयजने याजयेद्भूतिकाम(२७) कार्यो वै पुरुषो(२८)
भवत्येव(२९) ॥ ६ ॥

यातवै[१] च[२]* पशून्[३] पाप्मना[४] ऽष्टादश च ॥ ६॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः †॥

---

* 'यातवै[१] हविर्धानं च[२]'-इति क, ख, ग।

† इमम्च १का २प्र० ११अनु०-भाष्ये ऊनत्रिंशदश कुर्वन्नुद्धृत्य व्याख्यात।

तेभ्य उत्तरवेदि सिꣳही रूप कृत्वोभयानन्तराप-
क्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इय मुपा-
वर्त्स्यति त इद भविष्यन्तीति तामुपा मन्त्रयन्त साब्र-
वीद्वर वृणै सर्वान्मया कामान् व्यश्नवथ पूर्वान्तु माग्ने-
राहुतिरश्नवता इति तस्मादुत्तरवेदि पूर्वामग्नेर्व्याघा-
रयन्ति वारेवृतꣳ ह्यस्यै(१) शम्यया परि मिमीते (१)

मात्रैवास्यै साथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे(२) वित्ताय-
नी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत तिक्तायनी मेऽसी-
त्याह तिक्तान् ह्येनानावदवतान्म नाथितमित्याह
नाथितान् ह्येनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह व्यथि-
तान् ह्येनानावद्(३) विदेरग्निर्नभो नाम (२)

अग्ने अङ्गिर इति त्रिर्हरति य एवैषु लोकेष्वग्न-
यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थꣳ हरत्यनिरुक्तमेवाव
रुन्धे(४) सिꣳहीरसि महिषीरसीत्याह सिꣳही ह्येषा
रूप कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठ(५)दुरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपति प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभि
प्रथयति ध्रुवा (३)

असीति सꣳहन्ति धृत्यै देवेभ्य शुन्धस्व देवेभ्य
शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुध्या( ) इन्द्रघो
षस्त्वा वसुभि पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैना

प्रोक्षति(७) देवाऽश्चेदुत्तरवेदिरुपावंवर्तीहैव वि जंयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभि पुरस्तादप (४)

अनुदन्त मनोजवा पितृभिर्दक्षिणत प्रचेता रुद्रै पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो(८) यदेवमुत्तरवेदि प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदत(९) इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्य प्रायच्छत्तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद् यदेव तत्र क्रूर तत्तेन शमयति(१०) यन्द्विष्यात्त ध्यायेच्छुचा (५)

एवैनमर्पयति(११) ॥ ७ ॥

मिमीते [१] नाम [२] ध्रुवा [३] ऽप [४] शुचा [५] चीणि च ॥७॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक * ॥

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कामान् व्यंश्नवथेति ते देवा अंकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यानभि भवेमेति

---

* इमम् १ का० २ प्र० १२ अनु० भाष्ये एकादशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभ्यभवन् तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां वित्त्वा (१)

अकामयन्त पशून्विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते पशूनविन्दन्त ते पशून्वित्त्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्त्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽजुहवुः सिꣳहीरस्या वह देवान् देवयते (२)

यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपायन्[१] पञ्च कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[२] ऽक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[३] भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति[४] पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधात्येषाम् (३)

लोकानां विधृत्या[५] अग्नेस्त्रयो ज्यायाꣳसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निर-

बिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स या वनस्पतिष्ववसत्ता पूतुद्रौ यामोषधीषु ताꣳ सुगन्धितेजने या पशुषु ता पेत्वस्यान्तरा शृङ्गे त देवता. गेषमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमब्रुवन् (४)

उप न आ वर्तस्व हव्यन्नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहि *परिधि स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणाम् भागधेयमसदिति तस्माद्यद् गृहीतस्याहुतस्य बहि परिधि स्कन्दति तेषा तद्भागधेय तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातर प्रामेषतास्थानि शातया इति स यानि (५)

अस्थान्यशातयत तत् पूतुद्रभवद्यन्माꣳसमुपम्रत तद्गुलगुलु( ) यदेतान्त्संभारान्त्संभरत्यग्निमेव तत्संभर(७)त्यग्ने पुरीषमसीत्याहाग्नेर्ह्येतत् पुरीष यत्संभारा(८) अथो खल्वाहुरेते वावैन ते भ्रातर परिश्रेरे यत् पौतुद्रवा परिधय इति(९) ॥ ८ ॥

वित्वा[१] देवयत[२] एषा[३] मब्रुवन[४] यानि[५] चतुश्चत्वारिꣳशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक †॥

---

* 'बहि'—इति क। एव मिह उत्तरत्रापि।

† इममनुवाकं १का २प्र० १२अनु भाष्ये नवधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।

बद्धमव॑ स्यति वरुणपाशादे॒वैनं॑ मुञ्चति॒ प्र णे॑नेक्ति॒ मेध्यं॑ ए॒वैनं॑ करोति[१] सावि॒त्रियर्चा॑ हुत्वा ह॑वि॒र्धाने॒ प्र व॑र्त्तयति सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वैने॒ प्र व॑र्त्तयति॒[२] वरु॑णो वा ए॒ष दु॒र्वागु॑भ॒यतो॑ ब॒द्धो यद॒क्षः स यदु॒त्सर्जे॑द्यज॑मानस्य गृ॒हान॒भ्युत्स॑र्जेत्सु॒वाग्दे॑व॒ दुर्याः॑ आ व॒देत्या॑ह गृ॒हा वै दुर्या॒ शान्त्यै॒[३] पत्नी॑ (१)

उपा॑नक्ति॒ पत्नी॒ हि सर्व॑स्य मि॒त्रं मि॑त्र॒त्वाय य॒द्वै पत्नी॑ य॒ज्ञस्य॑ क॒रोति॑ मिथु॒नं तद॒थो पत्नि॑या ए॒वैष य॒ज्ञस्या॑न्वार॒म्भोऽन॑वच्छित्त्यै॒[४] वर्त्म॑ना॒ वा अ॒न्वित्य॑ य॒ज्ञꣳ रक्षा॑ꣳसि जिघा॑ꣳसन्ति वैष्ण॒वीभ्या॑मृ॒ग्भ्यां वर्त्म॑नोर्जुहोति य॒ज्ञो वै विष्णु॑र्य॒ज्ञादे॒व रक्षा॒ꣳस्यप॑ हन्ति॒[५] यद॑ध्व॒र्युर॑न॒ग्नावाहु॑तिं जु॒हुयाद॒न्धोऽध्व॒र्युः स्या॒द्रक्षा॑ꣳसि य॒ज्ञꣳ ह॑न्युः (२)

हिर॑ण्यमु॒पास्य॑ जुहोत्यग्नि॒वत्ये॒व जु॑होति॒ नान्धो॑ऽध्व॒र्युर्भव॑ति॒ न य॒ज्ञꣳ रक्षा॑ꣳसि घ्नन्ति॒[६] प्राची॒ प्रेत॑मध्व॒रं क॒ल्पय॑न्ती॒ इत्या॑ह सुव॒र्गमे॒वैनं॑ लो॒कं ग॑मय॒[७]त्यत्र॑ रमेथां॒ वर्ष्म॑न्पृथि॒व्या इत्या॑ह॒ वर्ष्म॒ ह्ये॑तत्पृ॑थि॒व्या यद्दे॑व॒यज॑नꣳ॒[८] शिरो॒ वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॒ यद्ध॑वि॒र्धानं॑ दि॒वो वा॑ विष्णवु॒त वा॑ पृथि॒व्या (३)

इत्याशीर्पद्यर्चा* दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे(९) दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुध्यै(१०) शिरो वा एतद् यज्ञस्य यद्धविर्धानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्यूतं(११) विष्णो (४)

स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवꣳ हि देवतया हविर्धानं(१२) यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्नीयाद्यत्तं न विस्रꣳसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात्स विस्रस्यः(१३) ॥ ९ ॥

पत्नी[१] हन्त्यु[२] पृथिव्या[३] विष्णो[४] † षड्विꣳशतिश्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ‡ ॥

---

* इति + आशीर्पदया + ऋचा । आशीपदयेति साहितिको रेफः 'आशीर्पदये ऽआशी ऽपदया'—इतिपदपाठश्रुतेः । 'आशीर्षदया'—इति क पाठस्तथा भाष्ये मुद्रितपाठश्च (१भा० २८ पृ) प्रामादिकः । 'आशीषदया'—इति मु०-पाठस्तु मुद्राकरप्रमादजः स्पष्टम् ।

† "पत्नी[१] हन्त्यु[२]र्वा पृथिव्या[३] विष्यूतं विष्णो [४]"—इति क, ख, ग ।

‡ इमम् १का० २प्र० १३अनु० भाष्ये त्रयोदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[१] वज्र इव वा एषा यदभ्रिरभ्रिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै[२] काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै (१)

इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तराय ग्रीवाः कृन्तति[३] दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैना लोकेभ्यः प्रोक्षति[४] परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् (२)

परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति[५] क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै[६] यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैवोर्जꣳ समर्धयति[७] यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति[८] पितृणाꣳ सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यम् (३)

ह्येतद्यन्निखातं[९] यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्या निखाता स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामे-

वैना मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनं करो[१०]त्युद्दिवꣳ स्तभा-
नाऽन्तरिक्ष पृणेत्याहैषा लोकानां विधृत्यै[११] द्युतानस्त्वा
मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवा-
नामौदुम्बरीं मिनोति तेनैव (४)

एना मिनोति[१२] ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह
यथायजुरेवैतद्[१३] घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेथामि-
त्यौदुम्बर्यां जुहोति द्यावापृथिवी एव रसेनान[१४]क्त्या-
न्तमन्ववस्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसान[१५]क्त्यैन्द्र-
मसीति च्छदिरधि नि दधात्यैन्द्रꣳ हि देवतया सदो
विश्वजनस्य च्छायेत्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्स-
दो नवच्छदि[१६] (५)

तेजस्कामस्य मिनुयात् त्रिवृता स्तोमेन सम्मित
तेजस्त्रिवृत् तेजस्व्येव भवत्येकादशच्छदीन्द्रियकामस्यै-
कादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रिय त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति
पञ्चदशच्छदि भ्रातृव्यवत पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्या-
भिभूत्यै सप्तदशच्छदि प्रजाकामस्य सप्तदश प्रजापति
प्रजापतेराप्त्या एकविꣳशतिच्छदि प्रतिष्ठाकामस्यैक-
विꣳश स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या[१७] उदर वै सद
ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव
प्रजानामूर्जं दधाति तस्मात (६)

मध्यत ऊर्जा भुञ्जते[१८] यजमानलोके वै दक्षिणानि च्छदींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तर करोति तस्माद् यजमानोऽयजमानादुत्तरो[१९]ऽन्तर्वर्त्तान् करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्य प्रजा उप जीवन्ति[२०] परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवैत[२१]दिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रं हि देवतया सद[२२] (७) य प्रथम ग्रन्थि ग्रथ्नीयाद्यत्तन्न विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्यु प्र मीयेत तस्मात्स विस्रस्य[२३] ॥ १० ॥

अपहत्यै[१] तस्मात[२] पितृदेवत्य[३] मेव[४] नवच्छदि[५]* तस्मात्[६] सद[७] पञ्चदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाक † ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हविर्धाने खायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणा[१] अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्ष्णः प्राणा[२] रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयो-

---

* 'नवच्छदि[५]'—इति क, ख, ग।

† इमनु १का० ३प्र १अनु भाष्ये त्रयोविंशतिधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात।

परवा(३) असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त(४) इदमहं तं वलगमुद्वपामि (१)

यन्नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै तौ वलगं निखनतस्तमेवोद्वपति(५) सन्तृणत्ति तस्मात् सन्तृण्णा अन्तरत प्राणा(६) न सम्भिनत्ति तस्मादसम्भिन्ना प्राणा(७) अपोऽव नयति तस्मादार्द्रा अन्तरत प्राणा(८) यवमतीरव नयति (२)

ऊर्ग्वै यवः प्राणा उपरवा प्राणेष्वेवोर्जं दधाति(९) बर्हि*रव स्तृणाति तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणा(१०) आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवा प्राणेष्वेव तेजो दधाति(११) हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सन्तृणत्त्यसंतृण्णे हि हनू(१२) अथो खलु दीर्घसोमे सन्तृद्ये धृत्यै(१३) शिरो वा एतद् यज्ञस्य यद्धविर्धानम् (३)

प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरꣳ सदो यदा खलु वै जिह्वया दत्स्वधि खादत्यथ मुखं

---

* 'बर्हि'—इतीदंतत्पूर्वं चापगत्र चान्त स्थवादि क पुस्तके।

गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्धवि-
र्द्धाने चर्मन्नधि ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्य-
ञ्चं परेत्य सदसि भक्षयन्ति(४) यो वै विराजो यज्ञमुखे
दोहं वेद दुह एव (४)

एनामियं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्माधोऽधिषवणे
स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
सोमं पयो य एवं वेद दुह एवैनाम्(५) ॥ ११ ॥

वपामि[१] नयति[२]* हविर्द्धानं[३] मेव[४] चर्यो-
विंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः† ॥

(१)यद् (२)देवासुरा(३)स्तेषां(४)सुवर्गं (५)यत् (६)पुरो
हविषि (७)तेभ्य (८)सा (९)बद्ध (१०)देवस्य (११)शिर एका-
दश‡ ॥ २ ॥

---

* 'यर्वमतीश्च नयति[२]'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १वां ३प्र ३अनु भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यातं।

‡ प्रपाठकेऽत्र ये एकादश अनुवाकाः, तेषामेवेमानि प्रतीकानि।

§ '(१)यदुभौ (२)देवासुरा मिथ(३)स्तेषां (४)सुवर्गं (५)यद्वा अनी-
शान (६)गरोहविषि (७)तेभ्य (८)सोत्तरवेदि(९)बद्ध (१०)देवस्याभ्रिं
(११)शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग।

(१)यद्भा(२)वित्याह देवाना (३)यज्ञो देवेभ्यो (४)न रथाय (५)यजमानाय (६)पुरस्तादर्वाचीनवपश्चा-शत्* ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

* ३२पृ० ६पं०, ३६पृ० १पं०, ४ पृ० १ ०, ४४पृ ८पं०-४८पृ० १२पं० ५२पृ० १३पं०। प्रपाठकेऽत्र ये षट् पञ्चाशतकानि सन्ति, तेषामेवेमानि प्रतीकानि, एतदतिरिक्तान्यपीह नवपञ्चाशत पदानि सन्तीति चानेन वाक्येन ज्ञापितम्। मु०-पुस्तके नास्त्येतद्वाक्यम्।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

तृतीयः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वाल यज्ञस्य सयोनित्वाय[१] देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णियान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते[२] पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानं* सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१)

आहाग्नीदग्नीन् वि हर बर्हि † स्तृणाहि पुरोडाशाः अलङ्कुविति यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना[३] यन्त्यङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयं सशुक्रत्वायाथो सम्भरत्येवैनद्[४] धिष्णिया वा अमुष्मि-

* 'बहिष्पवमानं' इति क। एवमुत्तरत्रापि।

† 'बर्हिः'—इति क।

लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमन्व-
वायन् त पर्यविशन्[५] य एव वेद विन्दते (२)

परिवेष्टार[६] ते सोमपीथेन व्यार्ध्यन्त ते देवेषु
सोमपीथमैच्छन्त तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी
कुरुध्वमथ प्र वाप्स्यथ न वेत्यग्नयो वा अथ धिष्णि-
यास्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽर्द्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं
पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्नुवन्नाहवनीय आग्नीध्रीयो
होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात्तेषु जुह्व[७]त्यतिहाय वषट्
करोति वि हि (३)

एते सोमपीथेनार्ध्यन्त[८] देवा वै याः प्राचीराहु-
तीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताꣳस्ताभिः प्राणु-
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताꣳस्ताभिर-
पानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्ङासीनो
धिष्णियान् व्याघारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते
प्रतीचीः (४)

जायन्ते[९] प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्
धिष्णियानतिसर्पेत् प्राणान्त्सङ्कर्षेत् प्रमायुकः स्या-
न्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै
प्राणोऽवाङपानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतारमतिसर्पेद-

पान्ने प्राणं दध्यात्* प्रमायुकः स्या(१०)न्नाध्वर्युरुपं गा-
येदाग्नीध्रो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरुपगायेदुद्गाता (५)

वाचं सं प्र यच्छेदुपदासुकास्य वाक् स्याद्(११)
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाऽस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्
सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति(१२) यामो
हि स तेषां(१३) कस्मा अहं देवा यामं वायामं वानु
ज्ञास्यन्ती(१४)त्युत्तरेणाग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि
न प्राणान्त्संकर्षयति(१५) न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते (६)

नान्ये यान्निवपति तेन तान् प्रीणाति(१६) यान्न
निवपति यदनु दिशति तेन तान्(१७) ॥ १ ॥

स्तुते[१] विन्दते[२] हि[३] प्रतीचीं[४]† उद्गाता[५]
उप्यन्ते[६] चतुर्दश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः‡ ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि(१)
द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या

---

* 'दद्यात'—इति मु०। † 'वीयन्ते प्रतीचीं [४]'—इति क, ख, ग।
‡ इममनुवाकं १का० ३प्र० ३अनु० भाष्य सप्तदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।

आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[२] देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन् ते सोमेन राज्ञा रक्षाꣳस्यपहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायात्त सोमो भवत्यथ (१)

वैसर्जनानि जुहोति * रक्षसामपहत्यै[३] त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्ध्येष[४] द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाꣳ[५]स्युरु यन्तासि वरूथमित्याहोरु णस्कृधीति वावैतदाह[६] जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाया[७] सोम दद्ते (२)

आ ग्रावाण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाꣳसि प्र वर्त्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति[८] नयवत्यर्चा ऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै[९] ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उप वासयति[१०] वि ह्येनं तैर्गृह्णते

---

* मीमांसायान्त्वेतद्विषयिणी वासग्रहणस्मृति मवलम्ब्यैक मधिकरण मारचितम (१अ० ३पा० ४सू ३अधि)। तत्र लोभमूला स्मृतिर्न प्रमाण मिति सिद्धान्तितम्। 'बाधाभावेऽपि (वेदविरोधाभावेऽपि) मूलवेदाभावान्नैव स्मृतिः प्रमाणम' – इति चाह तत्र न्यायमालाकृतो माधवः।

यत्सहोपवासयेदपुवायेत[११] सौम्यर्चा प्र पादयति स्वया (३)

एवैनं देवतया प्र पादय[१२]त्यदित्या सदोऽस्यदित्या सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्[१३] यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवित सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सम्प्र यच्छ[१४]त्येतत् त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन (४)

देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद् यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेम लोकमुपावर्त्तते[१५] नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि (५)

पितृणा[१६]मिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते[१७]ऽग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहु को हि तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न वेति[१८] ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान् ग्रावण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लुसेना विन्दति[१९] (६) ॥ २ ॥

अर्थ[१] ददते[२] स्वया[३] सन्[४] हि*[५] विन्दति[६] ॥२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक †॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाच्छै[१]त्यत्यन्यानगां नान्यानुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक् त्वा परैरविदम् परोऽवरैरित्याहार्वाग् घ्येनम् परैर्विन्दति परोवरैस्त त्वा जुषे (१)

वैष्णव देवयज्यायां इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते[२] देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे त्रायस्वैनꣳ स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै[३] स्वधितेर्वृक्षस्य बिभ्यत प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२)

एवैनमा हर[४]तीमे वै लोका यूपात्प्रयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिꣳसीरि-

* 'सन्[४]-त्स्वधाकारो हि[५]'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ३प्र ४अनु भाष्ये ऊनविंशाग्र[?] सत्वोद्धृत्य व्याख्यत।

त्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यं शमयति[५] वनंस्पते शतवंल्शो वि रोहेत्याव्रश्चंने जुहोति तस्मांदाव्रश्चंनाद् वृक्षाणां भूयांसस उत्तिष्ठन्ति[६] सहस्रंवल्शा वि वयं रुहेमे-त्याहाशिषंमेवैतामा शास्ते[७]ऽनंक्षसङ्गम् (३)

वृश्चेद्[८] यदंक्षसङ्गं वृश्चेदंध ईषं यजंमानस्य प्रमा-युंकः स्याद्[९] यं कामयेताप्रंतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मैं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रंतिष्ठितोऽप्रंतिष्ठित एव भंवति[१०] यं कामयेतापशुः स्यादित्यंपर्णं तस्मै शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशव्योंऽपशुरेव भंवति[११] यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मैं बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४)

वनस्पतीनां पशव्यः पशुमानेव भंवति[१२] प्रतिष्ठितं वृश्चेत् प्रतिष्ठाकांमस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योनेः रूढः प्रत्येव तिष्ठति[१३] यः प्रत्यङ्ङुपं-नतस्तं वृश्चेत्स हि मेधंमभ्युपंनतः[१४] पञ्चांरत्निं तस्मैं वृश्चेद्यं कामयेतोपैंनमुत्तंरो यज्ञो नमेदिति पञ्चांक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ उपैंनमुत्तंरो यज्ञः (५)

नमति षडंरत्निं प्रतिष्ठाकांमस्य षड्वा ऋतवं ऋतु-ष्वेव प्रतितिष्ठति सप्तारंत्निं पशुकांमस्य सप्तपंदा शक्वंरी पशवः शक्वंरी पशूनेवावं रुन्धे नवांरत्निं तेजः-

स्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन सम्मित तेजस्त्रिवृत्तेज-स्व्येव भवत्येकादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्नि भ्रातृव्यवत पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदश-शारत्नि प्रजाकामस्य सप्तदश प्रजापति प्रजापते-राप्त्यै (६)

एकविंशत्यरत्नि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंश स्तोमाना प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या(१५) अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुख तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन सम्मित (१६) ॥ ३ ॥

जुषे [१] सतेजसं [२] मनश्चसङ्ग [३] वै [४] यज्ञ [५] * आप्त्यै [६] एकान्नविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक † ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्य प्रोक्षति(१) पराञ्च प्रोक्षति पराडिव हि

---

* 'वज्रप्राख संस्वेदेष वै[४] यज्ञ उपनमुत्तरो यज्ञ[५]'—क, ख, ग ।
† इममनुवाक १का० ३प्र० ५अनु०-भाष्ये षोडशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

सुवर्गो लोक(२) क्रूरमिव वा एतत् करोति यत्
खनत्यपोऽवं नयति शान्त्यै यवमतीरवं नयत्यूर्ग्वै यवो
यजमानेन यूप सम्मितो यावानेव यजमानस्तावतीं-
मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१)

पितृणाꣳ सदनमसीति बर्हिरवं * स्तृणाति पितृ-
देवत्यꣳ ह्येतद्यन्निखात यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्
पितृदेवत्यो निखात स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनो-
त्यस्यामेवैनं मिनोति(३) यूपशकलमवास्यति सतेजस-
मेवैनं मिनोति(४) देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्वित्याह
तेजसैवैनमनक्ति(५) सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति च-
षाल प्रति (२)

मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधय फल गृह्णन्त्य(६)-
नक्ति तेजो वा आज्य यजमानेनाग्निष्ठाश्रि सम्मिता
यदग्निष्ठामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसानक्त्यान्त-
मनक्त्यान्तमेव यजमान तेजसानक्ति(७) सर्वत परि
मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधा(८)त्युद्दिवꣳ स्तभा-
नान्तरिक्षम् पृणेत्याहैषा लोकाना विधृत्यै(९) वैष्ण-
व्यर्चा (३)

कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूप स्वयैवैनं देव-

* 'बर्हिरव'—इति क। एवमुत्तरत्रापि।

तया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति(१) द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै(११) यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्द्धयेयमित्यग्निष्ठा तस्याश्रिमाहवनीयादित्थं वेत्थं च ति नावयेत्तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्द्धयति(१२) यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्द्धयेयमिति (४)

अग्निष्ठा तस्याश्रि*माहवनीयेन सम्मिनुयात तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्द्धयति(१३) ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्(१४) परिव्ययत्यूर्ग्वै रशना यजमानेन यूपः सम्मितो यजमानमेवोर्जा समर्द्धयति(१५) नाभिदघ्ने परि व्ययति नाभिदघ्न एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदघ्न ऊर्जा भुञ्जते(१६) यं कामयेतोर्जैनम् (५)

व्यर्द्धयेयमित्यूर्ध्वां वा तस्यावाचीं वावोहेदूर्जैवैनं व्यर्द्धयति(१७) यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोहेद् वृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेद् वृष्टिमेवोद्यच्छति(१८) पितृणां निखात मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओषधीनाᳪ रशना विश्वेषाम् (६)

---

* 'तस्याश्रिय' –इति मु०।

॰ देवानामूर्ध्वꣳ रशनाया आ चषालादिन्द्रस्य चषालꣳ साध्यानामतिरिक्तꣳ स वा एष सर्वदेवत्यो यद् यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति[१९] यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूपत्वम् (७)

यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै[२०] पुरस्तान् मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातꣳ हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति[२१] साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो नास्पृशत्तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेतद् (८)

यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात् तेषां तद्भागधेयन्तानेव तेन प्रीणाति[२२] देवा वै सꣳस्थिते सोमे प्र स्रुचो हरन् प्र यूपन्तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरꣳ स्रुचां निष्क्रयणमपश्यन्त्स्वरुं यूपस्य सꣳस्थिते सोमे प्र प्रस्तरꣳ हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय[२३]

॥ ४ ॥

दधाति[१] • प्र[२]त्यू[३]चे [४]त्येनं[५] विश्वेषा[६] यूपत्व[७] मेतद्[८] द्विचत्वारिं॰शच्च ॥ ४ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन् नान्यत् किंचन मिषत् तेऽग्निमेवाग्नये मेधायालभन्त न ह्यन्यदालभ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय[१] रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थेद्रुद्राय यजमानम् (१)

अपि दध्यात् प्रमायुकः स्या[२]दथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनय[३]त्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्नेवालब्धं नेवानालब्ध[४]मग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्ह्येतज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२)

ह्येता[५]वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय[६] घृते-

---

* 'दधाति[१] प्र[२]त्यृचा[३] समंधयेयुमि[४] त्यूनैन [५] विश्वेषा[६] यूपत्व[७] मतिरिक्तमेतद्[८] द्विचत्वारिं॰शच्च ॥ ४ ॥—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ६अनु भाष्ये त्रयोविंशतिधा कृत्वा व्याख्यत।

नाक्षे वृषणे दधाथामित्याह वृषणौ ह्येते दधाते ये अग्नि(७) गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनय(८)त्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह(९) सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति(१०) जातायानु ब्रूहि (३)

प्रह्रियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्द्धयति(११) गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्द्धय(१२)त्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सम्भवतो भवतन्नः समनसावित्याह शान्त्यै(१३) प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि (४)

दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा(१४) ॥ ५ ॥

यजमान(१) वृषणौ(२) ब्रू(३) ह्य(४) प्यष्टादश च ॥ ५ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

* 'यजमान[१] माह वृषणौ[२] जातायानु ब्रू[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ७अनु०-भाष्ये चतुर्द्धाऽथा कृत्वा व्याख्यत ।

इषे त्वेति बर्हिरादत्त इच्छत इव ह्येष यो यजत[१] उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोत्[२]युपो देवान् दैवीर्विश्ः प्रागुरित्याह दैवीर्ह्येता विशः सतीर्देवानुपय-न्ति[३] वह्नीरुशिज इत्याहर्त्विजो वै वह्नय उशिज-स्तस्मादेवमाह[४] बृहस्पते धारया वसूनीति (१)

आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशू-नव रुन्धे[५] हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान[६] देवत्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति[७] रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति[८] देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति (२)

रशनामा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्या-हाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्या-मित्याह यत्यै[९] ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेना रभ इत्याह सत्यं वा ऋतꣳ सत्येनैवैनमृतेना रभ ते[१०] ऽक्ष्णया परि हरति वध्यꣳ हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चति व्यावृत्त्यै[११] धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति धृत्या[१२] अद्भ्यः (३)

त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः सम्भवति यत् पशुर्[१३]पाम्पेरुरसीत्याहैष ह्यपाम्पाता

यो मेधायारभ्यते[१४] स्वात्तं चित्सदेवं हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्याह स्वदयत्येवैनं[१५]मुपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनम् (४) मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति[१] ॥ ६ ॥

इतीत्यङ्ग्[१८]* एनं[४] दश च ॥ ६† ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः‡ ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै[१] सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदश प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[२] सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननाय देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाघारम् (१)

---

* इति[१] + इति[२] + अङ्ग्[३] ।

† वसूनीति[१] प्रसव इ[२]त्यङ्गो[३ ऽन्तरत एवैन [४] दश च ॥ ६ ॥

‡ इमन्तु १का० ३प्र ७,८ अनु०-भाष्ये षोडशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

आऽघारयन् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्तूष्णीं-माघारमाघारयति यज्ञस्यानुख्यात्या[४] असुरेषु वै यज्ञ आसीत तं देवास्तूष्णीꣳ होमेनावृञ्जत यत् तूष्णी-माघारमाघारयति भ्रातृव्यस्यैव तद् यज्ञं वृङ्क्ते[५] परि-धीन्त्सम्मार्ष्टि पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश (२)

मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सर-मेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[६] शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाघारोऽग्निः सर्वा देवता यदाघारमाघारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रुन्धे[७] शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाघार आत्मा पशुराघारमाघार्य पशुꣳ समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३)

शिरः प्रति दधाति[८] सन्ते प्राणो वायुना गच्छ-तामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति[९] सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवास्याशिषं गमयति[१०] विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरिष्टात् पशुमभ्यवमीत् तस्मादुपरिष्टात् पशोर्नाव द्यन्ति यदुपरिष्टात् पशुꣳ समनक्ति मेध्यमेव (४)

एनङ्करो[११]त्यृत्विजो वृणीते छन्दाꣳस्येव वृणीते[१२]

सप्त वृणीते सप्त ग्राम्या पशवः सप्तारण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुध्या(१३) एकादश प्रयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति(१४) वपामेकः परि शये आत्मैवात्मानं परि शये(१५) वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै (५)

देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा ऽऽलभते(१६) ॥ ७ ॥

आघार[१] द्वादश[२] यज्ञ[३]स्यैव[४] वा[५]* अष्टादश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः † ॥

पर्यग्नि करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति(१) त्रिः पर्यग्नि करोति त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै(२) ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशू३र्नान्वारभ्या३ इति(३) मृत्यवे वा एष

---

* 'आघारमा[१] यन्ति द्वादशा[२]त्मन्नेव यज्ञस्य[३] मेध्यमेव[४] खलु वा[५]'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ८अनु० भाष्ये षोडशधा विभज्योदाहृत्य व्याख्यत्।

नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्या[४]दथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् (१)

पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गाल्लोकाद् यजमानो हीयेत[५] वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्ध[६]मुप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेषितꣳ हि कर्म क्रियते[७] रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेत्याह यथायजुरेवैत[८]दग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै[९] पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति बर्हिः (२)

उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति[१०] पराङा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि ह्नुत आत्मनोऽनाव्रस्काय[११] गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद[१२] पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत् पत्नी नमस्त आतानेत्याहादित्यस्य वै रश्मयः (३)

आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्य[१३]नर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाशिषमेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजुरेवैतत्[१४] ॥ ८ ॥

यद्[१] * ब॒र्हीं[२] र॒श्मयं[३] स॒प्तचिं॑श्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः † ॥

पशोर्वा आल॑ब्धस्य प्रा॒णाञ्छु॒गृ॑च्छति॒ वाक्त॒ आ प्या॑यतां प्रा॒णस्त॒ आ प्या॑यता॒मित्या॑ह प्रा॒णेभ्य॑ ए॒वा-स्य॒ शुचं॑ शमयति[१] सा प्रा॒णेभ्योऽधि पृथि॒वीं॑ शुक् प्र वि॑शति॒ शमहो॑भ्या॒मिति॒ नि न॑यत्यहोरा॒त्राभ्या॑मे॒व पृ॑थि॒व्यै शुचं॑ शमय॒त्योष॑धे॒ त्राय॑स्वैनं॒ स्वधि॑ते॒ मैनं॑ हिंसी॒रित्या॑ह॒ वज्रो॒ वै स्वधि॑तिः (१)

शान्त्यै॑ पार्श्व॒त आ छ्य॑ति मध्य॒तो हि म॑नु॒ष्या॑ आ-च्छ्यन्ति॑ तिर॒श्चीन॒मा छ्य॑त्यनू॒चीनं॒ हि म॑नु॒ष्या॑ आ॒च्छ्यन्ति॒ व्यावृ॑त्त्यै[२] रक्ष॑सां भा॒गोऽसीति॒ स्थवि॒मतो॑ ब॒र्हिर॒क्त्वाप॑ास्यत्य॒सैव रक्षां॑सि नि॒रव॑दयत[४] इ॒दम॒हं रक्षो॑ऽध॒मं तमो॑ नया॒मि॒ योऽस्मान् द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्म इत्या॑ह॒ द्वौ वाव पुरु॑षौ॒ यं चै॒व (२)

द्वेष्टि॒ यश्चै॑नं॒ द्वेष्टि॒ तावु॒भाव॑ध॒मं तमो॑ नय[५]ति॒ इषे

* 'लोकाय॑नीयत॒ यत्[१]' इति क, ख, ग।

† इमम्यानुवाकं १का० ३प्र० ८अनु भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।

‡ 'प्रा॒णाम॒त्र॑ग॑च्छति'—इति ख, मु।

त्वेति वपामुत् स्विदतीच्छत इव ह्येष यो यजते[७] यदुपतृन्द्याद्रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्याद्यन्नोपतृन्द्यादयता स्या[९]द्यथोपतृणत्त्यन्यया न धृत्यै[८] घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानक्त्यच्छिन्न (३)

रायं सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत्[१०] क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्खिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै[११] प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते य पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठ[१२]त्यग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येन (४)

अन्वेति[१३] नान्तममङ्गारमति हरेद्यदन्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अति मन्येत[१४] वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते[१५]ऽग्रं वा एतत् पशूनां यद्वपाग्रमोषधीनां बर्हिरग्रेणैवाग्रं समर्द्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति[१६] स्वाहाकृताभ्यः प्रेष्येत्याह (५)

यज्ञस्य समिद्ध्यै[१७] प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि घारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति[१८]

स्वाहोर्ध्वनभस मारुत गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति[१८] विषूची प्र हरति तस्माद्विषञ्चौ प्राणापानौ[२०] ॥ ९ ॥

स्वधिति[१] श्वैवा[२] च्छिन्नो[३] हव्ये[४] नाह[५]* षट्चत्वारि४शच्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः† ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते[१] वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्ग्वै पुरोडाश ऊर्जमेव पशूना मध्यतो दधात्यथो पशोरव च्छिद्रमपि दधाति[२] पृषदाज्यस्योपहत्य त्रि पृच्छति शृत४ हवी३ शमितरिति त्रिषत्या हि देवा[३] योऽशृत४ शृतमाह स एनसा[४] प्राणापानौ वा एतौ पशूनाम् (१)

यत्पृषदाज्य पशो खलु वा आलब्धस्य हृदय-

---

* 'हव्येन[४] प्रेष्येत्याह[५]'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० ९अनु भाष्ये विप्रतिधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात।

मात्माभि समेति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्या-
त्मन्नेव पशूना प्राणापानौ दधाति(५) पशुना वै देवा
सुवर्गं लोकमायन तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभवि-
ष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राक्षारयन्त्स प्रक्षो-
ऽभवत्तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् प्रक्षशाखो*त्तरबर्हिर्भव-
ति समेधस्यैव (२)

पशोरवं द्यति(६) पशु वै ह्रियमाणꣳ रक्षाꣳस्यनु
सचन्तेऽन्तरा यूपं चाहवनीयं च हरति रक्षसामप-
हत्यै(७) पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोताय
हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव
रुन्धे(८) एकादशावदानान्यवं द्यति दश वै पशो प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)

द्यति(९) हृदयस्याग्रेऽवं द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो
यद्वै हृदयेनाभि गच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं(१०) यस्यैव-
मवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्वमेवास्य
पशोरवत्तं भवति(११) मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो
हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४)

उत्तमो हि प्राणो यदीतर यदीतरमुभयमेवा-

---

* 'प्लक्षशाखो'—इति ग, मु० ।

जाय॑मि[१२] जाय॑मानो वै ब्रा॑ह्मणस्त्रिभिर्ऋ॒णवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो* य॒ज्ञेन॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जया॑ पि॒तृभ्य॑ ए॒ष वा अ॑नृ॒णो य पु॒त्री यज्वा॑ ब्रह्मचारि॒वासी तद॑व॒दानै॑रे॒वाव॑दायते॒ तद॑व॒दाना॑नामवदान॒त्व[१३] दे॒वासु॒रा सय॑त्ता आसन् ते दे॒वा अ॒ग्निम॑ब्रुव॒न् त्वया॑ वी॒रेणा॑सु॒रान॒भि भ॑वा॒मेति॑ (५)

सो॑ऽब्रवी॒द्वरं॑ वृणै प॒शोरु॑द्धा॒रमु॑द्ध॒रा इति॒ स ए॒तमु॑द्धा॒रमुद॑हरत दो पू॒र्वार्द्धस्य॑ गु॒दं मध्य॒त श्रोणि॑ जघ॒नार्द्धस्य॒ ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒न् परा॒ सु॒रा यत् त्र्य॒ङ्गा॒णा॑१ स॒मव॑द्यति॒ भ्रातृ॑व्याभिभू॒त्यै॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑स्य॒ भ्रातृ॑व्यो भवत्य[१]क्ष्णया॒व॑ द्यति॒ तस्मा॑दक्ष्णया प॒श॑वोऽङ्गा॑नि॒ प्र ह॑रन्ति॒ प्रति॑ष्ठित्यै[१४] ॥ १० ॥

प॒शूना॒ मे॒वा व॑ द्य॒तीति॑ पञ्च॑चत्वारि॑ँ॒श्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

* 'ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो'—इति मु ।

† 'पतो पशूना१ [१] समव॑द्यस्येव[२] तस्मा॑त्[३] अक्ष्णयाव॑ द्यति[४] तीति[५] —इति क, ख, ग ।

‡ इममनुवाकं १का० ३प्र १ अनु भाष्यं पञ्चधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

मेदसा स्रुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति[1] यूषन्नवधाय प्रोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्यूषो रसमेव पशुषु दधाति[2] पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत्पार्श्वꣳ रस एष पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति मध्यत एव पशूनाꣳ रसं दधाति[3] घ्नन्ति (१)

वा एतत् पशुं यत्संज्ञपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदित्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति[4] देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो[5] विषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति[6] देवत्रा यन्तम् (२)

अवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्वित्याहानुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमय[7]त्यर्धर्चे वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जꣳ रसमव रुन्धे[8] प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्यः खलु (३)

वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहत्याह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु

दधात्य[९]न्यस्यान्यस्य समवत्त समवद्यति तस्मान्ना-
नारूपा पशवो[१०] यूष्णोप सिञ्चति रसो वा
एष पशूना यद्यूः रसमेव पशुषु दधाती[११]डामुप
ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते चतुरुप
ह्वयते (४)

चतुष्पादो हि पशवो[१२] य कामयेतापशु स्यादि-
त्यमेदस्क तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणै-
वैन पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति[१३] य कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै
पशवो रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति[१४]
प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यम् (५)

पुरस्तादसृजत पशु मध्यत पृषदाज्य पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यत पृषदाज्येना-
नूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्ट[१५] ह्येका-
दशानूयाजान् यजति दश वै पशो प्राणा आत्मैका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति[१६] घ्नन्ति वा एत-
त्पशु यत्सज्ञपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूना
यत्पृषदाज्य यत्पृषदाज्येन (६)

अनूयाजान् यजति प्राणापानावेव पशुषु दधा-
ति[१७] ॥ ११ ॥

घ्नन्ति[१] यन्त[२] खलु[३] ह्वयत[४] * आज्य[५] यर्त्पृ-
षदाज्येन[६] षट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय (३)वैष्णव्या (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इषे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पशोः (१०)पशुम्
(११)मेदसैकादश ‡ ॥ ३ § ॥

(१)चात्वालाद् (२)देवानुपैति (३)मुञ्चति (४)प्रह्रिय-
माणाय (५)पर्यग्नि (६)पशुमालभ्य (७)चतुष्षाद्वो द्वि-
षष्टि ¶ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

---

* 'खलु [३] चतुरवं ह्वयत [४]'—इति क, ख ग।

† इममनुवाकं १का ३प्र० १०अनु० भाष्ये सप्तदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषामेवेमान्यादिप्रतीकानि।

§ "(१)चात्वालात (२)सुवर्गाय०—०यद्वैसर्जनानि (३)वैष्णव्यर्चा (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इषे(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पशो (१०)पशुमालभ्य
(११)मेदसा स्रुचावेकादश ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग।

¶ ५८पृ० ६प०, ६२पृ० ६प०, ६६पृ० १२पं०, ७०पृ० ६प०, ७४पृ०
१४प०, ७८पृ० १०प०, ८२पृ० ६ प०। मु० पुस्तके नायमेतद्वाक्यम्।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

चतुर्थः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयड्भिरेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते(१) जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते(२) स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते(३) ऽसंभिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदाय(४) न पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहुकः स्यात्(५) समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत (१)

एव तद्दधा(६)त्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते(७) देवं सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनय(८)त्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहो-

रात्रे ह्यनुप्रजा प्रजायन्ते[९] मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा (२)

इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति[१०] सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा[११] यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति[१२] छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे[१३] द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति[१४] नभः (३)

दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नियच्छ[१५]त्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति ष्ठापयति[१६] प्राणानां वा एषोऽव द्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते[१७] पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलम् (४)

अभि समेति यत् पृथिव्यां हृदयशूलमुद्वासयेत पृथिवीं शुचार्पयेद्यदप्स्वपः शुचार्पयेच्छुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै[१८] यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति[१९] ॥ १ ॥

रेत[१] स्वाहा[२] * नभो[३] हृदयशूल[४] द्याविँ॰शच ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः † ॥

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिंष्यत तदब्रुवन् वसतु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्व तस्मिन् प्रातर्नसमंशक्नुवन् तदप्सु प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोप वसति[१] यस्यागृहीता अभि निम्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्यात् (१)

यज्ञं वि च्छिन्द्याज्[२] ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्धिरण्य वाऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्स हि गृहीतवसतीवरीको[३] वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरी पशूनेवारभ्य गृहीत्वोप वसति[४] यदन्वीप तिष्ठन् गृह्णीयान् निर्मार्गुका अस्मात् पशवः स्युः प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून् गृह्णा[५]-तीन्द्र (२)

---

* "रेतो[१] मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा[२]"—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का०३प्र०११अनु०-भाष्ये जगविद्यया विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।

वृत्रं हन्त्सोऽपोऽभ्यम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत्तदत्यमुच्यत ता वहन्तीरभवन् वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति[६] नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद् यज्ञमति मन्येत[७] न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत् स्थावराणां गृह्णीयात् (३)

वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेद्[८] यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे छायायै चातपतश्च सन्धौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं गृह्णाति[९] हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति[१०] हविष्माꣳ अस्तु (४)

सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णा[११]त्यनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुग्वाचैवैना सर्वया गृह्णाति[१२] चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सम्पद्यन्ते सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे[१३]ऽस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद् गार्हपत्य उपसादयेदस्मिन् लोके पशुमान्त्स्याद् यदाहवनीयेऽमुष्मिन् (५)

लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप सादयत्युभयोरेवैन लोकयो पशुमन्तं करोति[१४] सर्वत परि हरति रक्षसामपहत्या[१५] इन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्थेत्याह यथायजुरेवैत[१६]दाग्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजित यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजित तदेवैना उप वासयति[१७] यत खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते (६)

तदनु यज्ञꣳ रक्षाꣳस्यव चरन्ति यद्वहन्तीना गृह्णानि क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय[१८] न ह्येता ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य सन्तत्यै[१९] ॥ २ ॥

स्या[१] दिन्द्रा[२] गृह्णीया[३] दस्त्व[४] मुष्मिन्[५] क्रियते[६] षड्विꣳशतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक * ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्यु स्याद्य सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति

६ममनुवाक १का०३प्र १२अनु० भाष्येऽनन्विष्यतिधा ५ि मन्त्योद्भृत्य व्याख्यात।
* 'न त्वा —इति ग सम्मत ।

हृदे त्वेत्या॑ह मनुष्ये॑भ्य एवैतेन॑ करोति मन॑से त्वे-त्या॑ह पितृभ्य॑ एवैतेन॑ करोति दिवे त्वा सूर्या॑य त्वेत्या॑ह देवेभ्य॑ एवैतेन॑ करोत्येतावती॑र्वै देवतास्ताभ्य॑ एवैनꣳ सर्वा॑भ्य उपाव॑हरति(१) पुरा वाच (१)

प्रव॑दितो प्रातरनुवाकमुपाक॑रोति याव॑त्येव वाक् तामव॑ रुन्धे(२) ऽपोऽग्रे॑ऽभिव्याह॑रति यज्ञो वा आपो॑ यज्ञमेवाभि वाच वि सृ॑जति(३) सर्वा॑णि च्छन्दाꣳस्य-न्वा॑ह पशवो॑ वै च्छन्दाꣳसि पशूनेवाव॑ रुन्धे(४) गायत्रिया तेज॑स्कामस्य परि॑ दध्यात् त्रिष्टुभे॑न्द्रियका॑मस्य जग॑त्या पशुका॑मस्यानुष्टुभा॑ प्रतिष्ठाका॑मस्य पङ्क्त्या यज्ञ-का॑मस्य विराजान्न॑कामस्य(५) शृणोत्वग्नि समिधा हव॑म् (२)

म इत्या॑ह सवितृप्र॑सूत एव देवता॑भ्यो निवेद्यापो-ऽच्छै॑(६)त्युप ई॑ष्य होतरित्या॑हेषितꣳ हि कर्म॑ क्रियते(७) मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्या॑ह मित्रावरु॑णौ वा अपां नेतारौ ताभ्या॑मेवैना अच्छै॑ति(८) देवी॑रापो अपान्नपादित्या॑हाहुत्यै॑वैना॑ निष्क्रीय॑ गृह्णात्यथो॑ हवि-ष्कृतानामेवाभि घृ॑ताना गृह्णाति(९) (३).

कार्षिरसीत्या॑ह शम॑लमेवासामप॑ प्लावयति(१) स-मुद्रस्य॑ वोऽक्षि॑त्या उन्न॑य इत्या॑ह तस्मा॑दद्यमा॑ना

पीयमाना आपो न क्षीयन्ते[११] योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सꣳस्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैना योनेः प्र जनय[१२]त्यध्वर्योऽवैरपा३ इत्याहोत (४)

ईमनन्नमुतेमाः पश्येति वावैतदाह[१३] यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यं परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै[१४] ॥ ३ ॥

वाचो[१] हवं[२] गृह्णा[३] त्युत[४]* पञ्चविꣳशतिश्च ॥३॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[१] पशवो वै सोमो व्यान उपाꣳशुसवनो यदुपाꣳशुसवनमभि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधा[२]तीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति

---

* 'हवं[२]मभि दृंताना गृह्णा[३]त्युत[४]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ३प्र० १३अनु०-भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्रियते(२) पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते (१)

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे(४) श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाꣳ सोमपीथो(५) य एवं वेद नाप्स्वार्तिमार्च्छति(६) यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनम् (२)

लोकेभ्यः सम्भरति(७) सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैनꣳ सम्भरत्यथो दिश एवास्मा अव रुन्धे(८) अम्ब नि ष्वरेत्याह(९) कामुका एनꣳ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद(१०) यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति (३)

आहैष वै सोमस्य सोमपीथो(११) य एवं वेद न सौम्यामार्तिमार्च्छति(१२) घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्त्यꣳशूनप गृह्णाति त्रायत एवैनं(१३) प्राणा वा अꣳशवः पशवः सोमोऽꣳशून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति(१४) द्वौद्वावपि सृजति तस्माद् द्वौद्वौ प्राणाः(१५) ॥ ४ ॥

मिमीत[१] एन[२] मिति[३]* चतुश्चत्वारि॒ꣳशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः † ॥

प्राणो वा एष यदुपाꣳशुर्यदुपाꣳश्वग्रा ग्रहा गृह्य-न्ते प्राणमेवानु प्र यं[१] न्त्यरुणो ह स्माहौपवेशिः प्रातः-सवन एवाहं यज्ञꣳ सꣳ स्थापयामि तेन ततः सꣳस्थि-तेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि षुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यं-न्दिनम् (१)

सवनं माध्यंन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाप्नोत्येताꣳ ह वाव स यज्ञस्य संस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्यज्ञस्य सꣳ-स्थितस्य स्कन्द[२]त्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवादः इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२)

---

* 'यजुषा मिमीत[१] एन [२] जाग्टवीति[३]'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं ६का ४प्र १अनु० भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत।

कृत्वोऽभिषुत्यम्[१] ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तो-
ऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किम्पवित्र उपाꣳशुरिति वाक्पवित्र
इति ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैनं
पवयति[४] वृष्णो अꣳशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावꣳशू
यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पव-
यति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष (३)

सन् देवानाम् पवित्र येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह
येषाꣳ ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति[५] स्वाङ्कृतोऽसी-
त्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह
सर्वमेवास्मा इदꣳ स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दि-
व्येभ्य पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्
दधाति[६] मनस्त्वा (४)

अष्टित्याह मन एवाश्नुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्या-
हान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राण स्वाहा त्वा सुभव सूर्या-
येत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रश्मयो
देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेय तानेव तेन प्रीणा-
ति[७] यदि कामयेत वर्षुक पर्जन्य (५)

स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद् वृष्टिमेव नि
यच्छति यदि कामयेतावर्षुक स्यादित्युत्तानेन नि

भ्रंश्याद् दृष्टिमेवोद्यच्छति(८) यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन् हन्ति(९) यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति(१०) यद्यभिचरेदमुष्य (६)

त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति(११) षड्भिरꣳशुभिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति(१२) त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति(१३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः पशूनाꣳ हस्तादाना इति यत् त्रिरुपाꣳशुर्हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनाꣳ हस्तादानाः पुरुष (७)

हस्ती मर्कटः (१४) ॥ ५ ॥

माध्यन्दिन[१]मष्टावष्टा[२] वेष[३] त्वा[४]* पर्जन्यो[५]ऽमुष्य[६] पुरुषो[७] द्वे च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

---

* 'वेष[३] मनक्त्वा[४]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० २अनु० भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

देवा वै यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा उपांशौ यज्ञꣳ संस्थाप्यमपश्यन् तमुपांशौ समस्थापयन् तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा विभ्यत इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव तद् यजमानोऽन्तर्धत्ते[१]ऽन्तस्ते (१)

दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहैभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते[२] ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म इति तेऽब्रुवन्मघवन्ननु न आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयान् (२)

अन्वाभजत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभज[३]त्यन्तर्यामे मघवन्मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरे[४]त्युपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै[५] यदुभावपवित्रौ गृह्येयाता प्राणमपानोऽनुन्यृच्छेत् प्रमायुकः स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३)

प्राणापानयोर्विधृत्यै[६] प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसवनो य कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणा-

प्राणौ वि च्छिनत्ति ताजक् प्र मीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति सꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेद्यानेनैवास्य प्राणापानौ सन्तनोति सर्वमायुरेति[1] ॥ ६ ॥

त[1] उभयान्[2] गृह्यते[3] चतुश्चत्वारिꣳशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः * ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति[1] वायुं देवा अब्रुवन्त्सोमꣳ राजानꣳ हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते तमघ्नन्त्सोऽपूयत्त देवा नोपाधृष्णुवन ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदय (१)

इति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते वि षजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता[2] तस्य विग्रहणं नाविन्दन्त्सादितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीध्वं मद्देवत्या एव वः सोमाः (२)

---

* इममनुवाकं १का० ४प्र० ३अनु०-भाष्ये सप्तधा विभज्योक्तत्य व्याख्यत।

सन्ना असन्नित्युपयाम*गृहीतोऽसीत्याहादितिर्देव-त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यै तानि योनेः सम्भूतानि यानि मन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै (४)देवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह (३)

गृह्याता। इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते(५) तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावृणीत(२) ॥ ७ ॥

स्वदय [१] सोमाः [२] सन्ना [३] षट्विंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः‡ ॥

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीन्नाहं§ सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमब्रुवन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पयसैव मे सोमं श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणं|| पयसा श्रीणन्ति तस्मात्

* 'त्युपयाम'—इति ख।　　† 'गृह्याता'—इति ख।
‡ इममनुवाकं १का ४प्र ४अनु भाष्ये मोरा विभज्योद्धत्य व्याख्यत।
§ 'नाहं'—इति मु।　　|| 'वरुणं'—इति क।

पशवोऽपाक्रामन मित्र सन् क्रूरमकरिति[१] क्रूरमिव खलु वा एष (१)

करोति य सोमेन यजते तस्मात पशवोऽपक्रामन्ति यन्मैत्रावरुण पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रꣳ समर्द्धयति पशुभिर्यजमान[२] पुरा खलु वावैव मित्रो* ऽवेदप मत क्रूर चक्रुष पशव क्रमिष्यन्तीति† तस्मादेवमवृणीत[३] वरुण देवा अब्रुवन् त्वयाꣳशभुवा सोमꣳ राजानꣳ हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्य च (२)

एवैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुण सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजान मꣳशभुवा घ्नन्ति वैश्येन वैश्यꣳ शूद्रेण शूद्र[४] न वा इद दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्त ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदन्नो वि वासयतमिति तावब्रूता वर वृणावहा एक एवावत्पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायव (३)

पूर्वो मैत्रावरुणाद् गृह्यते[५] प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाꣳश्वन्तर्यामौ[६] मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रि ततो वा इद व्यौच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै[७] ॥ ८ ॥

* 'मित्रो'—इति मु। † 'क्रमीष्यन्तीति'—इति ख।

एष[१] चैं[२] ह्रवायवो[३] द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः* ॥

— —

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति ताव-ब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै[१] तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)

भिषजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो ह्येष[†]ऽमेध्यो यो भिषक् तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते[२] तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्य[‡] पवित्रं वै बहिः[§]ष्पवमान आत्मानमेव पवयते[३] तयोस्त्रेधा भैषज्यं विन्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम (२)

* इममनुवाकं १का ४प्र ५अनु० भाष्ये सप्तधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत्।
† 'ह्येषो'—इति मु।　　‡ 'उपसद्यः'—इति मु०।
§ 'वै बहिः' इति क।

उपनिधाय ब्राह्मण दक्षिणतो निषाद्य भेषज कुर्याद्यावदेव भेषज तेन करोति समर्धुकमस्य कृत भवति(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति(५) यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरत प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्द्वौद्वौ बहिष्टात्प्राणा(६) प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या पशव इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत (३)

पशुभि प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुक स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेडामुपह्वयते प्राणानेवात्मन् धित्वा पशूनुप ह्वयत(७) वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुण श्रोत्रमाश्विन पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद् वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुण तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वत परिहारमाश्विन तस्मात् सर्वत श्रोत्रेण शृणोति(८) प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या (४)

अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरत प्राणा यत खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनुयज्ञꣳ रक्षाꣳस्यवचरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्वव-

चारायँ[१०] दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्त्तन्यांꣳ सादयति वाच्येव वाचं दधात्या[११] तृतीयसवनात् परि शेरे यज्ञस्य सन्तत्यै[१२] ॥ ९ ॥

मनुष्यचरा[१३]वुदपात्र[२]मुपह्वयेत[३] द्विदेवत्यां[४] षट्चत्वारिꣳशच्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः* ॥

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्ते१ऽन्योऽन्यं नाशक्नुवन्नभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन् ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)

अस्य भ्रातृव्यो भवति[१] तौ देवा अपनुद्यात्मन इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्य द्विष्यात्तमेव देष्टि तेनैनौ सहाप नुदते[२] स प्रथम

---

* इममनुवाकं १का ४प्र ६,७ अनु -भाष्ये एकादशधा विभज्य व्याख्यात।
१ 'स्ते१ऽन्यो'—इति मु। 'स्तेꣳ एन्यो'—इति क।

सङ्कृतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन् इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिक्रदचर(२)दसौ वा आदित्य शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्य प्राञ्चौ नि (२)

क्रामतस्तस्मात प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति(४) प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति(५) चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रा*मन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितं परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिका चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वत परि क्रामतो रक्षसा मपहत्यै । देवा वै या प्राचीराहुती†रजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् तांस्ताभि प्र (३)

अनुदन्त या प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् तांस्ताभिरपा नुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाचैव पुरस्ताच यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात पराची प्रजा प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते(७) शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजा प्र जायन्ते चौश्चाद्याश्च सुवीरा प्रजा प्रजनयन परीहि शुक्र शुक्रशोचिषा (४)

सुप्रजा प्रजा प्रजनयन परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या अत्रीरेता सुप्रजा या

* 'यच्छुक्रा'—इति क । † 'प्राचीराऊती'—इति क ।

आद्या[८] य एव वेदात्व्यस्य प्रजा जायते नाद्या[५]
प्रजापतेरक्ष्यंश्वयत् तत्परापतत्तद्विकङ्कत प्राविशत्त-
द्विकङ्कते नारमत तद्यव प्राविशत तद्यवेऽरमत
।यवस्य (५)

यवत्व यद्वैकङ्कत मन्थिपात्र भवति सक्तुभि
श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षु सम्भरति[१०] ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति कस्मात सत्यान्मन्थिपात्र सदो नाश्नुत
इत्यार्तपात्र हीति ब्रूयाद्यदश्नुवीतान्धोऽध्वर्यु स्या-
दार्तिमार्छेत तस्मान्नाश्नुते[११] ॥ १० ॥

परा[१]* नि[२]प्य[३] शुक्रशोचिषा[४] यवस्य[५]
सप्तचि[६]शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाक † ॥

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन तानगृह्णत ततो वै तेऽग्र
पर्यायन् यस्यैव विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते-
ऽग्रमेव समानाना पर्येति[१] रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्य-

* 'आत्मना परा [१]' इति क, ख ग।

† इममनुवाक १का ४प्र ८,९ अनु भाष्ये प्रकारद्वधा विभज्य व्याख्यात।

वत्सो गृह्णीयाद भ्रातृव्यस्यैव रुक्षाग्रं समानानां पर्येति[२] ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१)

एतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्यो गृह्णा[३]-त्येष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया[४] वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठ-माना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत सामन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साग्रयणं प्रत्यागच्छत् तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम् (२)

तस्मादाग्रयणे वाग्वि सृज्यते यत्तूष्णीम्पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते[५] यथा त्सारीयति म आख इयति नाप राल्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते[६] त्रिर्हिङ्करोत्युद्गातॄनेव तद्वृणीते[७] प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिङ्करोति प्रजापतिरेव (३)

तत्प्रजा अभिजिघ्रति तस्माद् वत्सञ्जातं गौरभि जिघ्र[८]त्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवने सवने ऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञꣳ सन्तनो[९]त्युपरिष्टादा नयति रेत एव तद्दधा[१०]त्यधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तद्[११] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाꣳ सती सर्वाणि सव-

नानि वहतीति (४) एष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्र-यणस्तमेव तदभिनिवर्त्तं सर्वाणि सवनानि वहति तस्माद् वत्समपाकृत गौरभि नि वर्त्तते[१२] ॥ ११ ॥

आह आग्रयणत्व मे वेति* विंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः† ॥

(१)यज्ञेन (२)देवा (३)ब्रह्मवादिनो (४)देवस्य (५)प्राणो (६)देवा (७)वाग (८)मित्र ( )यज्ञस्य (१)बृहस्पति(११)र्देवा एकादश‡ ॥ ४§ ॥

(१)यज्ञेन (२)लोके पशुमान्स्यात (३)सवन माध्यन्दिन (४)वाग्व। (५)अरिक्तानि (६)तत्प्रजा अभ्येकपञ्चाशत्|| ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे चतुर्थ प्रपाठकः ॥ ४ ॥

---

* ' त्व[२] प्रजापतिरे[३]वेति[४] —इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं१का ४प्र १ ,११ अनु भाष्ये द्वादशाध्या कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत्।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषा मेनेमानि प्रतीकपदानि।

§ "(१)यज्ञेन — ता उपयद्भि(२)र्देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे (३)ब्रह्मवादिन —० सत्वे (४)देवस्य — ग्रावाण (५)प्राण — उपांशुश्चया ( )देवा —० उपांशौ (७)वाग्वै (८)मित्र (९)यज्ञस्य शिरो (१)बृहस्पतिर्देवानां (११)देवा —०आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥"– इति क, ख, ग।

|| ८४ए ६ब , ८८ए १प०, ६२ए १२प०, ६६ए० ८प०, १ ०पृ० १७प , १ ४ए० १५प०। मु -पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम्।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

पञ्चमः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादबिभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छत तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१)

तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तं निर्मायम् भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायासीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)

तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त[१] इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत[२] तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद

विष्णुमन्वाभजति(३) त्रिर्निर्गृह्णाति त्रिर्हि स तं तस्मै प्रा-
यच्छ(४) देष ते योनि पुनर्हविरसीत्याह पुन पुन (३)
ह्यस्मान्निर्गृह्णाति(५) चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्य-
उक्थ्यादुक्थ्यऽ हुतऽ सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा
चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको
बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते(६)
यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्त-
राहवनीयञ्च हविर्धानञ्च तिष्ठन्नवं नयेत् (४)
आत्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत
यजमान यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने
तिष्ठन्नवं नयेद् यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि
कामयेत सदस्यान् यज्ञयशसेनार्पयेयमिति सद आ-
लभ्यावं नयेत् सदस्यानेव यज्ञयशसेनार्पयति(७) ॥ १ ॥
इ[१] न्द्रियेव[२]* पुनं पुन[३] र्नयेत[४] त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक † ॥

---

* 'इती[१]न्द्रियमेव[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प १२अनु० भाष्ये समाप्य कृत्वोद्धृत्य व्याख्यात ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं[1] मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनꣳ समानानां करोति[2] वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरꣳ हि देवतयायु[3]रुभयतो वैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चार्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी ध्रुवस्तस्मात (१)

अर्धवीड् प्राणोऽन्येषां प्राणाना[4]मुपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुवस्तस्मादस्थ्नान्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति माꣳसेनान्या[5] असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तां देवा ध्रुवेणादृꣳहन् तद् ध्रुवस्य ध्रुवत्वं यद् ध्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्या[6] आयुर्वा एतद् यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा होता यद्धोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य (२)

आयुर्दधाति[7] पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषा भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते[8] वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामवनयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवायुर्दधाति[9] ॥ २ ॥

तस्माद्[१]*यज्ञ[२]स्यैकान्नचत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः † ॥

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नो न्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्यदृतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै[१] द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै[२] सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ तस्माद् द्वौद्वावृतू[३] उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति क (१)

हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखं[४] मतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाह द्विपद एव प्रीणा[५]त्यृतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतूनुपजीवन्ति हि (२)

---

* 'अर्द्धो भुवन्तस्माद्[१] एव'—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का ४प्र १३अनु॰ भाष्ये दर्शयन् ह्युत्वोद्धृत्य व्याख्यात्।

पुनर्ऋतुनाह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पद पशूनुप जीव( )न्त्यृतुना प्रेष्येति षट् कृत्व आहर्त्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाहाक्रमणमेव तत् सेतु यजमान कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै(७) नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येतर्त्तुर्ऋतुमनु प्र पद्येतर्त्तवो मोहुका स्यु(८) (३)

प्रसिद्धमेवाध्वर्युदक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्ध प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्य षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो)पयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोस्यꣳहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत प्रीणाति(९) ॥ ३ ॥

को(११) द्वि[ ]* स्यु(६)श्चतुस्त्रिꣳशच्च॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदृतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या(१) ओजोभृतौ वा एतौ देवाना यदिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नो

* 'को १। जीवन्ति द्वि [७]'—इति क, ख, ग।

1 इममनुवाक १का० ४प्र १४अनु० भाष्ये दशमाग्र हत्वोद्धृत्य व्याख्यात।

गृह्यत ओज एवाव रुन्धे(२) वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृ-
ह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्य शुक्रो यद्वैश्व-
देवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्य* (१)

सर्वा प्रजा प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात्सर्व एव मन्यते मा
प्रत्युदगादिति(२) वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्व-
देव्यो वै प्रजास्तेज शुक्रो यद्वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण
गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति( ) ॥ ४ ॥

आदित्य १ स्त्रिंशच्च १ ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक †॥

इन्द्रो मरुद्भि सांविद्येन माध्यन्दिने सवने वृत्रम-
हन्यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्त्रघ्ना
एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते(१) तस्य वृत्र जघ्नुष ऋतवो
मुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै स
ऋतून् प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त
ऋतूना प्रज्ञात्यै(२) वज्र वा एत यजमानो भ्रातृव्याय प्र
हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१)

* 'तस्मादसावादित्य[१]स्त्रिंशच्च' —इति क, ख, ग।

† इममनुवाक १क ४प्र १५,१६ अनु० भाष्ये चतुरम्र कृत्वोऽत्र व्याख्यात।

" यच्छति* प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीये[३]नायुधं वा एतद् यजमानः संस्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः[४] प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने[५]न्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्परणानपश्यत् तानगृह्णीत (२)

प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनात्मानं तृतीये[६]नात्मस्परणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनात्मानं तृतीयेने[७]न्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वꣳ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रꣳ हत्वान्यासु देवतासु (३)

अधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि[८] शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति[९] ॥ ५ ॥

---

१ ' यच्छति '—इति क ।

प्रथमेभ्यो^१ गृह्णीत^४ देवता^२ स्त्वष्टाविंꣳशतिश्च ।।५।।

इति तैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः * ॥

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमं पचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त^(१) सा द्वितीयमपचत् सा-मन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसीयाꣳसो जनिष्यन्त इति साग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत^(२) सादित्येभ्य एव (१)

तृतीयमपचद्भोगाय म इदꣳ श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहै योऽतो जायाता अस्माकꣳ स एको ऽसद्योऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा य-न्मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो यजते स देवानां भोगाय भवति^(३) देवा वै यज्ञात् (२)

रुद्रमन्तरायन्त्स आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेव-त्यान् प्रापद्यन्त तान्न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्र-

* ६ममनुवाकं १का ४प्र १७—२१ अनु भाष्ये नवाप्य कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत्।

यन्न न प्रति प्र यच्छन्ति[५] तस्माद् द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते[६] यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद् गृह्यते[७] तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्ब गर्भो जरायु तदेव तत (३)

मिथुन[९] पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग्दधि दध्ना मध्यत श्रीणात्यूर्जमेव पशूना मध्यतो दधाति[८] शृतातङ्केन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्व दुहे[९] पशवो वा एते यदादित्य परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून गृह्णाति[१०] पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्नि परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति[११] (४)

एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाशुसवन स एतमेव सोमपीथ परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवादित्यः सोमपीथेन समर्धयति[१२] या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद् वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजक् प्रस्कन्देद्वर्षुक पर्जन्य स्याद्यदि चिरमवर्षुको[१३] न (५)

मादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्रजायन्ते नानु वषट करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्र प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वा-

न्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकꣳ स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यं(१५) ॥ ६ ॥

एव[१] यज्ञात[२] तद्[३] दधाति[४]* न[५] सप्तविꣳशतिश्च० ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः†॥

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद् गृह्णाति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय(१) न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्र जायन्ते नानु वषट् करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजे(२)देष वै गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद् गृह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति(३) विश्वे (१)

देवास्तृतीयꣳ सवनं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःसवनभागꣳ सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयꣳ सवनमुदयच्छन् यत्तृतीयसवने सावित्रो

* "यज्ञात्[२] जनाय तदेव त[३] दन्तदधाति[४]" —इति क ख।

† इममनुवाकं १का ४प्र २२अनु भाष्ये चतुर्दशाग्रं व्याख्यात।

गृह्णाते तृतीयस्य सवनस्याभिजित्यै[४] सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र (२)

जनयति[५] सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्दधाति[६] सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्यै[७] एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति (३)

एतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णा[८]त्येष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः[९] ॥ ७ ॥

विश्वे[१] प्र[२] करो[३] *त्येकान्नविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः† ॥

---

* 'प्र २, पितृभ्य एवैतेन करोति ३।'—इति क ख।

† इममनुवाकं १ का ४ प्र २३-२६ अनु भाष्ये नवाय्रकत्वोद्दय व्याख्यत

प्राणो वा एष यदुपाꣳशुर्यदुपाꣳशुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानु प्र यन्ति प्राणमनूद्यन्ति[1] प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपाꣳशु पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपाꣳशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद् गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते[2] देवा वा इत इतः पत्नीः सुवर्गम (१)

लोकमजिगाꣳसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पात्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन् यत्पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै[3] स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुꣳस उपस्तितरम (२)

वदन्ति यद् घृतेन पात्नीवतꣳ श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा गृह्णा[4]त्युपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते[5] बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयती[6]न्दो इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्दधा[7]तीन्द्रियाव इति (३)

आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्रजनयं[८]-त्यग्ना३ इत्याहाग्निर्वै रेतोधा पत्नीव इत्याह मिथुन-त्वाय सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाᳲ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति[९] देवा वै त्वष्टारमजिघाᳲसन्त्सपत्नीः प्रापद्यत तन्न प्रति प्राय॑च्छन् तस्मादपि (४)

वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते[१०] न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्र जा-यन्ते[१२] नानु वषट् करोति यदनुवषटकुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानुवषटकुर्यादशान्तमग्नीत सोमं भक्ष-येदुपाᳲश्वनु वषट् करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत् सोमं भक्षय[१३]त्यग्नीन्नेष्टुरुपस्थमा सीद (५)

नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति नेष्टा पत्निया[१४] मुद्गात्रा संख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्गाता प्रजानां प्रजनन[१५]याप उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्च[१६]त्यूरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः सिच्यते[१७] नग्नं कृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नग्न ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी (६)

भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते[१८] ॥८॥

सुवर्गं[१]मुपस्तिर[२]मि[३]त्यपि[४] * सीद[५]मिथु-
न्यंष्टौ चं ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः † ॥

इन्द्रो वृत्रमंहन् तस्यं शीर्षकपालमुदौब्जत्स द्रोण-
कलशोऽभवत्तस्मात् सोमः समंस्रवत्स हारियोजनो-
ऽभवत्[१] तं व्यंचिकित्सज्जुहवानी३ मा हौषा३मिति
सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामं होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञ-
वेशसं करिष्यामीति तमंध्रियत होतुं सोऽग्निरब्रवीन्न
मय्यामं होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणात् (१)
तं शृतं भूतमंजुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजनं श्री-
णाति शृतत्वायं शृतमेवैनं भूतं जुहोति[२] बह्वीभिः
श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुष्मिन् लोके‡ कामदुघा भव-
न्त्यथो खल्वाहुरेता वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा य-
द्धारियोजनीरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीया[३] दृक्सामे
वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधयं आधानं
यदप्रंहृत्य परिधीञ्जुहुयादन्तः।धानाभ्याम्(२)

---

* 'पत्नी' सुवर्ग[१]मुपस्तिर[२]मिन्द्रियावृ इ[३]त्यपि[४] – इति क, ख।
† इममनुवाकं १का ४प्र २७ अनु० भाष्ये, स्थादशाप्रशं ह्वत्वोद्धृत्य व्याख्यत।
‡ 'मुष्मिंल्लोके' —इति ख।

धासं प्र यच्छेत्तद्धृत्यं परिधीञ्जुहोति निराधाना-भ्यामेव धासं प्र यच्छ[४]त्युन्नेता जुहोति यातयामेव ह्येतद्ध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव त[५]च्छीर्षन्नधि निधाय जुहोति शीर्षतो हि समभवद्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्त्समृध्यै[७] पशवो वै हारियोजनीर्यत्संभिन्द्या दल्पां (३)

एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्यन्न संभिन्द्याद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त[८] उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत[९] उत्तरवेद्या नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्प्रति ष्ठापय-न्ति[१०] (४) ॥ ९ ॥

अश्रीणा[१]दन्तराधानाभ्या[२]मल्पां[३] स्थापयन्ति[४]
॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः * ॥

---

* इमंमनुवाकं १का० ४प्र० २८ अनु० भाष्ये दृष्ट्वा प्रा कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत ।

ग्रहान् वा अनु प्रजा पशवः प्र जायन्त[१] उपाꣳशु-
अन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहानेकशफा
आदित्यग्रहं गाव[२] आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते
तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा[३] यत् त्रिरुपाꣳशुꣳ
हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् द्वौ त्रीनजा जनयत्य[४]थावयो
भूयसी[५] पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण
उपदस्येत् कलशाद् गृह्णीयाद्यथा पिता (१)

पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्[६] यत् कलश उपदस्येदाग्रयणाद्
गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तद्[७]
यदात्मा* वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो
वोपदस्येदाग्रयणाद् गृह्णीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करो[८]त्यविज्ञातो
वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति
तस्मात् (२)

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा[९]वभृथमव यन्ति परा
स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जाताम्
परास्यन्त्युत्पुमाꣳसꣳ हरन्ति[१०] यत्पुरोरुचमाह यथा
वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद् ग्रहं गृह्णाति यथा

* "तदात्मा"—इति ख, मु० पुस्तकेऽपि, पर पदपाठविरुद्धः।

वस्यंस आहृत्य प्राह ताद्दगेव तद्यत् सादयंति यथा वस्यंस उपनिधायापक्रामंति ताद्दगेव तद्यत्[११] (३)

वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदृचा तद् दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै[१२] ॥ १० ॥

पिता तस्माद् यद् अष्टादश च ॥ १०* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः† ॥

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि[१] यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः[२] प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः (१)

---

* "यथा पिता[१] तस्मा[२]दपक्रामति ताद्दगेव तद्यदष्टादश च ॥ १० ॥"—इति ङ, ख, ग ।

† इममनुवाकं १क ४प्र २८ अनु० भाष्ये द्वादशाष्टाक्षरात्वोद्धृत्य व्याख्यात ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति[१] प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमपं यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावर्तन्ते[२] यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्थं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु शंसति तत् (२)

उपांश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति[३] यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते[४] इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिबत्स विष्वङ् (३)

व्यार्च्छत्स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्नेवारमणं कुरुते नैनं सोमोऽति पवते[५] ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किम् (४)

यज्ञस्य पाङ्क्त्वमिति धाना करम्भः परिवापः

पुरोडाशं पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्त्वम्[८] ॥ ११ ॥

पुन[१]स्तद्[२] विषड्[३] कि[४] चतुर्दश च ॥ ११* ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः† ॥

(१)इन्द्र (२)आयु (३)र्यज्ञेन (४)सुवर्गा (५)येन्द्रो (६)ऽदिति-(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राण (९)इन्द्रो (१०)ग्रहान् (११)प्रैकादश‡ ॥ ५§ ॥

(१)इन्द्रो वृत्राय (२)पुनर्ऋतुनाह (३)मिथुनं पशवो (४)नेष्टः पत्नी(५)मुपांश्वन्तर्यामयोर्द्विचत्वारिंशत्‖ ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

---

* "भवन्ति यानि पुन [१] प्रा॑ऽमंति तद[२]"—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० २८अनु० भाष्ये अष्टधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत।

‡ "(१)इन्द्रो वृत्राय (२)यर्वै (३)यज्ञेन (४)सुवर्गाये(५)न्द्रो मरुद्भि(६)रदिति-(७)रन्तर्यामपात्रेण (८)प्राणो वै — घात्रेण(९)न्द्रो वृत्रमहन् तस्य (१०)ग्रहान् वै (११)प्रान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥"—इति क, ख, ग।

§ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषा मेवेमानि प्रतीकपदानि।

‖ १ ६पृ० ६प ,१ ९पृ १८प०, ११४पृ ५प०, ११८पृ १४प , १२३पृ० ८प । मु -पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम्।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

षष्ठ प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दाक्षिणानि(१) द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवा क्रमते(२) सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति(३) सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकꣳ समारोहयति नयवत्यर्चाग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै(४) दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)

हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति(५) रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाꣳ रूपमभ्यैति यद्धि-रण्येन(६) तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भज(७)त्येतत्ते अग्ने राधः (२)

ऽ ऐति सोमं च्युतमित्याह सोमं च्युत५ ह्यस्य राध ऐति[८] तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै[९] ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋत५ सत्येनैवैना ऋतेन वि भजति[१०] यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येता पथा यन्ति यद्दक्षिणा[११] ब्राह्मणमद्य राध्यासम (३)

ऋषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान् तस्मादेवमाह[१२] वि सुव पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[१३] यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय[१४] अस्मद्राता देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४)

वावैतदाह[१५] हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[१६] अग्नीधे ददात्य*ग्निमुखानेवर्तून् प्रीणाति[१७] ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोतात्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति[१८] ॥ १ ॥

---

* 'अग्नीधंदात्य' इति मु पाठोऽशुद्धः ।

हिरण्मयः[१] राधः[२] राध्यास[३]मित्य[४]ष्टाचिंश[३]च* ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः† ॥

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति[१] नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः सम्मितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति[२] षड्ढृग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूंषि (१)

त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति[३] यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमय[४]त्येष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति[५] वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान् बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे (२)

* "राध्यास[३] मधुमतीराविशतेत्य[४]ष्टाचिंश[३]च्च' –इति क, ख, ग।
† इममनुवाकं १का ४प्र ४३अनु भाष्येऽष्टादशप्राय ऋत्वोऽक्य व्याख्यत।

यज्ञ प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सुरा॑ अभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावा-येति[१] देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय[२] ॥ २ ॥

यजूंषि[१] यज्ञ[२] एकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः * ॥

अवभृथ यजूंषि जुहोति यद्देवार्वाचीनमेकहाय-नादेनः करोति तदेव तैरव यजते[१]ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुण साक्षादेव वरुणमव यजते[२] वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्ना प्रस्तोता-न्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै[३] त्रिर्निधन मुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षांसि (१)

---

* इममनुवाकं १का० ४प्र ४४अनु भाष्ये समाप्य कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत ।

अप हन्ति[४] पुरुष पुरुषो निधनमुपैति पुरुषपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या[५] उरु हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै[६] शतं ते राजन् भिषजं सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करो[७]त्यभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति[८] बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहो[९]त्यपबर्हिष प्रयाजान् (२)

यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्च[१०]त्याज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति[११] वरुण यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्च[१२]त्यग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्च[१३]त्यपबर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति[१४] चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतवः (३)

ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठ[१५]त्यवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते[१६]समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुण[१७] सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताप इत्याहाद्भिरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्चं दधाति[१८] देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवैतत[१९] पशवो वै (४)

सोमो यद्विन्दूना भक्षयेत् पशुमान्त्स्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशु स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति[१९] प्रति युतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते[२१] प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या[२२] एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्नि नमस्यन्त (५)

उपायन्ति[२३] तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवात्मन् धत्ते[२४] ॥ ३ ॥

रक्षाꣳसि[१ * प्रयाजा[२ ऋतवो[३ वै[४ नमस्यन्तो[५] द्वादश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः † ॥

स्फ्येन वेदिमुद्धरन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रꣳ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै[१] यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद् यद्बहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्या[२] उपरसम्मिता मिनुयात् पितृलोककामस्य

* ' लोकेभ्यो, रक्षाꣳसि [१] ''—इति क, ख ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प ४५अनु० भाष्ये चतुर्विंशाग्र हत्योद्धृत्य व्याख्यत्

मस्य रशनसम्मिता मनुष्यलोककामस्य चषालसम्मिताम् इन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये चयो मध्यमास्तान्त्समान् पशुकाम[३]स्यैतान् वै (१)

अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति[४] व्यतिषजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिषजति[५] यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्त्तमित तस्य मिनुयादुत्तराद्धं वर्षिष्ठमथ ह्रसीयाꣳसमेषा वै गर्त्तमिद्यस्यैव मिनोति ताजक् प्र मीयते दक्षिणार्द्धं वर्षिष्ठं मिनुयात सुवर्गकामस्याथ ह्रसीयाꣳसमाक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[६] (२)

यदेकस्मिन यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाꣳ रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते[७] यं कामयेत स्त्र्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत स्त्र्येवास्य जायते यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत् पुमानेवास्य (३)

जायते[८]ऽसुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्दक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै[९] सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः

पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमार्च्छेद् यजमानोऽसौ ते पशु-
रिति निर्दिशेद् यं द्विष्याद्यमेव (४)

द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादा-
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नार-
ण्यान्[(१)] प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्यार्ध्यत
स एतामेकादशिनीमपश्यत् तया वै सोऽन्नाद्यमवारु-
न्धत यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड्
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५)

य एकादशः स्तन[*] एवास्यै स दुह एवैनां तेन[(१)]
वज्रो वा एषा सम्मीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुर-
स्तात् प्रत्यञ्चं यज्ञꣳ सम्मर्दितोर्यत् पात्नीवतं मिनोति
यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय[(१२)] ॥ ४ ॥

वै[१] समंध्या[२] अस्यै[३]व[४] रुन्धे[५] चि[६]शच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः[†] ॥

---

* "एकादशः स्तनः"—इति मु ।

† 'समम्नु[२] पुमानिवास्य[३] यमेव[४]'—इति क, ख, ग ।

‡ तत्रैव भाष्ये तत इममप्यनुवाकं त्रयोदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यात ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता मेकादशिनी मपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यं मात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते, स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते[१] प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः (१)

सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवाना बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजा प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विश मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणो[२] मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति (२)

पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद धत्ते तस्मात पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुत मा लभते विड्वै मरुतो विशमेवास्मा अनु बध्नाति[३] यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुण मा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम् (३)

य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽव

गच्छति(४) यदिं कामयेत प्रजा मुह्येयुरितिं पशून् व्यतिषजेत प्रजा एव मोहयति(५) यदंभिवाहतोऽपा वंरुणमा लंभेत प्रजा वंरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्चमा लंभतेऽपवाहतोऽपा प्रजानामवंरुणग्राहाय(६) ॥ ५ ॥

रेतो(१) दधा(२) त्यैन्द्र(३)* सप्तचं(४)त्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

इन्द्रः पत्निंया मनुमयाजयत तां पर्यंग्निकृतामुदंसृजत् तया मनुरार्ध्नोत् पर्यंग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति यामेव मनुर्ऋद्धिमार्ध्नोत्तामेव यजंमान ऋध्नोति(१) यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं परा-भवन्तं यजंमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पात्नीवतꣳ सꣳस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजंमानोऽनु प्रतिं तिष्ठ(२)तीष्टं वपया (१)

भवत्यनिष्टं वशयाथ पात्नीवतेन प्र चंरति तीर्थ एव प्रचंरत्यथो एतद्ध्येवास्य याम(३)स्त्वाष्ट्रो भंवति त्वष्टा वै

* "यजंमाने दधाति(२) लोके ऐन्द्रꣳ(३)"—इति क ख, ग ।

† इममपि क्रमेणैव तत उत्तर मडग्र कृत्वोद्धृत्य व्याख्यात ।

रेतस सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव रूपाणु पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति(४) ॥ ६ ॥

वपया [१] षट्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक * ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त(१)द्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्य समदं दध्याद् दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां† दिक् स्वायामेव दिशि पितृन्निरवदयत(२) उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति(३)-रव (१)

ईक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते(४) य आत्मानं न परिपश्येदितासु स्यादभिदद्दि कृत्वावेक्षेत तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते(५) यो गतमना स्यात्सोऽवेक्षेत •यन्मे मन परागत यद्वा मे अपरागत राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवात्मन् दाधार (२)

---

* तथिकुत्र पि चतुरस्र छन्दोद्धत्य तत्रैव ततोऽप्युत्तरम। † 'पितृणां' ख।

न गतमना भवत्यप वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्याग्नावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारो(७)पांशु यजति मिथुनत्वाय(८) ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क्व तर्हि यज्ञः क्व यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव (३)

यज्ञस्य स्विष्टंꣳ शमयति वरुणेन दुरिष्टं नार्तिमार्च्छति(१०) यजमानो(९) यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्रभिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्यमन्ववास्यति शान्त्यै यातयामानि वा एतस्य छन्दांꣳसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दांꣳस्येव पुनरा प्रीणाति (४)

अयातयामत्वायाथो छन्दस्स्वेव रसं दधाति(११) ॥१॥

अवं दाधारैवं प्रीणाति षट् च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः† ॥

---

* दाधारा२) मित्रेणैव(२)”—इति क ख ग ।

† तथेममपि तत्रैव तत उत्तरमेकादशाश्च प्रक्षत्योद्धृत्येति द्रष्टव्यम् ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं१ व्यभजन्त * ततो यदत्यशिष्यत तदतिग्राह्या अभवन तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते(१) तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसꣳ सौर्येणो(२)पस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत पृष्ठ्येन गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि सꣳशृणीयु(३)र्यदुक्थ्ये (१)

गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सꣳ शृणीयु(४)र्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय(५) प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्यस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय(६) देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न व्यावृतमगच्छन ते देवा (२)

एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः सौर्यꣳ सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छन् यस्यैव विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती(७)मे लोका ज्योतिष्मन्त समावद्वीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिन लोके

* 'वीर्या३ आ व्यभजन्त'—इति क, 'वीर्या१ व्यभजन्त—इति ख।

ज्योति॑र्धत्त ऐन्द्रेणान्तरि॑क्षं इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्ये॑-
णामुष्मि॑न् लोके (३)

ज्योति॑र्धत्ते ज्योति॑ष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भ॑वन्ति
समाव॑द्वीर्यानेनान् कुरुत(८) एतान्वै ग्रहान् बम्बाविश्व-
व॑यसावविन्ता ताभ्या॑मिमे लोका परा॑ञ्चश्चार्वा॑ञ्चश्च
प्राभु॑र्यस्यैव विदुष॑ एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोका
परा॑ञ्चश्चार्वा॑ञ्चश्च भान्ति(९) ॥ ८ ॥

उक्थे॑ देवा लोके॑* एकान्नचत्वारि॑ꣳशच्च ॥८॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः† ॥

देवा वै यज्ञेऽकुर्व॑त तदसुरा अकुर्वत ते देवा
अदा॑भ्ये छन्दा॑ꣳसि सव॑नानि समस्थापयन् ततो॑ देवा
अभ॑वन् परासु॑रा यस्यैव विदुषोऽदा॑भ्यो गृह्यते भव॑-
त्यात्मना परा॑स्य भ्रातृव्यो भवति(१) यद्वै देवा असु॑रा-
नदा॑भ्येनादभ्नुवन् तददा॑भ्यस्यादाभ्यत्व(२) य एवं वेद
दभ्नोत्येव भ्रातृ॑व्यं नैनं भ्रातृ॑व्यो दभ्नोति(३) (१)

एषा वै प्रजाप॑तेरतिमोक्षिणी नाम॑ तनूर्यददा॑भ्य

---

* 'अमुष्मिन् लोके(३)'—इति क, ख ग ।

† इममनुवाकं १का० ४प्र ४१अनु भाष्ये नवार्थं कृत्वोद्धृत्य व्याख्यात

उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या[4] अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद[5] घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२)

जीवन्तमेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति[6] वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सꣳस्थापयन्त्यꣳशूनपि सृजति यज्ञस्य सन्तत्यै[7] ॥ ९ ॥

द्रभ्नोति[1] गृह्णा[2]*त्येकान्नविꣳशतिश्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः[†] ॥

देवा वै प्रबाहुग् ग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरꣳशुमपश्यत्तमगृह्णीत तेन वै स आर्ध्नोद्यस्यैव विदुषोꣳशुर्गृह्यत आर्ध्नोत्येव[1] सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृद्धि स तेनार्ध्नो[ ]न्मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[2] औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावरुन्धे[3] चतुःस्रक्ति भवति दिक्षु (१)

* द्भ्नो[१]त्यनभिषुतस्य गृह्णा[२] —इति क, ख ग।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० ४५अनु० भाष्ये समाप्य सत्वोद्धृत्य व्याख्यात।

॰ एव प्रति तिष्ठति[५] यो वा अस्योगायतन वेदाय-
तनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा अस्याय-
तन मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति[६]
यदध्वर्युरंशु गृह्णन्नार्द्धयेदुभाभ्या नद्ध्येताध्वर्यवे च
यजमानाय च यदर्द्धयेदुभाभ्यामृद्ध्येतानवान गृह्णा-
ति सैवास्यर्द्धि[७] हिरण्यमभि व्यनिति (२)
अमृत वै हिरण्यमायु प्राण आयुषैवामृतमभि
धिनोति[८] शतमान भवति शतायु पुरुष शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति[ ] ॥ १० ॥
दित्त्व[१] निति[२] विंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाक * ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स रिरिचानो-
ऽमन्यत स यज्ञानां षोडशधेन्द्रिय वीर्यमात्मानमभि
समक्खिदत्तत षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञो-
ऽस्ति यद्वाव षोडशं स्तोत्रं षोडशं शस्त्र तेन षोडशी
तत् षोडशिन षोडशित्व यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रिय-

* इममनुवाक १का ६प्र ४५अनु भाष्ये नत्राप्य ज्ञात्वोद्धृत्य व्याख्यात

मेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते[1] देवेभ्यो वै सुवर्गो लोक (१)

न प्राभवत्त एतं षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोक प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या[2] इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतं षोडशिन प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवताना पर्यैद्यस्यैव विदुष षोडशी गृह्यते (२)

अग्रमेव समानाना पर्येति[3] प्रात सवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्र प्रात सवन स्वादेवैन योनेर्निर्गृह्णाति[4] सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्सवनादेवैन प्र जनयति[5] तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवन वज्रेणैवास्मै तृतीयसवनात् पशूनव रुन्धे[6] नोक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै पशव उक्थ्यानि यदुक्थ्ये (३)

गृह्णीयात् प्रजा पशूनस्य निर्दहे[7]दतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रेणैवास्मै पशूनवरुध्य रात्रियोपरिष्टाच्छमय[8]त्यप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद् व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते[9] सरह्य एवास्मै वज्र गृह्णाति स एन वज्रो भूत्वा इन्धे निर्वा दहत्येक-

त्रि॒ꣳशꣳ स्तो॒त्रं भ॑वति प्रति॑ष्ठित्यै॒(१०) हरि॑वच्छस्यत॒ इन्द्र॑स्य प्रि॒यं धाम॑ (४)

उपा॑प्नोति॒(११) कनी॑याꣳसि॒ वै दे॒वेषु॒ छन्दा॒ꣳस्यास॒न् ज्याया॒ꣳस्यसु॑रेषु॒ ते दे॒वाः कनी॑यसा॒ छन्द॑सा॒ ज्याय॒-श्छन्दो॒भिव्य॑शꣳस॒न् तत॒ो वै ते सु॑राणां लो॒कम॑वृञ्जत॒ यत्कनी॑यसा॒ छन्द॑सा॒ ज्याय॒श्छन्दो॑भिर्वि॑शꣳस॑ति॒ भ्रा-तृ॑व्यस्यै॒व तल्लो॒कं वृ॑ङ्क्ते॒(१२) षड॒क्षरा॒ण्यति॑ रेचयन्ति॒ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तूने॒व प्री॑णाति॒ च॒त्वारि॒ पू॒र्वाण्यव॑ कल्पयन्ति (५)

चतु॑ष्पद॒ एव प॒शूनव॑ रुन्धे॒ द्वे उत्त॑रे द्वि॒पद॑ ए॒वाव॑ रुन्धे॒(१३)ऽनु॒ष्टुभ॑म॒भि सम्पा॑दयति॒ वाग्वा अ॑नु॒ष्टुप् तस्मा॑त् प्रा॒णानां॒ वागु॑त्त॒मा(१४) स॑मयावि॒षिते॒ सूर्ये॑ षोड॒शिनः॑ स्तो॒त्रमु॒पाक॑रोत्ये॒तस्मि॒न्वै लो॒क इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑हन्त्सा॒क्षा-दे॒व वज्रं॒ भ्रातृ॑व्याय॒ प्र ह॑र॒(१५)त्यरु॒णपि॒शङ्गोऽश्वो॑ दक्षि॒-णैतद्वै वज्र॑स्य रू॒पꣳ समृ॑द्ध्यै॒(१६) ॥ ११ ॥

लो॒को(१) गृ॑ह्णत॒(२) उक्थ्यो॑(३)* धाम॑(४) कल्पयन्ति(५) स॒प्तच॑त्वारिꣳशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

* विदर्थ षोडशी गृह्यते[२] यदुक्थ्यो[३] '—इति क, ख, ग।

† इममनुवाकं १का० ४प्र० ४५अनु० भाष्ये षोडशग्रह कल्पोऽत्र व्याख्यात।

(१)सुवर्गाय (२)स (३)मवभृथ यजूꣳषि (४)स्फ्येन (५)प्रजा-
पति(६)रिन्द्रो (७)घ्नन्ति (८)देवा (९)देवा (१०)देवा (११)प्रजा-
पतिरेकादश * ॥ ११ † ॥

(१)सुवर्गाय (२)यजति प्रजा (३)सौम्येन (४)गृह्णीयात्
प्रत्यञ्च (५)गृह्णीयात प्रजा पशून् चिचत्वारिꣳशत ‡ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
षष्ठकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।
षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं क्रमात् ।
उक्तं मन्त्रास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठके ।
त्रिभिरुक्ता ब्राह्मणञ्च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥

* "(१)सुवर्गाय०— यद्दीक्षितानि (२)समिष्टयजूꣳ(३)ष्यवभृथयजूꣳषि (४)स्फ्येन ५ प्रजापति(६)रिन्द्र पत्निया (७)घ्नन्ति (८)देवा वा इन्द्रिय (९)देवा वा अदाभ्ये (१०)देवा वै प्रयाजेन (११)प्रजापतिर्देवेभ्यः०—०स रिरिचान स षोडशी धिकादश ॥ ११ ॥"—इति क ख ग ।

† प्रपाठकेऽत्र य एकादशानुवाकास्तेषा मेतेमानि प्रतीकपदानि ।

‡ १२५पृ० ६प०, १२९पृ ८प, १३३पृ ७प, १३७पृ ८प०, १४१पृ० १६प० । मु पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम ।

षट् स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् वच्म्यनुक्रमात ॥

(१) प्राग्वंश चुरकर्मादिसंस्कृत प्रविशेदिति।
आद्ये प्रोक्त द्वितीये तु दीचाङ्गतय ईरिता ।
कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीचा मेखलया तथा ।
कुर्य्यात हतीय तत्प्रोक्त तथा कृष्णविषाणया ।
चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।
कृत्वासौ दीचितो भूत्वा नियमाननुतिष्ठति ।
पञ्चमे प्रायणीया स्यात षष्ठे त्वक्रयणया क्रय ।
सप्तमे तत्प्रकार स्यादष्टमे पदसङ्ग्रह ।
सोमोन्मानन्तु नवमे, दशमेऽन्येश्च तत्क्रय ।
एकादशे क्रीतसोम शकटेन नयेदिति ।
प्रपाठकेऽस्मिन् प्रथमेऽनुवाकार्था समीरिता ॥

(२) प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान् क्रमाद् ब्रुवे ॥
आतिथ्येष्टिरिहाद्ये स्यात तानूनप्त्र द्वितीयके।
तथावान्तरदीचा च हतीये तूपसङ्गवेत ।
वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णय ।
षष्ठे काम्या यागभूमि, सप्तमे वेदिरुत्तरा।
व्याघारण त्वष्टमे स्याद्धविद्धानमनन्तरे ।
दशमे तु सद प्रोक्त, प्रोक्ता उपरवा परे ।
प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नदीरिता ॥

(३) तृतीयस्यादिमे सर्वे धिष्ण्याः स्युर्द्वितीयके ।
अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।
चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वह्निं मथ्नाति पञ्चमे ।
नियुनक्ति पशुं षष्ठे सामिधन्यस्तु सप्तमे ।
आघारौ च प्रयाजाश्च, अष्टमे हिंसनं पशोः ।
नवमे स्यादपाहोमो ऽवदानानि त्वनन्तरे ।
एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽथ प्रपाठकः ॥

(४) गृह्यायागश्चतुर्थाद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।
द्वितीये ऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ।
सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात् पञ्चमादिषु सप्तसु ।
उपांशुप्रमुखा आग्रयणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ।
उपांशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चैन्द्रवायवः ।
मैत्रावरुणनामा स्यादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ।
शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ॥

(५) उक्थ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये ध्रुव ईरितः ।
ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्नस्तु चतुर्थके ।
मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ।
स्यादादित्यग्रहः षष्ठे, सावित्रः सप्तमे तथा ।
वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पात्नीवतो ग्रहः ।
हारियोजनसञ्ज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।
क्षये त्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात् पुनर्ग्रहः ।

सवनीयपुरोडाशविधिरेकादशे स्थितः ।
प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमीरिताः * ॥

(६) षष्ठाद्ये दक्षिणाहोमः, समिष्टयजुरुत्तरे ।
तृतीयेऽवभृथ,स्तुर्ये यूपैकादशिनी स्मृता ।
पश्वेकादशिनी तूर्द्ध्वं षष्ठे पात्नीवतः पशुः ।
सौम्यश्चरुः सप्तमे स्या,ददितिग्राह्यास्तथाष्टमे ।
अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे श्रुतः ।
षोडश्येकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठं काण्डं समाप्तम् ॥

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

---

* क पुस्तके तु सवनीयादिपद्यस्य स्थाने एतत् पद्यार्द्धं मस्ति—
‘ सोमपात्रस्तुतिस्त्वन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ॥’’—इति । सङ्गच्छते एतदपि

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

प्रथमः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सन्तिष्ठते विराजमभि सम्पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते(१) द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यन्दिनꣳ सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रञ्च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा च पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः(२) (१)

यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते सर्वꣳ ह्यस्थूरिणाभ्यश्नुते(३)ऽग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे न्यमाट् तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां* न्यमाडिति तस्माद्वडवा द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२)

---

* वडवाशब्दः ख पुस्तके वर्णादिवडवेति घ पुस्तके तु वर्णोपधो वडबेति ।

न्यंमाडिंति तस्मादोषधयोऽनंभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहु
प्र॒जामु न्यंमाडिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न
प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्बर्हिष्यनवक्लृप्त सर्व-
वेदसे वा सहस्रे वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत(४) य एवं
विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाता प्रजा जनयंति परि
प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३)

प्रजापंतिर्वाव ज्येष्ठ स ह्येतेनाग्रेऽयजत(५) प्रजापति-
रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृत निरमिमीत
तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरꣳ साम
ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूना तस्मात्ते मुख्या मुखतो
ह्यसृज्यन्तो(६) रसो बाहुभ्या पञ्चदश निरमिमीत त-
मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४)

साम राजन्यो मनुष्याणामवि पशूना तस्मात्ते वीर्या-
वन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त(७) मध्यत सप्तदश निरमिमीत
त विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो
वैरूपꣳ साम वैश्यो मनुष्याणा गाव पशूना तस्मात्त
आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाꣳसोऽन्येभ्यो भू-
यिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त(८) पत्त एकविꣳश निर-
मिमीत तमनुष्टुप छन्द (५)

अन्वसृज्यत वैराजꣳ साम शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात्तौ भूतसङ्क्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो न हि देवता अन्वसृज्यत तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येतां(९) प्राणा वै त्रिवृदर्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतस्मिन् वा एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता (६)

य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति(१०) ॥ १ ॥

अस्मृज्यतोर[१] ओषधी[२] भिरिति[३] बृह[४]च्छन्दः[५]* प्रतिष्ठिता[६] नव च ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदास्त्रयः ।
वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ॥
ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ।

---

* "ओषधीषु[२] ज्येष्ठयज्ञ इति[३] बृह[४] दनुष्टुप् छन्दः [५]"—इति क, ख श्रा

अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिम ।
स्तोमा ज्योतींषि यस्यासौ ज्योतिष्टोम स ईरित ।
त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश स्तोमास्त्रयो मता ।
तथैकविंश एतानि ज्योतींषीत्यभ्यधाच्छ्रुति ।
सोऽयमेताङ्गो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

तमेत ज्योतिष्टोम विधातु दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्ट्व तावद्दर्शयति— "प्रजनन ज्योतिरग्निर्देवताना ज्योतिर्विराट् छन्दसा ज्योतिर्विराड् वाचोऽग्नौ सन्तिष्ठते विराजमभि सम्पद्यते तस्मात तज्ज्योतिरुच्यते[१]" —इति। मनुष्याणा मध्ये प्रजोत्पादनत्व ज्योति अपत्यरहितास्तु स्थानमुखास्तम सदृशा भवन्ति। देवताना मध्ये ज्योतिरग्नि अन्यासा देवताना गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नेरन्यापेक्षास्ति। छन्दसा मध्ये विराट्छन्दो ज्योति दीप्तिवाचकेन र जति'-धातुना व्यवह्रियमाणत्वात्। तदेतत् त्रिविधमपि लोकप्रसिद्ध ज्योति सोमयागे सम्पादयितु शक्यते। प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्व तावदुच्यते— 'अग्निष्टोमेन वै प्रजापति प्रजा असृजत'—इति (१ ४ ७पृ० १ २प०)। अग्निरूपत्व विराड्रूपत्वञ्चात्रैव सम्पाद्यते। या 'वाच' 'विराट्' तदुपलक्षिता दशसङ्ख्या 'दशाक्षरा विराट्'—इतिश्रुते *, सेय सङ्ख्या, 'अग्नौ समाप्यते। तथाहि प्रात सवने बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रस्य त्रिवृत स्तोम। तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिन् तिस्र

* इहैवोपरिष्टात ७ ३ ५ आम्नाये च १ ८ २ १ ता० ब्रा० १५ १ ५, शत० ब्रा० ८ ५ १ ५। 'त्रिऽशदक्षरा विराट (७ ४ ४)'—इत्यादि श्रुतिवाक्य तु त्रिपदाभिप्रायम्।

ऋच इत्येव नव स्तोत्रीया। तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ष्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमे सति षष्टि-स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते। तथा माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानाख्यस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते। तथास्मिन्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्ट-षष्टि स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते। तथा तृतीयसवने आर्भवपवमानाख्य-स्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते। यद्यपि माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयोः सूक्तभेदादृचोऽत्यन्त बहव सन्ति, तथापि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्ता गणनेयमित्यविरोध*। तथा तस्मि-न्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सति एकविंशतिसङ्ख्याका स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते। तदेव प्रात सवने एकोनसप्तति, माध्यन्दिन-सवने अशीति, तृतीयसवनेऽष्टत्रिंशदिति मिलिता नवत्यधिका शतसङ्ख्याका स्तोत्रीया भवन्ति†। ताश्च दशभि विभक्ता सत्य एकोनविंशति-विराट्रूपा सम्पद्यन्ते, सेयं सम्पद्यमाना स्तोत्रीयाख्या वाच सम्बन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसङ्ख्या अग्नौ समाप्यते अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याग्नेयत्वात। अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये'—इत्याम्नानात‡। अतोऽग्निरूपत्व विराड्-रूपत्वञ्च सोमयागस्य सिद्धम्। यस्मादयं सोमयागो विराड्-रूपमभि-सम्पद्यते, तस्माद्' विराड्-रूपत्वात् प्रजोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयाग-स्वरूप ज्योतिरित्युच्यते॥

---

* कामनाभेदादित सूक्तभेदेऽपि तद्गताना ऋचा समसङ्ख्यात्वादिति भाव।

† स्तोत्रं नाम प्रगीत सूक्तम्, तस्यावयवा ऋच एव स्तोत्रीया।

‡ उ, आ० १ १ २ १, छ आ० ११ ४ १, ऋ० सं० १ १६८ ९।

तदेव विधेयस्य सोमयागस्य सम्बन्धिनि ज्योतिष्टोमनाम्नि ज्योतिरित्ययमंश प्रतिपादित अथावशिष्टमंश प्रतिपादयन्ति— ‘द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च, द्वौ माध्यन्दिनꣳ सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रञ्च, द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा च पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः’—इति। तत्र त्रिवृत् स्तोमो बहिष्पवमानाख्यं स्तोमं वहति निष्पादयति। पञ्चदश-स्तोमं चत्वारि आज्यस्तोत्राणि वहति। एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहत —यथा लोके पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत्। ततः पञ्चदशस्तोमो माध्यन्दिनं पवमानस्तोत्रं वहति, सप्तदशस्तोमं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि वहति। एवं द्वौ स्तोमौ माध्यन्दिनं सवनं वहत —यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूपदर्शनशब्दश्रवणव्यवहारं वहतः तद्वत्। सप्तदशस्तोमं आर्भवपवमानं वहति एकविंशस्तोमो यज्ञा-यज्ञियस्तोत्रं वहति। एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहत —यथा पुरुषस्य वागिन्द्रियं पादेन्द्रियञ्चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत्। प्रतितिष्ठन्ति मार्गे यया पादेन्द्रियप्रवृत्त्या, सेयं प्रतिष्ठा। तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं सोमयागः पुरुषसदृशः, न तु स्थूरिः केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते न त्वयं न्यूनः प्राणापानादिभिः सर्वपुरुषावयव-साम्यस्य प्रतिपादितत्वात्। एवं स्तोमरूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्युच्यते। एतदेवाभिप्रेत्या-न्यत्राम्नातम्—“तदाहुः। कतमानि (वाव*) तानि ज्योतीꣳषि। य एतस्य स्तोमा इति। त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविꣳशः। एतानि

* नास्त्येतत् पदं ए० सो० मु०, तै० ब्रा० पुस्तके।

वाव तानि ज्योतीꣳषि। य एतस्य स्तोमा"—इति (तै० ब्रा०
१ ५ ११)। स्तोमानाञ्च स्वरूपविशेष प्रथमकाण्डे राजसूय-
प्रकरणे "समिधमातिष्ठ—इत्यनुवाके (८प्र० १२अ०) साम-
ब्राह्मणोदाहरणेन विस्पष्ट प्रतिपादित (२भा० १३८ १४२पृ०) * ॥
तदेव ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा सम्पादिता
इदानीं तद्विधिमुन्नयति—"य काम कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते
सवꣳ ह्यसूरिणाभ्यश्नुते[२]"—इति। 'एतेन' ज्योतिष्टोमेन सव-
कामाना प्राप्तु शक्यत्वादिम ज्योतिष्टोम कुर्यादित्यभिप्राय। यस्मात्
लोकेऽपि अस्पूरिणा सर्वावयवसम्पूर्णेन साधनेन तत्फल सवमप्य-
श्नुते तस्मादत्रापि स्तोमसम्पूर्णानेन सवकामप्राप्तिर्युक्ता॥

इत्य ज्योतिष्टोम सवसोमयागप्रकृतिभूत विधाय तदीयासु
सप्तसस्थासु मध्ये प्रथमसस्थारूपमग्निष्टोम विधातु प्रस्तौति—'अग्नि-
ष्टोमेन वै प्रजापति प्रजा असृजत, ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्,
तासा परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आदत्त
तद्गर्दभे न्यमार्ट् तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवाया
न्यमाडिति तस्माद्वडवा द्विरेता, अथो आहुरोषधीषु न्यमाडिति
तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्ति, अथो आहु प्रजासु न्यमार्डिति

* तत्र 'तिसृभ्यो हिङ्करोति'—इत्यादीनि त्रिवृदादिस्तोमस्वरूपप्रतिपा-
दकवचनानि सर्वाण्येव ताण्ड्यमहाब्राह्मणीय द्वितीय तृतीयप्रपाठकयो द्रष्ट-
व्यानि, 'उपास्मै गायता नर'—इत्यादय त्रिवृदादिप्रतिपादिका स्तोत्रीया
ऋचस्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथमे एव प्रपाठके आदितो द्रष्टव्या सायणप्रद-
र्शितानि, अभित्वामूलकरथन्तरप्रभृतीनि तु ऊहाद्यप्रपाठके एव प्राप्याणीति
सङ्क्षेप।

तस्मादश्वौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्बहिष्यवक्लृप्त सर्ववेदसे वा सहस्रे वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत[d]' —इति। पुरा किल प्रजापति 'अग्निष्टोमेन साधनेन प्रजा सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान्। तासा परिगृहीताना प्रजाना मध्ये गर्दभाश्वाभ्यामुत्पादित सङ्कीर्णजाति 'अश्वतर' सोऽय प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्यन्तदूरङ्गत। स च प्रजापति तस्य अश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीय शरीरगत सारभूत रेत आदाय गर्दभशरीरे न्यमार्ट् नितरा सृष्टवान्। अत एव गर्दभो द्विविधरेतोयुक्त —गर्दभजातेरश्वतरजातेश्चोत्पादने द्विविधत्वम। अपि चान्य केचिदभिज्ञा एवमाहु —वडवायाम' अश्वयोषिति नितरा सृष्टवानिति। तस्मादिय वडवा रेतोद्वययुक्ता। साप्यश्वजातिमश्वतरजातिञ्चोत्पादयति। अपि चान्ये अभिज्ञा एवमाहु —ओषधीषु नितरा सृष्टवानिति। अत एवौषधयो मनुष्याणामिव घृततैलाभ्यङ्गाभावेऽपि साराधिक्येन वर्द्धन्त, स्निग्धवद् दृश्यन्त इत्यर्थ। अपि चान्ये अभिज्ञा एवमाहु —प्रजासु मनुष्यादिजातिषु नितरा सृष्टवानिति। अत एव क्वचिदेकस्मिन् गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते। यस्मादयमश्वतर प्रजापत्यपहृतरेतस्क, तस्मात नपुसकवदय प्रजामुत्पादयितुमसमर्थ। यस्माच्चाय नि सारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्य। यस्तु यज्ञविशेष सर्वस्वदक्षिणाक सहस्रदक्षिणाको वा तत्राय नियमेन दानयोग्य। रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तु समर्थत्वादतिलङ्घितप्राकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति "अश्वतर साहस्रे सर्ववेदसे च

* वडबायाम —इति घ तथा ख नामसूलपुस्तकेऽपि। एव सर्वत्र।

ददाति'—इति (आप० श्रौ०१३ ५ ३)—सूत्रकारवचनात्।

इदानीं विधत्ते—य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाता प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति प्रजापतिर्वावं ज्येष्ठ स ह्येतेनाग्रेऽयजत(५) —इति। अग्निष्टोमयाजी, पूर्वमनुत्पन्ना प्रजा उत्पादयितुम उत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतु समर्थो भवति। यस्मात सर्वेषा देवाना मध्ये ज्येष्ठ प्रजापति सृष्टि-साधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्मात ज्येष्ठेनेष्टत्वात प्रथममिष्टत्वाच्चाय-मग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञ सर्वेषामुक्थ्यादीना मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थ। अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नये —इतिमन्त्रेण सम्पाद्यमानो योऽय मेकविंशस्तोम। तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते॥

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्व यत्पूर्वमुक्त अग्निष्टोमेन वै प्रजापति प्रजा असृजत"—इति (१४७ पृ) तदिद मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रप-ञ्चयितु मुखजन्या सृष्टि दर्शयति— प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृत निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूना तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त( )"—इति। सिसृक्षु प्रजापति तत्साधनत्वेना-ग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसङ्कल्प सन् स्वकीयान्मुखात त्रिवृदादय उत्पाद्यन्तामिति सङ्कल्प्य तथैव निर्मित सन् आदौ

---

* "ज्येष्ठयज्ञो वा एष यदग्निष्टोम '—इति ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि ६ २ ८।

† "एकविंश पुच्छ भवति। एकविंशो वै स्तोमाना प्रतिष्ठा तस्माद् वय पुच्छेन प्रतिष्ठायोत्पतति पुच्छेन प्रतिष्ठाय निषीदति। यज्ञा यज्ञीय पुच्छ कायम"—इति ता ब्रा ५ १ १६–१८।

त्रिवृत्स्तोम, सृष्ट । तमनु देवताना मध्येऽग्नि । तमप्यनु छन्दसा मध्ये गायत्री सृष्टा। तामप्यनु साम्ना मध्ये रथन्तर सृष्टम । तद्-प्यनु मनुष्याणा मध्ये ब्राह्मण सृष्ट । तमप्यनु पशूना मध्येऽज सृष्ट । यस्मादेते मुखत सृष्टा तस्मान्मुख्या वच्यमाणेभ्य श्रेष्ठा ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्ति दर्शयति— उरसो बाहुभ्या पञ्चदश निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो वृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामवि पशूना तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृ-ज्यन्त[७] —इति। प्रवङ्ख्येयम। वीर्ययुक्ताद्बाहुदेशादुत्पन्नत्वा-त्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्ति दर्शयति— मध्यत सप्तदश निरमि-मीत त विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो वैरूपꣳ साम वैश्यो मनुष्याणा गाव पशूना तस्मात त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृ-ज्यन्त तस्माद् भूयाꣳसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त[८] —इति। मध्यत उदरप्रदेशात। यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त तस्माद 'आद्या भोग्या। वैश्या वाणिज्येन धनसम्पादकत्वाद्भोग्या गावश्च क्षीरादिसम्पादनेन भोग्या। यस्मादत्ति बहून् विश्वान् देवानन्वेते वैश्या सृष्टा तस्माद वाणिज्यकर्त्तारो लोके भूयास ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्ति दर्शयति—'पत्त एकविꣳश निरमि-मीत तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत वैराजꣳ साम शूद्रो मनुष्याणामश्व पशूना तस्मात तौ भूतसङ्क्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो न हि देवता अन्वसृज्यत तस्मात पादावुपजीवत पत्तो

* त्रिवृत्स्तोमस्वरूपम ता ब्रा २ १–३ द्रष्टव्यम ।

व्यसृज्येताम[९]"—इति। 'पत्त' पादत। भूताना पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीना 'सङ्क्राम' सम्यगाक्रमण तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थ। सोऽयम्भूतसङ्क्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्तावुभौ 'भूतसङ्क्रामिणौ'। शूद्राणा वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् अश्वादीनाञ्च वहनेन तदधीनत्वम। अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिद्देवता सृष्टा, तस्माद्देवतामनुसृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्त्तितु न योग्य। यस्मादश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ तस्मात् पादावेव तयोर्जीवनसाधनम्। शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याज्ञया पद्भ्या यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वन् जीवति अश्वश्च ब्राह्मणादिवाही पादैर्यत्र क्वापि गच्छन् खाद्य लभते॥

ए। सृष्टिसाधन मग्निष्टोम प्रशंसितु सृष्टि प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोपयुक्तान स्तोमान् विशेषत प्रशसति— प्राणा वै त्रिवृदर्द्धमासा पञ्चदश प्रजापति सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतस्मिन् वा एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एव वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति[१]"—इति। बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्ताना त्रित्वादेकैकस्मिन् सूक्ते भक्तीना त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् प्राणापानव्यानाना चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिना त्रित्वात्तत्साम्यम अर्धमासगताना रात्रीणा सङ्ख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामक्षराणा सङ्ख्यया, सप्तदशस्तोमसाम्यम्*। आदित्यस्य सङ्ख्ययैकविंशस्तोमसाम्य वक्तु त्रय इमे

* "आश्रावयेति चतुरक्षरम अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षर यजेति द्व्यक्षर, ये यजामहे इति पञ्चाक्षर द्व्यक्षरो वषटकार, एष वै सप्तदश प्रजापति"—इति तै स १ ५ ११।

लोका —इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञाप्यते। तच्च ब्राह्मणान्तरमेव माम्नातम्— द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश —इति (ता ब्रा० ४ ६ ४)[१]। एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्तास्त्रिवृदादय आश्रिताः। अधिकसङ्ख्यायामल्पसङ्ख्यान्तर्भावात्। किञ्चैतस्मिन्नेव स्तोमाः प्रतिष्ठिताः समाप्ताः न ह्येकविंशादूर्ध्व-मग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो विद्यते। य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति। अग्निष्टोममनुष्ठातुं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रातःसवने वै गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योति-र्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योति-र्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदे-त्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति[१] यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकाः (१)

[१] त ब्रा १ १ १ अत्रत्यापि तथैव कश्चिद् विशेषस्य।

तावन्ति ज्योतीꣳष्ये(२)तावत एव स्तोमानेतावत कामानेतावतो लोकानेतावन्ति ज्योतीꣳष्यव रुन्धे(१) ॥ २ ॥

लोका[१] स्त्रयोदश च* ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोम †, तदीय सप्तसंस्थानामाद्यसंस्थारूपो‡ऽग्निष्टोमश्चेत्युभय विहितम। अथ तत्र स्तोमाना मुख्यत्व दर्शयितु द्वितीयेऽनुवाके स्तोमाना सम्भूयकारित्व तावदादौ दर्शयति–'प्रात सवने वै गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति, पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति, सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविꣳशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति अथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति(१) '–इति। आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन् प्रात सवनकाले 'उपास्मै गायता नर '–इत्येतस्मिन् (उ० आ० १ १ १-२) मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्त तावता परितोष प्राप्य त्रिवृत-स्तोम-सिद्ध्यर्थं ज्योतिर्दधत' तद्विषयप्रसारिता मनोवृत्ति धारयन् 'एति प्रवर्त्तते त्रिवृत स्तोम इत्थ प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवास्ते इत्यर्थ। स च

* "तावन्तो लोका[१]स्त्रयोदश च"–इति क ख ग।

† द्वितीयो गोष्टोम, तृतीय आयुष्टोम। तै० ब्रा० ७ ४ ११ ता ब्रा २५ १ ७, ८।

‡ अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी वाजपेय, आप्तोर्याम, अतिरात्रश्चेति सप्त संस्था। आश्व० श्रौ० ६ ११ १।

स्तोमो ब्रह्मवर्चसप्रदत्वात् तद्रूपः। तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्-स्तोमेन तुष्टोऽपि अपरितुष्टः पञ्चदशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते। स च पञ्चदशः शारीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात् तदुभयात्मकः। तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्त्तते स च स्तोमः सङ्ख्यया आश्रावयेत्याद्यक्षरसाम्यात्* तदक्षरात्मकप्रजापतिसम्बन्धिप्रजोत्पत्तिहेतुश्च। तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन् प्रवर्त्तते तदेव स्तोमः एव पूर्वोक्तस्तोमरूपः एव मनः उत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिरूपं धारयन् प्रवर्त्तते। अपि च तथा प्रवृत्तं सत् उत्तरस्तोमं साभिमुख्येन प्रणयति। इत्थं स्तोमानां सम्भूयकारित्वं दर्शितम्॥

अथ स्तोमान् प्रशंसति— यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींषि[१]'—इति। स्तोमाः यावन्तो यावत्सङ्ख्याकाः तावन्त एव कामाः' काम्यानि फलानि तैर्निष्पाद्यानि। तच्च प्रवमेव सूचितम्—त्रिवृता ब्रह्मवर्चसं निष्पाद्यते, पञ्चदशेनौजोवीर्यञ्च, सप्तदशेन प्रजास्वामित्वं प्रजोत्पादकत्वम्। एतत् चयमन्त्रैव सूचितम्। एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते। तच्च पूर्वानुवाके (१४८ पृ०) 'एतस्मिन् प्रतितिष्ठति'—इति सूचितम्। एवं सति यावन्तः स्तोमाः तावन्तः कामाः सम्पन्नाः। तत्फलभोगाधारभूता देहा लोकाः, तेऽपि तावन्त एव। तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव ज्योतींषि तान्यपि तावन्त्येव॥

---

१५७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। सामब्राह्मणे तु 'संवत्सर एव सप्तदशस्यायतनम् —द्वादश मासाः, पञ्चर्त्तवः एतदेव सप्तदशस्यायतनमेषास्य वन्धुता"—इत्यादि ता ब्रा १ १ ७।

इत्थं स्तोमान् प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते, तस्य फलं प्रशंसति —"एतावत एव स्तोमानेतावत कामानेतावतो लोकानेतावन्ति ज्योतीꣳष्यवरुन्धे(३)"—इति ॥२॥

• इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सत्वै यजेत * योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति(१) यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणाꣳस्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(२) यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(३) यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति (१)

प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(४) यस्यैकविꣳशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(५) यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतूꣳश्च तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियायाञ्च विराजीति (२)

* "वदन्ति स तु वै यजेत"—इति क, पदपाठश्च।

¹ खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते⁽⁵⁾ यस्य त्रयस्त्रिᳪंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते⁽⁷⁾ यो वै स्तोमानामवमम्परमतां गच्छन्तं वेद परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेद परमतामेव गच्छति⁽⁸⁾ ॥ ३ ॥

अन्तर्यन्ती¹ति² चतुश्चत्वारिᳪंशच्च ॥ ३ ॥

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुष प्रराचयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्रशंसा कृता। अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं (तत्सामर्थ्यं।) तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ'—इतिवाक्येनोक्तम् (१४८पृ)। तत प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति। अतएव सूत्रकारेणोक्तम्—'अग्निष्टोम प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति—इति (आप श्रौ० १ २ ३ ४)। तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—'ब्रह्मवादिनो वदन्ति—भवत्वै यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति⁽¹⁾—इति। य पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुन सर्वस्तोमेन चेद् यजेत तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्मवादिन आहु। तस्मात् सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुन्नेय। अग्नि-

* "संमुद्रमन्तर्यन्ति[१] विराजीति[२]' -इति क, ख, ग।

¹ नास्त्येतत्प° ख पुस्तकादन्यत्र।

ष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृतादय* अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयं-स्त्रिंशावपि स्तोमौ विद्येते†। तस्मादयं नवस्तोमः॥

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमं स्तोमं प्रशंसति—"यस्य त्रिवृतमन्तयन्ति, प्राणाꣳस्तस्यान्तयन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(२)"—इति। 'यस्य यजमानस्य यागे वर्त्तमाना ऋत्विजः त्रिवृतं स्तोममन्तरितं कुर्युः, तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् त ऋत्विजः तस्य यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान् कुर्वन्ति। न ह्येतद्युक्तम्। अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति। तस्मात् त्रिवृत् स्तोमोऽवश्यम्भावी। अथ द्वितीयं स्तोमं प्रशंसति—"यस्य पञ्चदशमन्तयन्ति वीर्यं तस्यान्तयन्ति वीर्ये मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(३)"—इति। पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्तदन्तराये वीर्यस्यान्तरायः। अन्यत् पूर्ववत्। तृतीयं स्तोमं प्रशंसति—"यस्य सप्तदशमन्तयन्ति, प्रजां तस्यान्तयन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(४)—इति। पूर्ववत्। अथ चतुर्थं स्तोमं प्रशंसति—'यस्यैकविꣳशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तयन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(५)'—इति। पूर्ववत्। अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—"यस्य त्रिणवमन्तयन्त्यृतूꣳस्य, तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियायाञ्च विराजीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(६)"—इति। ऋतुत्वेन

---

* "एष वाव यज्ञो यदग्निष्टोमः०— त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः — चतुष्टोमो भवति'—इति ता० ब्रा० ६ ३।

† "सर्वस्तोमेनातिरात्रेण'—इत्यादि ता० ब्रा० २ २,११।

त्रिणवस्य स्तुति शाखान्तरे द्रष्टव्या* । अतस्त्रिणवस्थान्तराये सति स्त्रद्गमेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसङ्ख्याका स्तोत्रीया नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसङ्ख्याकानि विराट्-छन्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाण फलसमूह-मुपलक्षयति†। तथा सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसम्बन्धिन्या विराजो ऽन्तराय । शेष पूर्ववत् । अथ षष्ठ स्तोम प्रशंसति—"यस्य त्रय-स्त्रिंशमन्तयन्ति देवतास्तस्यान्तयन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते(७)"—इति । त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेका-दशसङ्ख्याका देवता । ताश्च 'ये देवा दिव्येकादश स्थ"—इतिमन्त्रे (ऋ० स०१ १३९ ११) समाम्नाता । तथा सति त्रयस्त्रिंश-स्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमाख्यसाम्यात् तासा देवतानामन्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्न देवतासु यत फल तदपि मे भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टु प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविव-क्षया सर्वे स्तोमा प्रशस्ता । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमा । अतएव ह्युपरिष्टाद (१६५पृ० १४प०) विधास्यति—"सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम '—इति ॥

तथान्यमतिरात्रगत विशेष विधित्सया प्रशंसति—"यो वै स्तोमा-नामवमम्परमता गच्छन्त वेद, परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमा-नामवमस्त्रिवृत्परमो य एव वेद परमतामेव गच्छति(८)'—इति । स्तोमाना मध्ये न्यूनसङ्ख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत् स्तोमोऽवम, (स

* ता० ब्रा० ४ १ १० ।

† तै० ब्रा० १ ५ १, २ ३ १ १-६ ।

एवोत्तम)* तस्य च परमत्वादन्ते प्रयोग । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते त्रिवृद्रथन्तरसन्धिरिति परमे सन्धिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् †। 'य एव वेद' इति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ॥३॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन् तेषाꣳ हविष्माꣳश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकामयेताꣳ सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां तमाहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति[१] तावैतां पूर्वेणाह्नागच्छतामुत्तरेण (१)

अभिप्लवं पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तर[२] ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनावरुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरꣳ सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै[३] गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते[४] रथन्तरं पूर्वे (२)

---

* नास्त्येतद्वाक्यं ख-पुस्तकादन्यत्र ।   † ता० ब्रा० ६ १ २८ / २ ४ ।

अहन्त्साम भवतीयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति[५] तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप् चेति वैखानस पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभो[२]ऽथाहुर्यत्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याह्नो वीर्यमनु (३)

पद्येतेत्यमावास्याया पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो[७] हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्यै[८] ॥ ४ ॥

उत्तरेण[१] पूर्वे[२]ऽन्वे[३]* कविंशतिश्च ॥ ४ ॥

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्त । स चैकाह इति सर्वेऽप्येकाहा एतेनोपलक्षिता । अथाहीना द्विरात्रादय क्रमेणोच्यन्ते। चत्वारो हि द्विरात्रभेदा । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञा। विहित अथाङ्गिरसा द्विरात्रो विधीयते—'अङ्गिरसो वै सत्रमासत, ते सुवर्ग लोकमायन्, तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्चाहीयेतां,† तावकामयेतां सुवर्ग लोकमियावेति तावेत द्विरात्रमपश्यतां तमाहरतां, तेनायजेतां, ततो वै तौ सुवर्ग लोकमैतां य एव

---

* 'रथन्तरं पूर्वे[२]ऽन्वे[३]'—इति क, ख, ग।

† 'हीयेतां'—इति ग।

विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति[१]—इति। 'अङ्गिरस' महर्षयो यदा सत्र मनुष्ठाय स्वर्ग प्राप्ता तदानी तेषा मध्ये हविष्मान्-हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वगतौ च हीनौ* स्याताम। तौ पुन स्वगप्राप्ति कामयमानो द्विरात्राख्य याग तत्साधनत्वेन निश्चित्य तदीया सामग्री सम्पाद्य तदनुष्ठानेन स्वग प्राप्तौ अतोऽन्यपि स्वगप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ॥

अथ हविर्विशेष विधत्ते—"तावेता पूर्वेणाह्नागच्छतामुत्तरेणाभिप्लव पूवमहर्भवति गतिरुत्तरम[२]—इति। 'तौ' हविष्मद्धविष्कृन्नामानौ ऋषी द्विरात्रगतेन पूर्वेणाह्ना स्वर्ग प्रविष्टौ। अत्र सवत्राह शब्देन एकदिनसाध्य सोमप्रयोग उपलक्ष्यते। अभिप्लवाख्य कश्चित षडहयागविशेष। तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति। स एवात्राभिप्लवशब्देनोपलक्ष्यते। सोऽत्र पूर्वमहर्भवति। पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यथ। गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गति। स च गतिरुत्तरमहर्भवति। द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यथ ॥

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान् विधत्ते—'ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनावरुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं सवस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै[३]—इति। अभिप्लव इत्यस्य व्याख्यान ज्योतिष्टोम इति। तत्र हि ज्योतिष्टोमेन निरूपितास्त्रिवृतादय, चत्वार स्तोमा क्रियन्ते तदनुष्ठानेन तेज प्राप्नोति। सर्वस्तोमे-

---

* 'स्वगतौ रहितौ'–इति ख, 'स्वगतावपि हीनौ'–इति ग।

रुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणव-त्रयस्त्रिंश-स्तोमाभ्यां सहिता अशेष-स्तोमा उक्ता। तेन च सर्वमप्यप्राप्य प्राप्यते, स्वाधीनञ्च भवति। द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोमः*, एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—"गायत्रं पूर्वेऽहन् साम भवति तेजो वै गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्य मात्मन् धत्ते[४] इति। गायत्रीच्छन्द-स्काया मृच्युत्पन्नं गायत्रम्' एतन्नामैकं साम†। तदेतद्धोतुराभि-मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत। तदेतत् पूर्वेऽह्नि द्रष्टव्यम्। गायत्र्या अग्निना सहोत्पन्नत्वात् तेजस्त्वम् ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद् ब्रह्म-वर्चसत्वम् तदुभयमनेन साम्ना स्वस्मिन् समापर्यन्ति। यद्यपि त्रैष्टु-भाख्यं किञ्चित्साम नास्ति, तथापि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात् त्रैष्टुभमित्युच्यते‡। तदेतदुत्तरदिने गायेत्। तेन शारीरं बल-मिन्द्रियसामर्थ्यञ्च प्राप्नोति॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पवारणाय नियम-यति—"रथन्तरं पूर्वेऽहन् साम भवतीयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति, बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति[५]—

---

* "द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमः"—इति ता ब्रा ६ ३ ३।

† ता ब्रा० ७ १ द्रष्टव्यम्। सामस्वरूपं तु पृथक् अन्वेष्टव्यमस्ति।

‡ ता० ब्रा० ७ ४ ८ सा भा० द्रष्टव्यम।

ता० ब्रा ७ ७। ऊह्य गा रथन्तरम १ १ १ बृहत १ १ ५।

इति। प्रकृतौ* तु बृहद्रथन्तरयोरैच्छिको विकल्प† इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थित सामान्तरं विधत्ते-- तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन् साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभ(६)'--इति। अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति। अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी तयोः पूर्वस्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् तदुत्तरस्मिंस्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् न त्वत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति। तत्राभिज्ञा सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः। यद् बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम‡ तत्पूर्वदिने गायेत। बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं सम्पद्यते अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसङ्ख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात्। तेन वैखानससामानाय द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशान्नापैति। षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिवीताख्य§ सामोच्यते। तच्चोत्तरेऽहनि गायेत्। तदाधारभूतास्वृच

* ज्योतिष्टोमस्याद्यसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे।

† "रथन्तरसाम्ना बृहत्सामोभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत। न रथन्तरसामानं यज्ञं क्रत्वा बृहत्सामानमाहरेदित्येके' इति आप श्रौ १ २६ ७।

‡ ऋ आ०३ २ १ १ अत्रोत्पन्नम गे गा। ६ २ २, उ आ ४ २ ८ ऋचे तदेव ऊ गा ४ १ ८। विहित च ता ब्रा १४ ४ १८११।

§ "अभि प्र गोपतिं गिरा"-इत्यत्र (ऋ आ० २ २ ३ ४) उत्पन्नं तृतीयम (गे गा० २ ५ १ २२), अन्यत्रान्यत्र च ऊ गा २ १ ८ २ २, ३ इत्यादि। विहितं च ता० ब्रा ५ ७।

संवत्सरस्य पूर्ववदनुष्टुभं समादयेत। तेन षोडशीसाम्ना अयं द्विरात्रोऽनुष्टुभं सकाशान्नापैति॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्था विधत्ते -"अथाऽऽर्धमासे स्यातामन्यरस्याह्नो वीर्यमनु पद्येतेत्यमावास्याया पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानैवार्द्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवत[(७)]—इति। शुक्ल कृष्णो वा एक एव पक्ष समानोऽर्द्धमास। तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्याता तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत। इतरस्य* वीर्यं तु लुप्येत अत कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममह कर्तव्यम् शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमह। एव सति भिन्नार्द्धमासवर्त्तित्वाद्भिन्नवीर्ये भवत॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेष विधत्ते—"हविष्मन्निधन पूर्वमहर्भवति, हविष्कृन्निधनमुत्तर प्रतिष्ठित्यै[(८)]'—इति। पञ्चधा विभक्तस्य साम्न पञ्चमभागो निधनम†। हविष्मच्छब्दरूप निधन यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनम पूर्वदिने हविष्मदितिशब्द प्रयोक्तव्य इत्यर्थ। एव मितरत्रापि। निधनयोर्द्वित्वात्पादद्वयसदृशत्वेन प्रतिष्ठित्यै सम्पद्यते‡॥

* द्वितीयाहस्य'—इति क।

† "प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि भक्तय"—इति पञ्चविधसूत्रम १ १ १। छा० उप० २ २–७। ऐ ब्रा ३ २ १२।

‡ हविष्मन्निधन हाविष्मत वा उ० आ १ १ १६ १—२ अत्र गीतम ऊ गा० ११ २ ८ हविष्कृन्निधन हाविष्कृत वा उ आ० १ १ १४ १—३ अत्र गीतम् ऊ गा० ११ २ ७। विहिते चते नामनी ता० ब्रा० २० ११ ३।

अत्र मीमांसा। दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० १२-१३ अधि० ४) चिन्तितम्—

'द्विरात्रादौ द्वादशाहे प्रायणीयादिकः क्रमः।
आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः॥
द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः।
जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्र-त्रिरात्रादयः। तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसञ्ज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्त्तते किं वा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तत इति संशयः। ईदृशमहरुपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावात् आदित आरभ्य प्रवर्त्तत इति पूर्वपक्षः। द्विरात्रं प्रकृत्यैवमाम्नायते— 'यत्प्रथमं तद् द्वितीयं यद् द्वितीयं तत् तृतीयम्''—इति। अयमर्थः— द्विरात्रस्य यत्प्रथममहरनुष्ठेयम् तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमिति। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम्। तथा "जगतीमन्तयन्ति'—इति जागतस्याह्नोऽन्तरायः आम्नायते तच्च वर्जने लिङ्गम्। एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा अवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः, तत्र तावान् प्रवर्त्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम्'—इति॥

तत्रैव (जै० सू० ५३,५४ अधि० १३) अन्यच्चिन्तितम्—

'द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते।
परिसङ्ख्यायते वाद्यश्चोदकात्क्लीप्तबुद्धितः॥
अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिसङ्ख्यातिदेशतः।

विकल्पोऽन्यद् द्विरात्रेषु प्रोक्त वृत्तिकृतो मतम ॥

सन्ति बहवो द्विरात्रा तेषु अङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—"वैश्वान-सम्पूर्वंऽन्त्साम भवति०—०षोडश्युत्तरे'—इति (१६६ पृ०) सोऽय षोडश्यप्राप्त सन् विधीयते। न च चोदकात्प्राप्ति शङ्कनीया प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूम — मा भूच्चोदक अस्ति ह्यनारभ्याधीन प्रत्यक्ष विध्य-न्तरम— उत्तमेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते —इति। तेषु सर्वेषु द्विरात्रेषु प्राप्त सन्नङ्गिरसा द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसङ्ख्यायते। ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यते इतरेष्वतिरात्र विकृतित्वेनातिदेशाद्विकल्प्यते। तदेतद् वृत्तिकारमतम् —इति ॥

तत्रैव * भाष्यकारमतेनारचयति—

"परिसङ्ख्या पूर्वपक्षे न सा युक्ता त्रिदोषत ।
प्राप्तस्यान्यानुवादेन विधेये सा न शक्यत ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसङ्ख्या सैव भाष्यकारमते पूर्व पक्ष । सिद्धान्तस्तु नैव— षोडश्युत्तर इत्यय विधिरेव न भवति। विधित्सितवैश्वानरसामवाक्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात। अत परि-सङ्ख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया। प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परि-त्याग, अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकार, अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम"—इति ॥४॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥

---

* 'तदेवाधिकरणं'—इति क ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापति-र्वायुर्भूत्वाचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाहरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट् साप्रथत सा पृथिव्यभवत्तत पृथिव्यै पृथिवित्व[१] तस्यामश्राम्यत् प्रजापति स देवानसृजत वसून्रुद्रानादित्यान ते देवा प्रजापति-मब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत (१)

यथाह युष्मा॑स्तपसासृक्ष्येव तपसि प्रजननमिच्छ-ध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छदेतेनायतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनायतनेनाश्राम्यन् ते संवत्सर एकां गामसृजन्त ता वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्रायच्छ-न्नेता॑ रक्षध्वमिति ता वसवो रुद्रा आदित्या अर-क्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्राजायत त्रीणि च (२)

शतानि त्रयस्त्रि॑शतञ्चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्[२] ते देवा प्रजापतिमब्रुवन्त्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्नि-ष्टोमेन वसूनयाजयत्त इम लोकमजयन्तच्चाददु स उक्थ्येन रुद्रानयाजयत्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददु सो-ऽतिरात्रेणादित्यानयाजयत्तेमु लोकमजयन्तच्चाददु[१]-स्तदन्तरिक्षम् (३)

व्यवैर्यत तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मा-

दाहु शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्-
वैयंतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्न आज्यं भवति सयानानि
सूक्तानि शꣳसति षोडशिनꣳ शꣳसत्यह्नो धृत्या अशि-
थिलम्भावाय[४] तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथम
मह स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषां लोकानां विधृत्यै[५]
त्रीणि शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददाति (४)

एषां लोकानामनुसन्तत्यै[६] दशत न वि च्छिन्द्या
द्विराजन्नेदिच्छिनदानी[७] त्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्या
मिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताꣳ स इन्द्रोऽमन्यतानया
वा इद विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेता
द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूच्यत उभा
जिग्यथुरिति[८] तां वा एतामच्छावाक (५)

एव शꣳस[९] त्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होतानाम-
स्थापयिता[१०] ऽथाहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सह-
स्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्त्विजा[११] मथाहुः सर्वेभ्य सदस्येभ्यो
देये[१२] त्यथाहुरुदाकृत्या सा वशं चरेदि[१३] त्यथाहुर्ब्रह्मणे
चाग्नीधे च देयेति (६)

द्विभाग ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्ण-
वोऽग्नीद्यथैव तावकल्पेतामि[१४] त्यथाहुर्या कल्याणी

बहुरूपा सा देये[१५]त्यथाहुर्या द्विरूपोभयत एनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै[१६]तद्वा एतत् सहस्रस्यायनꣳ सहस्रꣳ स्तोत्रीया सहस्र दक्षिणा सहस्रसम्मित सुवर्गो लोक सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै[१७] ॥ ५ ॥

अब्रवी[१]चा[२]न्तरिक्ष[३] ददा[४]त्यच्छावाक इति[२१]* सप्तचत्वारिꣳशच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थे द्विरात्रोऽभिहित अथ त्रिरात्र त्रिधातु काचिदाख्यायिकोच्यते । तस्या चाख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्ति दर्शयति—"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत तस्मिन प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत स इमामपश्यत ता वराहो भूत्वाहरत, ता विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट्, साप्रथत, सा पृथिव्यभवत, तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्[१]'—इति । इदम्'—इति इदानी दृश्यमान गिरिनदीसमुद्रादिक जगत, पृथिव्युत्पत्ते पूर्व सलिलमासीत् । 'तस्मिन्' एव सलिले केवला आप एव, न तु भूतान्तरम् तत्कार्य वा किञ्चिदपि नासीत । तदानी प्रजापतिर्मूर्त्तस्य शरीरस्यावस्थातु स्थानाभावात् वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्नेव सलिले सवत्र अचरत् । चरित्वा च सलिले निमग्ना भमि दृष्ट्वा स्वय वराहो भूत्वा दष्ट्राग्रेण ता भूमि जलस्योपर्याहरत। आहृत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जन कृत्वा तत्रत्य द्रवमपनीय ता

---

* अब्रवी[१]च[२] तदन्तरिक्ष[३] ददा[४]त्यच्छावाक[५]स्स देयेति' [६] —इति क, ख, ग ।

विस्तारितवान्। तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथिव्य-भवत, प्रथनादेव पृथिवीनाम सम्पन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति— 'तस्यामश्राम्यत प्रजापतिः स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीद्यथाहं युष्माऽस्तपसा-सृक्ष्येवं तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्राय-च्छदेतेनायतनेन श्राम्यतेति ते ऽग्निनायतनेनाश्राम्यन् ते संवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेताऽ रक्षध्वमिति तां वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च शतानि त्रयस्त्रिऽशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत[२] —इति। 'तस्यां भूमौ, स प्रजापतिः स्वेनैव शरीरेणावस्थाय स्रिष्टुं अश्राम्यत तपः कृतवान्। तस्माच्च तपःसामर्थ्यात् त्रीन्वस्वादिदेवगणानसृजत। ते च वस्वादयः प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः। स' च प्रजापतिः मदत्तपसि कृते सति पश्चाद्यूयमुत्पादनं मिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आधारभूतमग्निं ददौ तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुते त्युक्तवान्। ते च संवत्सरं ततं कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त। 'तां' च गां स प्रजापतिः वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्तवान्। सा च रक्षिता सती, वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास। ततः प्रजापतिस्तामेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान्। रुद्रार्थमपि सा, तथै-वोत्पादयामास। एवं मादित्यार्थं मप्युत्पादयामास। तमिमं पर्यायत्रयं सगृह्य अतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार। तत्र त्रेधा वाक्य

विभज्य योजयितव्यम। एवं सत्येकोनसहस्र गवां सम्पन्नम्। येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन त्रिरात्रयागेन याजनं दर्शयति—'ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्त्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत त इमं लोकमजयन् तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयत तेऽन्तरिक्षमजयन् तच्चाददुः सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजयत तेऽमुं लोकमजयन् तच्चाददु(०)"—इति। वसुरुद्रादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्रार्थयामासुः। स च प्रजापतिः देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रैर्याजितवान्। द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः। पञ्चदशस्तोत्र उक्थ्यः। एकोनत्रिंशत्स्तोत्रोऽतिरात्रः*। ते च त्रैलोक्यत्रयमजयन्। स्वकीयं (स्वकीय†) तत्तद्गोधनञ्च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चित्शंसनविशेषान् विधत्ते—'तदन्तरिक्षं व्यवैयत, तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तदवैयतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्न आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शंसति षोडशिनं

* सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः। उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति। द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थ्ये, षोडश षोडशिनि, सप्तदश वाजपेये, एकान्नत्रिंशतमतिरात्रे, त्रयस्त्रिंशतमप्तोर्यामे'—इति आप० श्रौ १४ १०, २-४ सूत्राणि।

† नास्त्येतद् पुनःपदं ख ग पुस्तकयोः।

शःमस्याङ्गो धृत्या अशिथिलभावाय[४] —इति । यदन्तरिक्ष रुद्रै-
र्जित तदन्तरिक्ष व्यैयत विशीर्णमभूत स्पृहारूप लोकस्थान
भग्नमभूदित्यर्थ । यस्माद्रुद्राणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थान विशीर्ण-
मभूत तस्मात आयतनाभावात रुद्रा कोपाविष्टा सन्त सर्वत्र
प्राणिघातिनोऽभवन् । यस्मात फलभूतमन्तरिक्ष विशीर्णमभूत
तस्मात्तत्साधनमात्र त्रिरात्रयागस्य मध्यममह केनापि वैकल्येन
शिथिलमित्येवमभिज्ञा आहु । तस्मान्मध्यमस्याङ्गो दार्ढ्येन शैथिल्य-
परिहाराय कानिचित्कर्माणि अनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्काया-
मृच्युत्पन्न त्रैष्टुभ होतुराज्यशस्त्र शमनीयम । तथा सयानाख्यानि
दाशतय्या प्रसिद्धानि सूक्तानि शसेत । तथा षोडश्याख्यमपि
शस्त्र† शसेत ॥

इत्थमाख्यायिका प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्र-
यागस्याहर्विशेषान् विधत्ते— तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथम-
मह स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषा लोकाना विधृत्यै[५] —इति ।
यस्मादस्मादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयमज्ञातरूपमनुष्ठि-
तम तस्मात् त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थ । यदुक्त सूत्रकारेण—
सहस्र दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशतञ्च प्रथमेऽहनि ददात्येव
द्वितीये तृतीये च साहस्रमतिरिच्यते —इति ॥

---

* 'तस्मान्मध्यमस्याङ्गोऽर्थदार्ढ्याय शैथिल्यपरिहाराय'—इति क ।

† अथ षोडशी । + + + । आ त्वा वहन्तु हरय '—इति (ऋ० स
१ १६ १—३) तिस्रो गायत्र्य '—इत्यादीनि (आश्व श्रौ ६ २)
सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

तदिदं विधत्ते— 'त्रीणि शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददात्येषां लोकानामनुमन्तत्यै[६]' —इति। अनुक्रमेणाह्नि प्रवर्त्तते इत्यनूचीनम्, तादृशञ्च तदहश्च अनूचीनाहम् प्रतिदिनमित्यर्थं प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि दद्यात्। त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया अप्येतदुपलक्षणम्। तथा सत्येकैकस्मिन् दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति। एतच्च लोकानां भूरादीनां सन्तत्यै भवति। यदुक्तं सूत्रकारेण— 'दक्षिणानयने न्यूनां दशधा नयेत' —इति॥

तदेतद्विधत्ते— 'दशतं न वि च्छिन्द्याद्विराजं नेद्विच्छिनदानीति[७]' —इति। दशानां वर्गो दशत*। तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात्। वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि अवस्थिता गाः प्राग्वंशसदोमध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं नयति तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् न तु दशतो न्यूनं नयेत् दशसङ्ख्याया विराड्रूपत्वात्। विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः। यत्तु त्रिंशत उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् न्यूनत्वस्यैवात्र विधानात्। एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते॥

तद्दानन्तु बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति— 'अथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेतां स इन्द्रोऽमन्यतानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वर्क्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति[८]' —इति। कृप्ति कल्पनम्, तथैव कृप्ता तस्यां सहस्रतम्यां गवि निमित्त-

* "पञ्चद् दशतौ वर्गे वा"—इति पा ५। १। ६०।

भूताया ममैवेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येवमचिन्तयत । तां गां गृहीत्वा विष्णुः अनया गवा सहस्रमिदं सर्वं मां वर्जयित्वा स्वाधीनं करिष्यति तस्मा-न्मयैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ 'तस्यां गवि अकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ—इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः विष्णु-स्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तत एतदर्थमभिलक्ष्य काचिदृग्वेदे ऋगनूच्यते सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम्—उभा जिग्यथुरिति' एतत (ऋ० सं० ६ ६८ ८)। इयञ्चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते (१८४ पृ० ७प) ॥

अथैतस्या ऋचः शंसननियमं विधत्ते— तां वा एतामच्छावाकः एव शंसति[९] -इति ॥

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह— अथ या सहस्रतमी, सा होत्रे देयेति होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होता-नाप्तस्यापयिता[१०] —इति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यतिरिच्यते, यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते —होता ह्यनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्धोत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्यः पक्षः । द्वितीयं पक्षं दर्शयति— अथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतृत्विजाम[११]' —इति । 'एषा' गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या उन्नेताप्यृत्विजां मध्येऽप्यतिरिक्तवीर्यः । अतएव हि हारियोजनभक्षे श्रूयते "उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते' इति (तै० सं० ६ ५ ९ १)। तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येव केचिदाहुः । तृतीय

पच्च दर्शयति—"अथाङ्ग सर्वेभ्य सदस्येभ्यो देयेति[१२]"—इति। अत्रोपपत्तिबहिरेव द्रष्टव्या यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्या इत्यन्यत्राम्नातम (तै० स० ३ २ ८ ३)। तस्मात सदस्येभ्यो देया। चतुर्थं पच्च दर्शयति— अथाङ्गरुदाकृत्या सा वशञ्चरेदिति[१३] —इति। अत्राप्युपपत्तिबहिरेव द्रष्टव्या। दिनत्रये त्रिभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता, इयन्त्वेका भागवैषम्यञ्च न युक्तम अतो यज्ञभूमेरुद्गता कृत्वा स्ववशत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात। पञ्चम पच्च दर्शयति—'अथाङ्गब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति द्विभाग ब्रह्मणे, तृतीयमग्नीध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीद्यथैव तावकल्पेतामिति[१४] —इति। इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागक्लृप्ति तद्वत तदीययो* ब्रह्माग्नीध्रयोर्देया। षष्ठ पच्च दर्शयति— अथाङ्गर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेति[१५]'—इति। इय वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया किन्त्वेतत् प्रतिनिधिरूपा या काचित 'कल्याणी बहुचौरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या। सप्तम पच्च दर्शयति— अथाङ्गर्या द्विरूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै[१६] —इति। 'या गौ शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा। पार्श्वद्वये शुक्लकेशोपेतत्वात 'उभयत-एनी। सहस्रसङ्ख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया॥

तदिद सहस्रदानोपेत कर्म प्रशसति—"तद्वा एतत् सहस्रस्यायनꣳ सहस्रꣳ स्तोत्रीया सहस्र दक्षिणा सहस्रसम्मित सुवर्गो लोक सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै[१७] —इति। त्रिरात्राख्य यत्

---

* "इन्द्रस्य विष्णोश्च भागयोर्ययो '—इति ख, "इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागक्लृप्ति, तथैव क्लृप्ता तदीययो "—इति ग।

कर्मोक्तं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्तिहेतुः यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते दक्षिणाश्चोक्तरीत्या सहस्रं गावः स्वर्गलोकस्य सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानतादृशस्य स्वर्गस्याभिजयाय इदं कर्म योग्यम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दत्तौ यमो न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इत्यब्रूताꣳ स यम एकस्या वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताꣳ सर्वं वा एतदेतस्या वीर्यम् (१)

परि पश्यामोꣳशमा हरामहा इति तस्यामꣳशमाहरन्त[1] तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिꣳशता चैवास्य त्रिभिश्च (२)

शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते[2] तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा

पष्ठौही वार्चघ्नी रूप कृत्वा चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः महोदैत् तस्माद्रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्चघ्नी दद्याद्य एव विद्वान् रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्चघ्नी ददाति चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणि च शतानि सा दत्ता (३)

भवति[३] तामप्सु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मूखा तज्जघन्या रूप कृत्वा चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सुहोदैत्तस्माज्जरती मूर्खा तज्जघन्या मनुस्तरणी कुर्वीत य एव विद्वान जरती मूर्खा तज्जघन्यामनुस्तरणी कुरुते चयस्त्रिंशच्चैवास्य चीणि च शतानि सामुष्मिन् लोके भवति[४] वागेव सहस्रतमी तस्माद् (४)

वरो देय सा हि वर सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्य सा हि वर सहस्रमस्य प्रतिगृह्णीत भवतीय वर इति ब्रूयादथान्या ब्रूयात्स्य ममेति तथास्य तत् सहस्रमप्रतिगृहीत भव[५]त्युभयतएनी स्यात तदाहुरन्यतएनी स्यात् सहस्र परस्तादेतमिति[७] सैव वर (५)

कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात्सा हि वर समृद्ध्यै[८] ता मन्त्रेणाग्नीध पर्याणीयाहवनीयस्यान्ते द्रोणक-

लुभमवं घापये(८)दा जिंघ्र कुलशं मह्युरुधारा पयस्वत्या त्वां विशन्त्विन्दंव समुद्रमिव सिन्धंव सा मा सहस्र आ भंज प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयि-रिति(१) प्रजयैवैनं पशुभी रय्या सम (६)

अर्द्धयति(११) प्रजावान पशुमान रयिमान् भवति य एव वेद(१) तया महाग्नीध्र परेत्य पुरस्तात् प्रतीच्या तिष्ठन्त्या जुहुया(१२)दुभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथा चेधा सहस्रं वि तदैरयेथामिति(१४) त्रेधा विभक्तं वै चिराचे सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मा-त्रां (७)

करोति(१५) रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनां समर्द्ध-यति(१६) तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपे(१) दिडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति(१८) देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते(१८) ॥ ६ ॥

वीर्यं(१) च(२) दत्ता(३) तस्माद्(४) वर(५) सम्(६) मात्राम्(७) * एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

* एतदेतस्या वीर्य[१]मस्य त्रिभिश्च[२] दत्ता[३] संक्रमतमी तस्माद्[४] यैव वर [५] सम[६] मात्राम[७]' —इति क, ख, ग ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमीं प्रपञ्चयितुमुपाख्यानं दर्शयति—"सोमो वै सहस्रमविन्दत तमिन्द्रोऽन्वविन्दत तौ यमो न्यागच्छत तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु हीऽ३ इत्यब्रूताꣳ स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताꣳ सर्वे वा एतदेतस्या वीर्यं परि पश्यामोऽꣳशमा हरामहा इति तस्यामꣳश-माहरन्त[१] —इति। पुरा कदाचित् सोमो गोसहस्रमलभत। तदनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्रमलभत तौ' सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमानः आगच्छत। आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत। तावपि तथास्त्वित्यङ्गीकुरुत। आदराय प्लुतः। ततः स यमः परीक्ष्य तस्मिन् सहस्रे एकस्यामुत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत। तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति मनसा निश्चित्य इयमेव ममास्तु युवयोरितरत् सहस्रमित्यब्रवीत। ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलिता एतस्याम्' उत्तमायां गवि वीर्यं परीक्ष्य तस्यामंशमेकैकं स्वीकुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—"तामप्सु प्रावेशय न्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैक-हायन्या सोमं क्रीणीयाद् —य एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलयैक-हायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिꣳशता चैवास्य त्रिभिश्च शतैः

* पा ८ २ १ ७ वा० १।

सोम क्रीतो भवति, सुक्रीतेन यजते[१] —इति। ते त्रयोऽपि मिलित्वा ताम उत्तमा गा सोमायोदेहीत्येव ब्रुवन्तोऽप्सु प्रावेश-यन्। सोमस्य यद् यावद्रूप योग्य तत्तावद्रूप गृहीत्वा जलादुद्गच्छे-दित्यथ। तत सा गौरप्सु प्रविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थित रूप कृत्वोदगच्छत। तदेव रूप स्पष्टीक्रियते—'रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा, पिङ्गला पिङ्गलाक्षी एकहायनी एकसंवत्सर-वयस्का ईदृशी सती लावण्योपेत रूपञ्च कृत्वा गवामन्यासा त्रयस्त्रिंशतसङ्ख्यया शतत्रयसङ्ख्यया च सह जलादुदगच्छत। यस्मात सोमाय रोहिण्यादिरूप धृतवती तस्माद्रोहिण्या एकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोम क्रीणीयात। तथा क्रीत सामस्त्रयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति। तत सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते॥

अथेन्द्रस्य तदीयाशहरणप्रकार दर्शयति— तामप्सु प्रावेशय-न्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी रूप कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतै सहोदैत तस्माद्रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी दद्याद् य एव विद्वान् रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी ददाति त्रयस्त्रिꣳशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि च सा दत्ता भवति[२] '—इति। पूर्ववद्व्याख्येयम। लक्ष्मणा शृङ्ग-पुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्षणोपेता पष्ठौही' चतुर्वर्षा 'वार्त्रघ्नी दर्शनमात्रेण मानसक्लेशापहन्त्री यस्मादिन्द्रस्येदृशी प्रिया, तस्मात् ईदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात्॥

अथ यमस्य तदीयाशहरणप्रकार दर्शयति—"तामप्सु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा, तज्जघन्या रूप कृत्वा त्रयस्त्रिꣳ-

शता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य एवं विद्वान् जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि सामुष्मिन् लोके* भवति(४) —इति। जरती वृद्धा मूर्खा रोषणशीला सैव जघन्या तज्जघन्या इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यर्थः। अनुस्तरणी मृत पुरुषमनु या गा हत्वा तदवयवान् प्रेतपुरुषावयवेष्वास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी। सा च जरादिगुणयुक्ता कार्या। तस्यास्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदधिकगोशतत्रयं सम्पद्यते। शेषं पूर्ववत्। अत्र क्रयदानानुस्तरणैर्विधयः प्रासङ्गिकाः॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमीं प्रशस्याथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति— वागेव सहस्रतमी तस्माद्वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्माद् वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्या ब्रूयादियं ममेति तथास्य तत्सहस्रमप्रतिगृहीतं भवति(५) —इति। येयं सहस्रतमी सोमार्थं रूपत्रयं स्वीकृत्य जलादुद्गता, सा वाग्देवतैव यस्माद् वाग्देवतैव रूपं तस्मात् साहस्रदक्षिणे यागे वाग्देवतात्वसम्पादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः†। यस्मात् सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषः तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी दत्ता भवति। यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसदृशः, तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्णीयात्। तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्र-

* "सामुष्मिँल्लोके"—इति मू क, ख, टी क ग।
† "गौर्वै वरः"—इत्यादि आप० श्रौ० सू ५ ११ ४।

प्रतिग्रहदोषो भवेत। अथ कथञ्चित प्रतिगृह्णीयात, तदा तामेव निर्दिशेत—योऽयं वरं, सेयं सहस्रतमीति। एवं निर्दिश्यागन्या प्रत्येव ब्रूयात—'इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति। एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न भवति॥

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते—"उभयतएनी स्यात[६]'—इति। उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः, सेयम 'उभयतएनी'॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते— 'तदाहुरन्यतएनी स्यात सहस्रं परस्तादेतमिति[७] —इति। तस्मिन् सहस्रतमीविषये अभिज्ञा एवमाहुः,—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता। तत्रोपपत्तिञ्चैवमाहुः— एतं परस्मात सहस्रम एतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठति, अतो न तत्र शुक्लरेखापेक्षितेति॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते— येव वरं कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात सा हि वरं समृद्धो[८]' —इति। 'या' गौः 'कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती, रूपसमृद्धिः समीचीनशृङ्गपुच्छाद्युपेता, सैवाच वरं' दातव्यो गोविशेषः स्यात्। तद्दानेनैव समृद्धिर्भवति॥

दातव्यायास्तस्या गोराप्रापणं विधत्ते— तामुत्तरेणाग्नीध्रं पर्याणीयाहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमव प्रापयेद्[९]"—इति। अग्नीधशरणम् 'आग्नीध्रम्', तस्योत्तरभागे 'तां' दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनानीयाहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवप्रापयेत्॥

तस्मिन्नाप्रापणे मन्त्रमुत्पादयति— "आ जिघ्र कलशं महरु-

धारा पयस्वत्या त्वा विशन्त्विन्दव समुद्रमिव सिन्धव सा मा सहस्र आ भज प्रजया पशुभि सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति*[१]"

इति। महीति गोर्नाम लक्ष्यते†। हे महि! त्व द्रोणकलश मवतो जिघ्र। कीदृशी त्वम्? 'उरुधारा' दीर्घक्षीरधारोपेता, 'पयस्वती' बहुलक्षीरोपेता। तादृशी त्वाम 'इन्दव सोमविन्दव आविशन्तु —यथा समुद्र सिन्धव प्रविशन्ति, तद्वत्। स त्व माम् अस्मिन् गोसहस्रे 'आ भज' सवत प्रापय। तथा 'रयि' धनम, प्रजया पशुभिश्च सह मा पुन आविशतु। आप्रापणस्य फल दर्शयति— प्रजयैवैन पशुभी रय्या समर्द्धयति[११] —इति॥

वेदन प्रशसति— 'प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एव वेद[१२]"—इति॥

अथ तदङ्गभूत कञ्चिद्धोम विधत्ते— "तया सहाग्नीध्र परेत्य पुरस्तात्प्रतीच्या तिष्ठन्त्या जुहुयाद्[१३]'—इति। आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्य आग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थिताया जुहुयात॥

होमाङ्गभूत मन्त्र दर्शयति— 'उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनो। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथा त्रेधा सहस्र वि तदैरयेथामिति‡[१४]'—इति। हे इन्द्राविष्णू! युवाम् 'उभा' उभौ 'जिग्यथु' सर्वत्र जितवन्तौ, न परा जयेथे' क्वापि पराजय

---

* य० वा स० ८ ४२ पर मस्ति पाठभेदो महान्।

† निघ २ ११ ५। "गोर्नाम वक्ष्यति (१८० पृ० १८५०)"—इति ग।

‡ ऋ० स० ६ ६९ ८।

न प्राप्नुथ। एनो' एनयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चन एकोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान्। हे विष्णो। त्वमिन्द्रश्चोभौ 'यदपस्पृधेथा यदा परस्परं स्पर्द्धितवन्तौ, तत तदा गोसहस्रं त्रेधा' विभज्य ऐरयेथाम इन्द्रस्य द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति— त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रꣳ साहस्रीमेवेना करोति — सहस्रस्यैवेना मात्रां करोति[१५] —इति। त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत तेन 'एनां सहस्रतमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करोति — न केवलं सहस्रोपेता, किन्तु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैनां करोति॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते— "रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाꣳ समर्द्धयति[१६] —इति। रोहिणी पिङ्गलैकहायनी —इत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि (१८२पृ० १५प०), तानि जुहुयात। रोहिण्यै स्वाहा —इत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेया। एतस्मिन् होमे कृते सत्यपेक्षिते रूपैरेव एनां' गं समृद्धां करोति॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते— 'तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेद्[१७]' —इति। 'तस्या गो कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत। तमिमं मन्त्रं दर्शयति— 'इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति[१८] —इति। केनापि न हन्यत इत्यघ्निया

* य० वा० स ८ ४३ अस्ति चात्र महान पाठभेद।

गौ । हे अग्निये। इडादीनि तव नामानि अतस्तैर्नामभिरिह सम्बोध्यते एतादृशी त्व देवेषु मध्ये मा यजमान सुकृत पुण्यकृत ब्रूहि। मन्त्रस्य तात्पर्य दर्शयति— देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेन देवा बुध्यन्ते[१९] —इति। एतन्मन्त्रपाठेन इय गौ देवेभ्य एव एन यजमानमावेदयति ते च देवा एन' यजमान पुण्यकारिण जानन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

सहस्रतम्या वै यजमान सुवर्ग लोकमेति सैनं* सुवर्ग लोक गमयति सा मा सुवर्ग लोक गमयेत्याह सुवर्गमेवैन लोक गमयति[१] सा मा ज्योतिष्मन्त लोक गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैन लोक गमयति सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान्† गमयेत्याह सर्वानेवैन पुण्यान् लोकान्‡ गमयति सा (१)

मा प्रतिष्ठा गमय प्रजया पशुभि सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति प्रजयैवैन पशुभी रय्या प्रति ष्ठापयति[२] प्रजावान् पशुमान रयिमान् भवति य एव

* निघण्टौ १ ११ १ निरुक्ते ११ ४ ६।

†, ‡ "पुण्यालोकान —इति क, "पुण्याल्लोकान"—इति टी० क०, "पुण्याल्लोकान"—इति टी ग ।

वेद[१] तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाध्वर्यवे वा दद्यात सहस्रमस्य सा दत्ता भवति[४] सहस्रमस्य प्रतिगृहीत भवति यस्तामविद्वान् (२)

प्रतिगृह्णाति ता प्रति गृह्णीयादेकासि न सहस्रमेका त्वा भूता प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा सहस्रमि[५]त्येकामेवैना भूता प्रति गृह्णाति न सहस्र य एव वेद[६] स्योनासि सुपदा सुशेवा स्योना मा विश सुपदा मा विश सुशेवा मा विश (३)

इत्याह स्योनैवैनꣳ सुपदा सुशेवा भूता विशति नैनꣳ हिनस्ति[७] ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रꣳ सहस्रतम्यन्वेती३ सहस्रतमीꣳ सहस्रा३मिति यत प्राचीमुत्सृजेत् सहस्रꣳ सहस्रतम्यन्वियात्तत सहस्रमप्रज्ञाꣳ सुवर्ग लोक न प्रजानीयात् प्रतीचीमुत्सृजति ताꣳ सहस्रमनु पर्यावर्त्तते सा प्रजानती सुवर्ग लोकमेति[८] यजमानम् (४)

अभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्र प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवान् गच्छति[९] ॥ ७ ॥

सा[१]ऽविद्वान[२] विश[३] यजमानं[४]* द्वादश च ॥ ७ ॥

---

* 'लोकान गमयति सा[१]वि॰ान[२] सुशेवा मा विश[३]' —इति क ख, ग।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमी प्रशस्य तदङ्गभूत होमादिकमुक्तम् अथ सप्तमे तद्दान विधीयते। तत्र यदुक्त सूत्रकारेण—'ता यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्ग लोक गमयेति—इति। तानेतान् सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्राश्चतुरो व्युत्पाद्य व्याचिख्यासु प्रथममन्त्र-तात्पर्य दर्शयति—'सहस्रतम्या वै यजमान सुवर्ग लोकमेति सैन सुवर्ग लोक गमयति सा मा सुवर्ग लोक गमयेत्याह,—सुवर्ग-मेवैन लोक गमयति[१] —इति। 'यजमान' अय सहस्रतम्या' गवा स्वर्ग लोक प्राप्नोति सा ह्येन प्रापयति। तस्मात सा मेत्यादिमन्त्र पठ त्वम्। हे सहस्रतमि। मा त्व मा स्वग लोक प्रापयेति तस्यार्थ। तेन सा स्वर्ग प्रापयत्येव॥

एवमुत्तरेषा त्रयाणामपि मन्त्राणा क्रमेण तात्पर्य दर्शयति—"सा मा ज्योतिष्मन्त लोक गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैन लोक गमयति सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान् गमयेत्याह, सर्वानेवैन पुण्यान् लोकान् गमयति सा मा प्रतिष्ठा गमय प्रजया पशुभि सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति प्रजयैवेन पशुभी रय्या प्रति ष्ठापयति[२] —इति। 'ज्योतिष्मान्' आदित्यलोक। इन्द्रलोकादय पुण्या'। 'प्रतिष्ठा' स्थिरावस्थानम्। प्रजया पशुभिश्च सह 'रयि' धन पुनम। प्रविशतु॥ वेदन प्रशसति— 'प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एव वेद[३]"—इति॥

तस्या सहस्रतम्या दान विधत्ते—"ता मग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाध्वर्यवे वा दद्यात, सहस्रमस्य सा दत्ता भवति[४]"—इति॥

अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्र विधत्ते—"सहस्र-

मैस्य प्रतिगृहीत भवति, यस्तामविद्वान् प्रतिगृह्णाति ता प्रति गृह्णीयादेकासि न सहस्रमेका त्वा भूता प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा सहस्रमिति[५] —इति। योऽमन्त्रमविद्वान् सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात, अस्य गोसहस्र प्रतिगृहीत भवति तावान् प्रत्यवाय इत्यर्थ। अत एकासीत्यादिमन्त्रेण 'ता सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात। मन्त्रार्थस्तु— सहस्रतमी त्वमेकैव गौरसि न तु सहस्रम् अतस्त्वामेकामेवभूता प्रतिगृह्णामि न तु सहस्र त्वमप्येकैव भूता मा प्रविश सहस्र भूत्वा मा प्रविश। 'इति शब्दो मन्त्र-समाप्त्यर्थ॥ मन्त्रवेदन प्रशसति— एकामेवैना भूता प्रति गृह्णाति न सहस्र य एव वेद[६] —इति॥

अथ प्रतिग्रहादूर्द्ध्व जप्य मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति— स्यो-नासि सुषदा सुशेवा स्योना मा विश सुषदा मा विश सुशेवा मा विशेत्याह स्योनैवैनꣳ सुषदा सुशवा भूता विशति—नैनꣳ हिनस्ति[७]' —इति। हे सहस्रतमि। त्व स्योना' सुखप्रदा 'सुषदा' दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तु शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितु शक्या चासि। अतस्तथाविधैव भूत्वा मा प्रविश। एतन्मन्त्र पाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येन न हिनस्ति॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्या प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सर्जन विधत्ते— 'ब्रह्म-वादिनो वदन्ति—सहस्रꣳ सहस्रतम्यन्वेती ३ सहस्रतमी ३ सहस्रा ३-मिति यत् प्राचीमुत्सृजेत सहस्रꣳ सहस्रतम्यन्वियात तत् सहस्रमप्रज्ञाव्यꣳ सुवर्ग लोक न प्रजानीयात प्रतीचीमुत्सृजति ताꣳ

* "विश इत्याह" —इति ख।

सहस्रमनु पर्यावर्त्तते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति[८] —इति। किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति प्रश्नवादिना विचारः। तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत तदानीं पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत् तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् तस्मात् तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत —तदानीं पुरतो गच्छन्तीं तां सहस्रतमीम् अनु' पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति सा च सहस्रतमी मार्गाभिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति॥

यदुक्तं सूत्रकारेण— 'तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति'—इति, तदेतद् विधत्ते— यजमानमभ्युत्सृजति चिप्रं सहस्रं प्र जायते उत्तमा नीयते प्रथमा देवान् गच्छति[९]' —इति। ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्ये(खे)नोत्सृजेत। तथा सति यजमानगृहे त्वन्य एव काले सहस्रमुत्पद्यते। इयञ्च सहस्रतमी दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते, स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान् गच्छति॥ ७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥

अ॒चि॑रद्द॒दा॒दौ॑र्वाय॑ प्र॒जां पु॒त्रका॑माय॒ स रि॑रिचा॒नो॑ऽमन्यत॒ निर्वी॑र्यः शिथि॒लो या॒तया॑मा॒ स ए॒तं च॑तू॒-

रात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो वीरा आजायन्त सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो य एवं विद्वांश्चतूरात्रेण यजत आस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो(१) ये चतुर्विंशाः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत(२) (१)

य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः सा(३)ऽत्रिꣳ श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यꣳ स एताꣳश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्सोमानपश्यत् तानाहरत्तैरयजत तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन(४) य एवं विद्वाꣳश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव (२)

प्रथमेनावरुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवात्रिर्ऋद्धिमार्ध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति(५) ॥ ८ ॥

त[१]द्देवा[२]ष्टादश च* ॥ ८ ॥

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् तावता पञ्चममारभ्य त्रिष्वनुवाकेषु 'गर्गत्रिरात्र' समापित । अथाष्टमनवमयो द्वौ चतूरात्राबुच्यते । तत्राद्यश्चतूरात्रमष्टमेऽभिधत्ते— "अत्रिरददादौर्वाय प्रजा

---

* 'तत[१] तेज[२] एवाष्टादश च "–इति क, ख, ग ।

पुत्रकामाय स रिरिचानोऽमन्यत — निर्वीर्यं शिथिलो यातयामा स एतं चतूरात्रमपश्यत, तमाहरत तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो वीरा अजायन्त,— सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो य एवं विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजत आस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेय(१)' —इति। ऊर्वस्य पुत्र औत्र्वं, स च पुत्रकामोऽत्रिं याचितवान्, तस्मै सोऽत्रिः स्वकीयां प्रजां ददौ। तत प्रजाराहित्येन रिक्तः सन् मनस्येवममन्यत — अहं 'निर्वीर्यं' प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितं, 'शिथिलः' कार्येष्वक्षमः' 'यातयामा' गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं 'चतूरात्रं' निश्चित्य, तत्सामग्रीमाहृत्य तेनायजत। तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः। ते च हौत्रे औद्गात्रे, आध्वर्यवे यज्ञप्रयोगोपदेशे च कुशलाः। अतोऽन्येऽपि चतूरात्रेणेष्ट्वा तादृशान् पुत्रान् लभन्ते॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं विधत्ते— 'ये चतुर्विꣳशाः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत(२)"— इति। चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ताः स स्तोमश्चतुर्विंशः*। तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्त्तव्याः। तथा सति तत् पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति। चतुर्विंशतिसंख्याया गायत्र्या† ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात्॥

अथ वर्धमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमवृद्धिं‡ विधत्ते— "य

* य वा स १४ २३, २५ लाट्या० सू ४ ४ १ ६ ८ ६।
† "गायत्रीच्छन्दसा च"—इति क, "गायत्र्या अपादिना"—इति ख, "गायत्रीद्वारा"—इति ग। ‡ "स्तोमविशेषं"—इति ख।

उद्यन्त स्तोमा श्री सा(३)'—इति। उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्त स्तोमा उद्यतस्तोमा, तादृशा ये सन्ति सैव श्री तद्धेतुत्वेन तेषा श्रीत्वम। अभिवृद्धिप्रकार सूच्यते (ये स्तोमा ते†) सन्ति त्रिवृत-पञ्चदश सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाख्या षट् स्तोमा‡। तत्र प्रथमेऽह्नि प्रात सवन त्रिवृतस्तोमयुक्तम, माध्यन्दिन सवन§ पञ्चदश-स्तोमयुक्तम तृतीयसवन सप्तदशस्तोमयुक्तम—अथ द्वितीयेऽह्नि त्रिवृत परित्यज्यैकविंशस्तोम स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशै सवनत्रय निष्पाद्यम—तृतीयेऽह्नि सप्तदशैकविंशत्रिणवै—चतुर्थे-ऽह्नि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशै। तदिदमुद्यतस्तोमत्वम॥

तमिम चतूरात्रविकार प्रशसति—अत्रिं श्रद्धादेव यजमान चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रिय ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं स एताःश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्स्तोमानपश्यत तानाहरत्तैरयजत तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रिय द्वितीयेन ब्रह्मवर्चस तृतीयेनान्नाद्य चतुर्थेन(४) —इति। श्रद्धा देवो यस्यासौ 'श्रद्धादेव'। यथा देवताया-मादरस्तथा श्रद्धायामित्यर्थ। तादृशोऽत्रियजमान सर्वदा यागान् करोति। तथाविध यजमान तेजआदीनि न प्राप्नुवन। तेज शरीरकान्ति, इन्द्रिय चक्षुरादिसामर्थ्यम् ब्रह्मवर्चस श्रुताध्ययन-सम्पत्ति अन्नाद्य स्वाद्वन्नसम्पत्ति। एकैकस्मिन्नह्नि पवमानेषु

* "उद्यन्त स्तोमा'—इति ख "उद्यन्त स्तोमा'—इति।

† बन्धनीचिह्नान्त र्गतानीमानि पदानि क-पुस्तकादन्यत्र न दृश्यन्ते।

‡ ता ब्रा० द्वितीयाध्यायीयाद्दिखण्डात तृतीयाध्यायीयसप्तमखण्डान्त द्रष्टव्य।

§ "माध्यन्दिन पवमान"—इति क।

चतुर्विंशस्तोम। प्रवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिवृदादयस्त्रय स्तोमा। एव चतुर्ष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वार सोमयागास्तदनुष्ठानेनात्रि तजश्चादिकमलभत ॥

पूर्व चतूरात्रेणायजत इति कृत्स्न क्रतुर्विहित इदानी क्रत्ववयवान् चतुरहविशेषान् विधत्ते– 'य एव विद्वाꣳश्चतुरश्चतुष्टोमा त्स्तोमानाहरति तैयजते तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रिय द्वितीयेन ब्रह्मवर्चस तृतीयेनान्नाद्य चतुर्थेन यामेवात्रिरृद्धिमार्ध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति[५] – इति। तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव सङ्ग्रहार्थ यामेवेत्यादि पुनर्वचनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाक ॥

जमदग्नि पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत स एतान् पोषाꣳ अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जानाते[१] एतानेव पोषान् पुष्यति य एव विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजते[२] पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो वै पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धेऽन्न वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धे[३]ऽन्नाद पशुमान् भवति य एव विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजते[४] ॥ ९ ॥

जमदग्निरष्टाचत्वारिꣳशत् ॥ ९ ॥

अष्टमेऽनुवाके चतूरात्र आत्रेयो निरूपितः अथ नवमे जामदग्न्यश्चतूरात्रो निरूप्यते। तमेतं विधातुं प्रस्तौति—"जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत स एतान् पोषा९ अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्निर्यौ न सञ्जानाते[1] —इति। एतान् लोकप्रसिद्धान् प्रजापशुधनपोषान् 'अपुष्यत' सम्पादितवान्। यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्त्तकः तस्मात् जामदग्निर्यौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण वृथैव पलितौ' दरिद्रौ न जानातः नोत्पद्येते। यद्वा वृथैव पलितं स्वकीयं देहं न जानाते। अयमर्थः — पुष्टिसम्प्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्त्तितत्वात् तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति यदि कश्चित् प्रमादात् स्यात् तथापि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति॥

अथ विधत्ते—'एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वा९श्चतूरात्रेण यजते[2] —इति॥

अत्रोपसत्सु कञ्चिद्विशेषं विधत्ते— 'पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति —पशवो वै पुरोडाशः, पशूनेवाव रुन्धेऽन्नं वे पुरोडाशोऽन्नमेवावरुन्धे[3]—इति। पुरोडाशः आसूपसत्सु अस्तीति पुरोडाशिन्यः। द्वादशसूपसत्सु द्वादशपुरोडाशविशेषान् सूत्रकारो दर्शयति—'आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपाल सौर्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकँ९ल्पो बार्हस्पत्योऽष्टाकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा भवन्ति"—इति। पुरोडाशानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्तिः॥

एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—'अन्नाद पशुमान् भवति य एवं विद्वाऽस्त्रिरात्रेण यजते[४]—इति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

संवत्सरो वा इदमेक आसीत्सोऽकामयतर्तून्त्सृजेयेति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते[१] त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्त्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्त्तन्त (१)

य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणा वर्त्तते[२] सार्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाहरत्तेनायजत ततो वै सहस्रं पशून् प्राप्नोद् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति[३] बबरः* प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा (२)

---

* "ववर"—इति क, टी॰ ग ।

26

अहरुत्तेनायजत ततो वै स वाच प्रवदिताभवद् य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भवत्यथो एन वाचस्पतिरित्याहु[४] रनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्त षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एव विद्वान पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते[५] पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर (३)

ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[ ] त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[७] (४) ॥ १० ॥

व्यावर्त्तन्ता[१ २]* संवत्सरो[३]ऽभिजित्यै[४] ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतूरात्र उक्तः अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते। तमिमं विधत्ते—'संवत्सरो वा इदमेक आसीत

* "ते व्यावर्त्तन्त[१] प्रवदिता स्यामिति स एत पञ्चरात्रमा[२]"
—इति क ख, ग।

सोऽकामयतर्तून्त्सृजेयेति, स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत, ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते[१] —इति । 'इदं' वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृतूत्पत्तेः पूर्वं संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋतून् सिसृक्षु-स्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान् — एवमन्योऽपि प्रजा-कामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते— "त ऋतवः सृष्टा न व्याव-र्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणा वर्तते[२] —इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तदृतुलिङ्ग-विशेषैर्व्यावृत्तिमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदृतु-लिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः —एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येन च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते— 'सावसेनिः शौचेयोऽकाम-यत पशुमान्त्स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाहरत तेनायजत, ततो वै सहस्रं पशून् प्राप्नोद् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति[३]"— इति । सवसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं 'सावसेनिः' शुच्याख्यायाः स्त्रिया अपत्यं 'शौचेयः' ॥

अथ सुष्ठु वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते— 'बबरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्च-रात्रमाहरत तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताभवद् य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचोऽभवत्यथो एनं वाचस्पति-

रित्याहु[४] —इति। बबरो नामत, प्रवाहणस्यापत्यं 'प्रावाहणि'*। बबरन्द्न्योऽपि पञ्चरात्रेण सभाया प्रकर्षेण वक्ता भवति,—तदीय वक्तृत्वमनुमोदमाना सर्वे सभ्यास्त वाचस्पतिरित्येव व्यवहरन्ति॥

एव बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्र विधाय न्यूनातिरेकाभावेन त प्रशसति— 'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्त षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत पञ्चरात्रो य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते[५]"—इति। एकेनाह्ना न्यूनत्वाच्चतूरात्रो नोक्तेभ्य फलेभ्य पर्याप्त पञ्चभिरेवाहोभिस्तत्फलनिष्पत्तेरेकेनाह्ना षड्रात्रोऽतिरिक्त 'एष' पञ्चरात्र 'सम्प्रति समीचीन न्यूनातिरेकाभावेन योग्य। अत एतदनुष्ठायी योग्येनेव यज्ञेनेष्टवान् भवति॥

अथाहगता पञ्चसङ्ख्या प्रशसति— 'पञ्चरात्रो भवति —पञ्च वा ऋतव सवत्सर ऋतुष्वेव सवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[६]'—इति। हेमन्तशिशिरयो स-मासादृतूना पञ्चत्वम्†॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते— "त्रिवृदग्नि-ष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे

---

* "यच्च प्रावाहणिरिति, तत्र प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वात न प्रवाहणस्यापत्य प्रावाहणि। प्रशब्द प्रकर्षे सिद्ध वहा .. पापयो (न तस्य समुदाय क्वचिद्ध सिद्ध), इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्ध, तथा क्रियायामपि कर्त्तरि तस्मात य प्रवाहयति स प्रावहणि। 'बबर'—इति शब्दानुकृति"—इत्याह मीमासाभाष्यकृत शवरस्वामी (जै० सू १ १ ३१)

† ऐत० ब्रा० १ १ १। शत० ब्रा ४ ५ ५ १२। निरु० ४ ४ ६।

सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या, अथो प्रैव तेन जायते, एकविंशो-ऽग्निष्टोमो भवति, प्रजापतेराप्त्ये, महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै, 'विश्व-जित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति, सर्वस्याभिजित्यै(७)"—इति। प्रकृतौ हि त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशैश्चतुर्भि स्तोमैरग्निष्टोमगतानि द्वादशस्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते*। अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत् स्तोमेन सर्व-स्तोत्रनिष्पत्ति। तादृशोऽग्निष्टोम प्रथममह। त्रिवृदग्न्योरुभयो-र्मुखेन सहोत्पन्नत्वात† त्रिवृता तेज-प्राप्ति। पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थ्यो द्वितीयमह। पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य‡ चोरौ बाह्वोश्च सहोत्पन्नत्वात§ पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्ति। सप्तदशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्थ्य तृतीयमह। सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेशे उत्पन्नत्वात्¶ तेनान्नप्राप्ति। अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादनत्व-मपि भवति।

यद्यप्यत्रोभयत्रोक्थ्यो न श्रुत तथाप्यहीनानामेतेषा द्वादशाह-विकृतित्वात्,—द्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविन पृष्ठ्य-षडहस्य पञ्चरात्रप्रकृतित्वात,—पृष्ठ्य-षडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्थ्य-त्वात् तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यह्नोरुक्थ्यत्व लभ्यते। एतदेवाभिप्रेत्य बौधायनेनोक्तम्। "तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोम, पञ्चदश उक्थ्य,

---

* "द्वादशस्तो—अग्निष्टोम"—इति ता ब्रा ६ १ २४।

† तै स० ७ १ १ ४। ता० ब्रा० ६ १ ६।

‡ "०स्येन्द्रियस्य"—इति क।

§ तै० स० ७ १ १ ५। ता० ब्रा० ६ १ ८।

¶ तै० स० ७ १ १,६। ता० ब्रा ६ १ १०।

-सप्तदश उक्थ्य, पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् विश्वजित्सर्वपृष्ठो-ऽतिर त्र —इति। चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामह्नां विधानार्थं पुनर्विधानम। पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोम चतुर्थमह ।

यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्राह्मणे पञ्चविंशस्तोमो नाम्नात *, तथापि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उन्नेय । अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्ति । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधर्म-वान्। गवामयने महाव्रताख्यमेक मह†। । तस्मिन्नहनि यानि स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थ । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्‡ तेनान्नप्राप्ति । विश्वजिन्नामाग्निष्टोमविकार कश्चिदेकाह सोऽत्रा-तिरात्रविकृतित्वमापादित पञ्चममहर्भवति। स पुन सर्वपृष्ठ रथन्तर-बृहद्-वैरूप वैराज-शाक्वर-रैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि सामानि§ सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठ स च सत्रस्य फलस्याभिजित्यै सम्पद्यते॥

---

* ताण्ड्यनामक सामवेदीये महाब्राह्मणे द्वितीयतृतीयाध्याययो त्रिवृत, पञ्चदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चत्वारिंश, अष्टचत्वारिंशश्चेति नवैव स्तोमा समाम्नाता । तत्र त्रिवृदादय षट एकस्य षडहस्य ततोऽन्ये त्रयश्छन्दोमानामिति व्यवस्थिति ।

† "दशमस्याह्न उद्धम मह व्रताख्य गवामयनस्योपान्त्यमह ' —इति ता ब्रा ४ १० १ सा भा । तत्रैव ४ १ १ भाष्यञ्च द्रष्टव्यम ।

‡ "प्रजापतिर्वाव महान्(?)स्यैतद व्रतमन्नमेव"—इत्यादि ता ब्रा ४ १ २।

§ रथन्तरम—आर गा २ १ २६ तत्स्तोत्रीयम ऊ(?) गा १ १ १। बृहत—आर० गा० १ १ २७ स्तो उह्यगा १ १ ३। वैरूपम—आर गा १ १ ५ स्तो ऊह्यगा १ १ ७। वैराजम—आर० गा० २ १ ३१ ऊह्यगा० १ १ १ । शाक्वरम—आरण्यगानान्ते श्रुत महानाम्नीसाम । रैवतम—आ गा २ १ १७ ऊह्यगा २ २ ७।

अत्र मीमांसा। अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १७ अधि० १०) चिन्तितम्—

'अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्निम।

पूर्ववल्लिङ्गसम्यादिविशेषैरन्तिमो भवेत्॥

*द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु, गवामयने† च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत, न विशेषलिङ्गसद्भावात। द्वादशाहपदान्तगताह शब्द षष्टिघटिकात्मकदिनपर। द्विरात्रादिपदान्तगतो रात्रिशब्दस्तु तादृश। एतदेक विशेषलिङ्गम। अह सा० ने दिनीयंम। द्वादश दीक्षास्तृतीयम। तदेतत गवामयने विद्यते। तत्र हि 'अभीन्धत एव दीक्षाभि—इत्युक्ता दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि— "द्वाभ्या लोमावद्यन्ति, द्वाभ्या त्वच द्वाभ्यामसृड् द्वाभ्या मांस, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्या मज्जानमात्मदक्षिण वै सत्रम"—इति (तै० स० ७ ५ ८ १)‡। तस्माद्हर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्मा'—इति॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपाद (जै० सू० ८ ९ अधि ५ §) चिन्तितम—

---

* "अङ्गिरसो वै सत्र मासत (१९५ पृ ७५) —इत्यारभ्य द्रष्टव्यम। 'अथाहो' —इत्यारभ्य 'प्रातरात्र मायुष्कामा'। × × ×। इति रात्रिसत्राणि —इत्यन्तम्-आश्व औ १ १ ११—११ ६ १९।

† "गावो वा एतत सत्र मासत"—इत्यादिक मिहैवोपरिष्टात ७, ५, ११), ता ब्रा० ४ १ आश्व औ ११ ७ द्रष्टव्यम।

‡ ताण्ड्यब्राह्मणे च "आत्मदक्षिणम"—इत्याद्येव मेव (४ ९ १९—२३)।

§ पञ्चमाधिकरणस्यान्तिमे वर्णके विचारित।

"लौकिको वाक्यगो वाथस्त्रिवृदादे समत्वत ।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्रिहान्तिम ॥

"त्रिवृद्बहिष्पवमानम"—इतिश्रुतौ (ता० ब्रा० २० ९ १) त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य लोके प्रसिद्धोऽर्थ, वाक्यशेषादृक्त्रयात्मकेषु सूक्तेषु अवस्थिताना बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम 'उपास्मै गायता नर"—इत्यादीनामृचा (उ० आ० १ १ १—९) नवकमर्थ, तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयो समानबलत्वात उभावर्थौ विकल्पेन गृहीतव्याविति चेत मैवम लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्ये अर्थ त्रैगुण्यम अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचा नवकमित्येव विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैय्यधिकरण्यादेकवाक्यत्व न स्यादत एक वाक्यत्वाय स्तोत्रियाणा नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थ'—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० २२ २३ अधि०७) चिन्तितम—

"त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत सर्वत्र स्तोम एव वा ।
आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वादन्त्य स्तोमेऽस्य रूढित ॥

एव हि श्रूयते—'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम"—इति (७ १ ५ ५।) किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु क्रतुसाधनेषु सम्पद्यते किं वा स्तोममात्रसम्बन्धी? तत्र त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु स्या सङ्ख्या श्रूयते, ... सर्वा त्रित्वेन

---

* ता ब्रा० ६ ९—७ १ दृष्टव्य ।

† 'सर्वाभि स्तुवन्ति"—इत्यादि ता ब्रा ६ ८।

‡ 'अथ पञ्चभि (ता ब्रा० ८ ५—९) अभिष्टुतो विधि"—इति सा० भा ।

क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्धो लोके त्रैगुण्यं ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाची 'त्रिवृद्बहिष्पवमानम्'" इत्युक्त्वा (ता ब्रा २० २ १) स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणात् अत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम्'—इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै०सू ६-११ अधि०३) चिन्तितम्—

विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथन्तरम् ।
बृहता वा समुच्चेयं, यद्वा षाडहिकानि षट् ।
अतिदेश्यानि तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।
पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ।
समुच्चयो वा विधये सवत्वं बह्वपेक्षया ।
न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

'विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति'—इति श्रूयते (२०२ पृ० १२ प०)। तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः। कुतः? प्राप्तत्वात्। तथाहि—ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति। 'अभि त्वा शूर नोनुमः', 'कया नश्चित्र आ भुवत्', "तं वो दस्ममृतीषहम्, 'तरोभिर्वो विदद्वसुम्'—इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु (ऋ आ०१ १ ११-१४) तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते। एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन* सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः। तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—"सप्तदशानि पृष्ठानि—इति (ता० ब्रा०२० ५ १)।

---

* "पञ्चभ्यो हिङ्करोति'—इत्याद्या ता ब्रा सप्तखण्डी (२ ७-१३) द्रष्टव्या ।

तानि चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्याद्य पक्ष । रथन्तरपृष्ठ-बृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृत वैयर्थ्यं न भवतीति द्वितीय पक्ष । सर्वत्व बहुषु मुख्य न तु द्वयो । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैक पृष्ठ विहितम । तानि च षट् पृष्ठानि—रथन्तर बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतसामभिनिष्पाद्यानि† । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वात ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव, न तु षडहविकृतित्वम तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट् पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते —इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे (जै सू १३ १४ अधि ५) चिन्तितम—

कि सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेश यथोक्ति वा ।
पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थिति ॥*

इदमाम्नायते— 'विश्वजित्सर्वपृष्ठ —इति (२ २५ प १२)। षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपमित्यादिभि षड्भि सामभि पृष्ठस्तोत्र निष्पादितम (ता० ब्रा ८ ९)। तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति, सोऽयं सर्वपृष्ठ । तत्र माध्यन्दिनपवमाने मैत्रावरुणसाम्नारन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि किं,वा यथावचन देशव्यवस्थेति संशय । पृष्ठैकार्थगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचन

* ता। ब्रा। १ ६—११ ख २ २ ३।

† पू मु १४६ ए टीप्पन्या ज्ञापितानि । तेषाञ्च रूपाणि ता ब्रा० ८ ९।

चैवमाम्नायते— 'पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्, मध्यत इतराणि—वैरूपं होतु पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्करं मैत्रावरुण-म रैवतमच्छावाकसाम —इति* वचनं हि न्यायाद्बलीय । तस्मादृशविशेषे व्यवस्थिति —इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

देवस्यं त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे(१) इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या तया देवा सुतमा बभूवु-र्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती(२) अभिधा असि भुवन-मसि यन्तासि धर्त्तासि सोऽग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसङ्गच्छ स्वाहाकृत पृथिव्या यन्ता राड् यन्तासि यमनो धर्त्तासि धरुणं (१)

कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वासते त्वाद्भ्यस्त्वौ-षधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य (३) ॥ ११ ॥

धरुण [१] पञ्चविꣳशतिश्च ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णित अथात्राहीनविशेषान्वक्ष्याम्य

* "स तु वै एष्ठे स्तुवीत" —इत्यादि च ता० ब्रा १६ ५ १३ ।

एकादश आरभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्त मश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते। तेषां यथासम्भव ब्राह्मणग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते। तत्र ब्राह्मणवाक्य मेव पठ्यते—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशना-मादत्ते प्रसूत्यै'-इति (३ ८ ३ २)। मन्त्रपाठस्तु—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे[१]—इति। हे रशने। सवितुर्देवस्य प्रेरणे सति अश्विसम्बन्धिभ्यां बाहुमलाभ्यां, पूषसम्बन्धिभ्यां हस्ताग्राभ्यां त्वामाददे॥

अथ ब्राह्मणम—'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै'—इति (३ ८ ३ २)। पाठस्तु—'इमा मगृभ्णन् रशना-मृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या तया देवा सुतमा बभूवुरृतस्य साम त्सरमारपन्ती[२]—इति। विदथेषु यज्ञेषु आयुषि यजमा-नायुर्निमित्ते 'पूर्वे' कव्याः कवयो विद्वांस ऋत्विज ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनीम 'इमां रशनाम अगृभ्णन् स्वीकृतवन्तः। 'तया' रशनया देवाः' सर्वे 'सुतमा बभूवुः अश्वबन्धनद्वारा तस्मिन् अश्वमेधे प्रधानभूत त्रिरात्राख्य सोमयागमभित प्राप्ताः। कीदृशी रशना? 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'सामन्' सामनि समाप्तौ निमित्तभूतायां सत्यां 'सरं' सरण प्रवृत्तिम् आरपन्ती कथयन्ती। हे ऋत्विग्-यजमानाः। शीघ्र यज्ञ समापयतेति वदन्ती सेयं रशना लक्ष्यते स्वकीयदार्ढ्यत्वेन* अश्वबन्धनयोग्यत्वादशनात्† ॥

* 'स्वकीयदीर्घत्वेन''—इति क।

† 'द्वादशारत्नी रशना भवति। × × ×। मौञ्जी भवति''—इत्यादि, ''दर्भमयी रशना भवति'—इत्यादि, ''त्रयोदशमरत्निं रशनाया-मुपदधाति''—इति च ब्रा ३ ८ १ १ २ ३ ३ ३।

कल्प—"अभिधा असीत्यश्वमभिदधाति'—इति। पाठस्तु—"अभिधा असि भुवनमसि, यन्तासि धर्त्तासि सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसङ्गच्छ स्वाहाकृत पृथिव्या यन्ता राड्, यन्तासि यमनो, धर्त्तासि धरुण कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वासते त्वाद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य[३] —इति। अभिधीयते धायते बध्यत इति अभिधा। हे अश्व! त्व तादृशो बध्यमानोऽसि तथा भुवनादि-रूपोऽसि। तत्र प्राजापत्यत्वात् प्रजापतिगुणा सर्वेऽपि त्वय्यवस्थि-ता। प्रजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूप अन्तर्यामित्वाच्च यन्ता पोषकत्वाच्च धर्त्ता, तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि। स तादृश त्व वैश्वानर सर्वपुरुषहितकारिणम सप्रथस विस्तारेण सहितम, अग्निम' आहवनीय गच्छ आहवनीये ह्यश्वाङ्गानि हूयन्ते। तत्र गत्वा च स्वाहाकृत' स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो भव। ततो हुत सन् नृपो भूत्वा पृथिव्या यन्ता राट् भव नियामको राजा भव। ततोऽनन्तरभाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीना यन्ता यमन चापि। नियन्तुमुद्युक्तो 'यन्ता', नियन्तु समर्थो यमन तादृशो भव। ततो ऽुपरितने द्युलोके 'धर्त्ता धरुण' असि। स्वर्गस्थिताना पुरुषाणा 'धर्त्ता पोषयितु मुद्युक्त 'धरुण' पोषयितु समर्थ तादृशो भव। तथाविध त्वा 'कृष्यै सर्वनिष्पत्तये बध्नामीति शेष। एव मुभयत्रापि योज्यम। 'क्षेम प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम। रयि' प्रापणीय धनम्। पोष' तज्जन्या भोगपुष्टि। पृथिव्यादयस्त्रय प्राप्तव्या लोका। तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमान द्रव्य 'सत्', इत

५२ सम्पादनीय द्रव्यम् 'असत। एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम्। अस्मिन् जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः सर्वप्राणिनश्च। तस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं त्वामिह बध्नामि। एतच्च सर्वं यागद्वारेणोपपद्यते ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि[१] अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्याꣳ स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य[२] इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहा (१)

इह रमतिः स्वाहा[३] भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो[४] देवा आशापाला एत देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायत[५] ॥ १२ ॥

रन्तिः स्वाहा[१] द्वाविꣳशतिश्च ॥ १२ ॥

* "सव आयुषि"—इत्यादि "पोषाय त्वा"—इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य प्रतिवाक्यं व्याख्यानं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् (३ ८ ३ ४—९)।

कल्प—'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा—इति। पाठस्तु—'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वासि, सप्तिरसि वाज्यसि, वृषासि नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि'[१]—इति। हे अश्व। त्वं 'मात्रा' त्वदीयया पृथिवीरूपया 'विभूरसि व्याप्तिमानसि। 'पित्रा' द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि। 'इयं वै माता असौ पिता—इति ब्राह्मणम (३ ८ ९ १)। पृथिव्या विभुत्वात द्युलोकस्य भोगप्रदत्वाच्च तदुभयमस्मिन्नुपपद्यते। तथा त्वम 'अश्वोऽसि मुख्याश्वगतिमानसि न तु तव गर्दभसाङ्कर्यम। हि-धातो क्रमणार्थकात (निघ० १ १४ २) उत्पन्नो हयशब्द अतो 'हयोऽसि समीचीनक्रमणवानसि। खुरसौकर्येण भूमावाक्रमण त्वदीय स्थिरमित्यर्थ। 'अत्योऽसि सततगमनशीलोऽसि। नरोऽसि' उपर्यारूढाना नेतासि। अर्वासि समीचीनगतिमानसि। 'सप्तिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु सम्बद्धोऽसि। वाजी वेगवानसि। 'वृषा पुंस्त्वसामर्थ्यवानसि। 'नृमणा' नृभिर्मननीयोऽसि। 'ययुर्नामासि' स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम। अतएव ब्राह्मणम— ययुर्नामासीत्याह एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम"—इति (३ ८ ९ २)। इह शस्त्वम 'आदित्याना' प्रतिमासवर्तिना द्वादशसङ्ख्याना पत्वा पतन यदन्तरिक्षगमनम्, तत अश्व अन्तरिक्षमार्गेण 'इहि गच्छ'॥

---

* 'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति उभयोरेवैन लोकयोर्नामधेय गमयति'—इति ब्रा ३ ८ १७ १।

कल्प —‘अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निमिति पूर्वहोमान् कृत्वा” —इति। पाठस्तु— ‘अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य , स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य (१) —इति। अत्र प्रथममन्त्र स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो गन्त्वा स्वाहादय ॥

कल्प —‘रथकारगृहे वसतिभवतीह धृतिरिति मायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति —इति। पाठस्तु—‘इह धृति स्वाहेह विधृति स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा(२) -इति। इह अस्मिन् दक्षिणपूर्वपादे धृति धारण स्थैर्य भवतु। तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु। इह अस्मिन् दक्षिणपृष्ठपादे ‘विधृति विशेषेण स्थैर्यमस्तु। इह अस्मिन् उत्तरपृष्ठपादे रन्ति स्थैर्येण रमणमस्तु। ‘इह अस्मिन् उत्तरपूर्वपादे रमति अत्यन्त स्थिर रमणमस्तु ॥

कल्प —‘भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वाश्वमुत्सृज्य’ —इति। (पाठस्तु— भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा) विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य (४ ’—इति मन्त्रशेषपाठ †। हे अश्व। त्व भूरसि अतीतानामनागताना वर्तमानाना भावयितासि। भूशब्दोऽतीतमाचष्टे भव्यशब्दो वर्तमानम् भविष्यच्छब्द आगामि तस्य त्रिविधस्य श्रेयस सिध्यर्थं त्वा सृत्सृजामि — तथा ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्य ’ सर्वप्राणिस्वाधीनत्वाय त्वामुत्सृजामि ॥

कल्प —*‘देवा आशापाला इति रक्षिभ्य परिददाति —इति। पाठस्तु— ‘देवा आशापाला एत देवेभ्योऽश्व मेधाय प्रोक्षित गोपा-

* बन्धनीचिह्नान्त पाठस्तु ग—पुस्तकादन्यत्र न विद्यते।

† ‘मन्त्रशेषेण पाठ —इति क, ख।

यव*[५] —इति। 'आशापाला दिक्पालका हे देवा देवतामूर्त्तिधारिणो रत्नाद्याभरणभूषिता शतसङ्ख्याका राजपुत्रा। मेधाय यज्ञाय प्रोक्षितमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं गोपायत रक्षत'॥ १२॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥

आय॑नाय॒ स्वाहा॒ प्राय॑णाय॒ स्वाहो॑द्द्रावाय॒ स्वाहो॑द्द्रुताय॒ स्वाहा॑ भूकाराय॒ स्वाहा॑ भूकृ॑ताय॒ स्वाहा॑ पला॑यिताय॒ स्वाहापला॑यिताय॒ स्वाहा॑वल्ग॑ते॒ स्वाहा॑ परावल्ग॑ते॒ स्वाहा॑यते॒ स्वाहा॑ प्रय॒ते स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑[१] ॥ १३ ॥

आय॑नाय॒† षड्विंशतिः ॥ १३ ॥

कल्पः— 'आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावम्'—इति‡। पाठस्तु— आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय

* विभुमात्रेत्यस्यानुवाकस्य प्रतिपदं व्याख्यानं "विभुमात्रा प्रभु पित्रेत्याह" —इत्यादिना 'यत्सु जुहोति'—इत्यन्तेनाम्नातम् (ब्रा ३ ८ ९ १-४)।

† "आयनायोत्तरमापलायिताय'—इति क, ख ग।

‡ 'आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावान् जुहोति सर्वमेवैनमस्कन्नं सुवर्गं लोकं गमयति'—इति ब्रा ३ ८ १७ १।

स्वाहा, भूंकाराय स्वाहा, भूङ्कृताय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा ऽपलायिताय स्वाहा ऽऽवल्गते स्वाहा परावल्गते स्वाहा ऽऽयते स्वाहा, प्रयते स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा[१] —इति। आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मै अश्वाय तत्प्रीत्यर्थं मिदं स्वाहुतम्। आभिमुख्यगमनमपि द्विविधम्—मन्दगमनम् तीव्रगमनञ्च। तत्राद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितम्, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते। केचन धूर्त्ता अश्वा गन्तुमनिच्छन्तस्ताडिता सन्तः पूर्वपादावुन्नमयन्ति अन्ये चापरौ पादावुन्नमयन्ति तदुभयमुद्द्रावोद्द्रुतशब्दाभ्यामभिधीयते। कशया आघातितेनोद्द्रवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणाय भूंकार इति प्रयुक्तम्। भूङ्कृतमेतदेव पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेधाभिधानम्। पुरतो वेगेन धावनं पलायनम्। आभिमुख्येन धावनमापलायनम्। चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्नमनमाभिमुख्यविषयमावल्गनम्। पराङ्मुखत्वविषयं परावल्गनम्। पूर्वमायनप्रायणशब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽतीतविषयः। इह त्वायत्प्रयच्छब्दाभ्यां वर्त्तमानविषयः स एवार्थोऽभिधीयते। अतो यथोक्ततत्तद्गुणयुक्ताय अश्वाय, तत्तत्-प्रीत्यर्थं 'स्वाहा सुहुतमिदमस्तु। किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्वप्रीत्यर्थम् इदं 'स्वाहा सुहुतमस्तु। उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानाम् उद्द्राव"—इति नामधेयम्॥ १३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहापाम्मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा(१) ॥ १४ ॥

अग्नये* त्रयोविंशति ॥ १४ ॥

कल्प — 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान्'—इति† । पाठस्तु— अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहा ऽपाम्मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा, सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा(१) —इति । 'अपाम्मोद' पजन्य । अनुक्ताना पूर्वहोमाङ्गाना देवाना सङ्ग्रहाय सर्वशब्द ‡ ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्य स्वाहा प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहा-

* "अग्नये वायवेऽपाम्मोदायेन्द्राय'—इति क ख, ग ।

† "अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्व एव द्विषन्त भ्रातृव्यमतिक्रामति"—इति ब्रा ३ ८ १० १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य प्रतिवाक्य व्याख्यान ब्राह्मणे श्रुतम् (३ ८ ७ ३–५) ।

दीच्यै दिशे स्वाहोर्द्ध्वायै दिशे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा-वान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहा-होरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा[१] ॥ १५ ॥

पृथिव्यै* सप्तचत्वारिंशत ॥ १५ ॥

कल्प— पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येत ऊत्वा' इति। एतमनुवाकं प्रागामकहोमात् पातितमेव ऊत्वेत्यर्थः। पाठस्तु— पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्द्ध्वायै दिशे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा ऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहा ऽहोरात्रेभ्यः स्वाहा ऽर्द्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा[१] —इति। प्राच्यादिशब्दा विशेषवाचिनः दिक्शब्दः सामान्यवाची। समाशरत्संवत्सरशब्दाः सौर-चान्द्र-नाक्षत्र-विषयाः। सर्वशब्दोऽनुक्तकालविषयः† ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

---

* 'पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै' —इति क॰ ख॰ ग॰।

१ "पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिं दीक्षा जुहोति" —इत्यादि ब्रा॰ ३। ८। १७। १।

† एतस्याप्यनुवाकस्य व्याख्यानं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् (३। ८। १७। २)।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सर॑स्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहापाम्मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

अग्नये (सवित्रे पूष्णेऽपाम्मोदाय वायवे)* त्रयोविंशति ॥ १६ ॥

तत्र — अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्ववदोङ्काम —इति। पाठस्तु अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा, सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा, पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा ऽपाम्मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा —इति†। प्रतिहोमानुवाकत्वादस्यानुवाको व्याख्येय ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै क्षुधे स्वाहाशितिम्ने स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय॑ .

* बन्धनीचिह्नान्त पाठोऽधिक क ख ग पुस्तकेषु।

† एतस्यानुवाकस्य च प्रतिपद व्याख्यान ब्राह्मणे द्रष्टव्यम ३ ८ ६ ३-४।

स्वाहा शीताय स्वाहा तपाय स्वाहारण्याय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चतुश्चत्वारिंशत्* ॥ १७ ॥

कल्प — 'पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षाम -इति। पाठस्तु— पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा ऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा ऽह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहा ऽन्नये स्वाहा माधवे स्वाहा सुचित्यै स्वाहा चुधे स्वाहा ऽऽशितिम्ने स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शीताय स्वाहा तपाय स्वाहा ऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा, लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा -इति। अत्र ऋज्वादयस्तत्र पृथिव्यादिलोकाः। तथा च ब्राह्मणम्— इयं वा ऋजुः। अन्तरिक्षं साधु। असौ सुचितिः -इति। आशितिमशब्देन चुन्निवारकमाशितशब्दत्वमभिधीयते। स्वर्ग पुण्यफलभूतः। लोकशब्दः सामान्यवाची। अत्रातीतावग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ (२ १८पृ) पूर्वहोमविषयौ। तथा च ब्राह्मणम्— अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान् जुहोति। पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति। पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह। यथायजुरेवैतत -इति (३ ८ १७ १)। उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ। तत्रापि ब्राह्मणम्— 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति। पूर्व एव द्विषन्तं

* "पृथिव्या अग्नयेऽह्ने चतुश्चत्वारिंशत '-इति क, ख, ग।

भ्रष्ट्रव्यमतिक्रामति। पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्नो दीक्षा जुहोति'—इति (३ ८ १७ १ २) ॥१७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

भुवो देवानां कर्मणापसर्त्तस्य पथ्यासि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि वसन्तेन त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयामि(१) रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयाम्या(२)दित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयामि(३) विश्वेभिर्देवतयानुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि (१)

शरदा त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयाम्य(४)ङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयाम्या(५)हं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तꣳ सत्येऽधाꣳ सत्यमृतेऽधा(६) मही॒मू षु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा ॥ १८ ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा)* युनज्म्येकान्नपञ्चाशच्च ॥ १८ ॥

* बन्धनीचिह्नान्तः पाठोऽधिकः क ख ग पुस्तकेषु ।

कल्पः— ध्रुवो देवानां कर्मणेत्यनदीक्षाभिः कृष्णाजिनमारोहन्तमभिमन्त्रयते इति। तत्र प्रथममन्त्रमाह— ध्रुवो देवानां कर्मणाऽपमत्तस्य पश्यामि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि(१) -इति। हे दीक्ष! त्वं देवानां सम्बन्धिना कर्मणा ऋतस्य यज्ञमध्वन्तो अपमा व्यापारेण ध्रुव युक्ता भव। त्वं पश्यामि देवानां यज्ञस्य रक्षितासि। अहं 'वसुभिर्देवैः वसुसञ्ज्ञकैर्देवैः देवतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण छन्दसा च त्वा युनज्मि त्वां युक्तं करोमि। तथा वसन्तेन-र्तुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि मक्तता करोमि॥

अथोत्तरांश्चतुरो मन्त्रानाह— रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि(२) आदित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि(३) विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयानुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि(४) अङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनज्मि, हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि(५) -इति। एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु ध्रुवो देवानामित्यादिभागमनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह— आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तꣳ सत्येऽधाꣳ सत्यमृतेऽधाम्(१) -इति। अहं यजमानो गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा छन्दोरक्षितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सन् ऋतस्य पत्नीं यज्ञस्य पालयित्रीं दीक्षां नियमविशेषरूपाम् आ अरुहम् आरूढोऽस्मि। मदीयमृतं सत्ये स्थापयामि

सत्यमृते स्थापयामि। चिन्त्यमान वस्तुतत्त्वम् 'ऋतम' उच्यमान वस्तुतत्त्व 'सत्यम'। अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्व विचार्य पश्चाद्वच्म्यसि गपि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चादन्यद्वस्तुतत्त्व चिन्तयामीत्यर्थ ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयो प्रतीके दर्शयति—'मही मू षु सुत्रा-माणम्(९,८) -इति। मही मू षु मातरम'-इत्येको मन्त्र 'सुत्रा-माण पृथिवी द्याम -इत्यपरो मन्त्र। तौ च मन्त्रौ 'वैश्वानरो न इत्यनुवाके (१ ५ ११) व्याख्यातौ (१ भा० ८४४ पृ०) ॥

कल्प—'साय धृतिषु ह्रियमाणासु राजन्यो वीणागाथी गाय-ति'—इति। तानेतान् धृतिमन्त्रानाह-- इह धृति स्वाहेह विधृति स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा(९ १२) -इति। एतच्चतुष्टय पूर्ववद (२१ ६ ४) व्याख्येयम ॥१८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

ईङ्काराय स्वाहेङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा, प्रप्रोथते स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा सन्दीयमानाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय स्वाहोपरंस्यते स्वाहोपर-

नाय स्वाहा निवेक्ष्यते स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय स्वाहा (१)

आसिष्यते स्वाहासीनाय स्वाहासिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा निपन्नाय स्वाहा शयिष्यते स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा सम्मीलिष्यते स्वाहा सम्मीलते स्वाहा सम्मीलिताय स्वाहा स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभोत्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२)

वीक्षमाणाय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा संहास्यते स्वाहा सञ्जिहानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवर्त्स्यते स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहोत्क्रंस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डयिष्यते स्वाहा कण्डयमानाय स्वाहा

कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा (३)

निकर्षिताय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा[1] ॥ १९ ॥

निषण्णाय स्वाहा[1] वीक्षिष्यते स्वाहा[2] निकर्षमाणाय स्वाहा[3] सप्तविंशतिश्च ॥ १९ ॥

कल्प — ईङ्काराय स्वाहेङ्कृताय स्वाहेत्यश्वचरितानि —इति। पाठस्तु— ईङ्काराय स्वाहा ईङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा ऽवक्रन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा गन्धाय स्वाहा, घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा सन्दीयमानाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय स्वाहा, पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय स्वाहा उपरंस्यते स्वाहा, उपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते स्वाहा निविशमानाय स्वाहा, निविष्टाय स्वाहा निषत्स्यते स्वाहा, निषीदते स्वाहा, निषण्णाय स्वाहा, ऽऽसिष्यते स्वाहा ऽऽसीनाय स्वाहा ऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा, निपन्नाय स्वाहा, शयिष्यते स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा, सम्मीलिष्यते स्वाहा सम्मीलते स्वाहा, सम्मीलिताय स्वाहा, स्वप्स्यते

ध्याहा, स्वप्न स्वाहा सुप्ताय स्वाहा, प्रभोत्स्यते स्वाहा, प्रबुध्यमा-
नाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा जागरिष्यते स्वाहा, जाग्रते स्वाहा
जागरिताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा वीक्षमाणाय स्वाहा, वीक्षिताय स्वाहा
संहास्यते स्वाहा, संजिहानाय स्वाहा उज्जिहानाय स्वाहा,
विवर्त्स्यते स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा उत्थास्यते
स्वाहा उत्तिष्ठते स्वाहा उत्थिताय स्वाहा विधविष्यते स्वाहा
विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा उत्क्रंस्यते स्वाहा उत्क्रा-
मते स्वाहा उत्क्रान्ताय स्वाहा चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय
स्वाहा चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूयमानाय
स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते स्वाहा निकषमाणाय
स्वाहा निकषिताय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै
स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छकृत करोति तस्मै स्वाहा
रेतसे स्वाहा प्रजाभ्य स्वाहा प्रजननाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा[१]'
—इति। स्वादम्बु दृष्ट्वा पातु य मन्दशब्द करोति तदनुकरण तत
'ईम -इत्यनेनोच्यते। स च शब्दो वर्त्तमान ईङ्कार अतीतस्त्वी-
ङ्कृत। वडवा दृष्ट्वोच्चैर्घोषेण उत्साहजनित क्रन्दनम् विरोधिनमश्व
दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्घोषणमवक्रन्दनम। गमनकाले नासापुटयो श्वास-
शब्द प्रोथनम स एवानुवर्त्तमान प्रप्रोथनम तृणभक्षणे वा
श्वासशब्द प्रप्रोथनम। अश्वान्तर घ्राण गन्ध स एवातीतो
घ्रात ... प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तय। सन्दीयमानो बध्य-
मान सन्दितो बद्ध। विचृत्यमानो मुच्यमान विचृत्तो मुक्त।

पलायितुमुद्यतं पलायिष्यमाणं निवर्तितपलायनं पलायितं। पलायनपरित्याग उपरमः स च भावी भूतश्च। शालाप्रवेशो न्वेशनम् तच्च भावि वर्त्तमान मतीतञ्चेति त्रिविधम्। प्रविश्य शालायां स्थितिनिषदनम् तदपि पूर्ववत् त्रिविधम्। एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। चणमात्रं पादसङ्कोच आसनम्। पार्श्वस्थ-भूमिस्पर्शो निपतनम्। पादप्रसारणं शयनम्। चक्षुषोर्निमीलनं सम्मीलनम्। स्वापो निद्रा तत्परित्यागः प्रबोधः। बाह्यावलो-कनं जागरणम्। अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसन्धानं श्रवणम्। तृणखाद्यान्वेषणं वीक्षणम्। शालाया बहिर्निर्गमनं सङ्घानम्। निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्त्तनम्। तदनन्तरमूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम्। उत्थितः सन् धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम्। पादस्योन्नमनमुत्क्र-मणम् मन्दगमनं च क्रमणम्। दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दशनं कण्डूयनम्। कुड्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम्। अदनादयः प्रसिद्धाः। प्रजा अश्वस्यापत्यानि। प्रजननं तदुत्पादनम्। सर्वशब्दे-नावशिष्टान्यश्वचरितानि सङ्गृह्यन्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा[1] र्तम-स्यृतस्यर्तमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यम[2] स्यृतस्य पन्था असि देवानां छायामृतस्य नाम तत्सत्यं यत्त्वं प्रजापति-

रस्य[२]धि यदस्मिन् वाजिनीव शुभ स्पर्धन्ते दिव सूर्येण विशोऽपो वृणान पवते कव्यन् पशु न गोपा इर्यः परिज्मा[४] ॥ २० ॥

अग्नये *ऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ २० ॥

कल्प —"अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येता जुहोति"—इति। एतस्मिन्ननुवाके चौ मन्त्रमाह— अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा[१] —इति। अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह - ऋतमस्यृतस्यर्तमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि[२] —इति। हे अश्व! त्वम ऋत यज्ञानम सत्य तदसि आगमरूपाणा पुराणा यदृत तस्याप्युत्तम त्वम सत्यमसि तव आगमाधत्वात्। एत्र सत्येवाच्यमपि वाचकविषयत्वेन व्याख्येयम। अथ षष्ठमन्त्रमाह— ऋतस्य पन्था असि देवाना छाया ऽमृतस्य नाम तत्सत्य यत त्व प्रजापतिरसि[२] —इति। ऋतस्य' यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि त्वद्वारेण हि यागो निवर्त्यते। तथा देवाना छायासि यथा घर्मकाले वृक्षस्य छाया सुखप्रदा तथा त्व सुखप्रदोऽसि अत एव त्वम अमृतस्य नामासि देवा हि त्वदीय हवि पीयूषमित्येव स्वीकुर्वन्ति। त्व प्रजापतिरूपोऽसि —इति यत्तत्सत्यम नात्र कश्चिदुपचारोऽस्ति प्रजापते रश्चेव हि त्वदाकारेण निष्पन्ना‡। अथ सप्तममाह— अधि यदस्मिन् वाजिनीव

* "अग्नये वायवे"—इति क ख ग।

† एव सत्ये वाच्यमपि' —इति क ख।

‡ 'प्रजापतेरश्चेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम' —इति क ख।

शुभ स्वङ्क्ते दिव सूर्येण विशोऽपो वृणान पवते कयन् पशु न
गोपा इय परिज्मा[४] --इति। यद्' यस्मात कारणात वाजिनि'
अस्मिन् अश्वे शुभ्र शोभनो गुणसङ्घ 'अधीत' देवेभ्योऽप्यधिक
इव दृश्यते तस्मात कारणाद् 'दिव सम्बन्धिनो विश मरुद्गणा
सूर्येण स्तूयमानेनानेन सार्द्ध 'स्वङ्क्ते,--वय गुणाधिका अश्वो
न गुणाधिक इत्येव स्वङ्का कुर्वन्ति तादृशोऽयमश्व । किञ्चायम
अपो वृणान इद कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन् पवते विश्व पुनाति ।
तत्र दृष्टान्त --'कव्यन् पशु न । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन् देव पशु
वृणोति, तथा अश्व कर्म वृणीते देवो हि नानाविधाभि स्तुतिभि
स्तूयमान पशुरूप हविरिति प्रीतिपूर्वकमिच्छति एव अश्वोऽप्यनेकै-
र्होमैस्तावकैर्मन्त्रैश्च परितुष्ट कर्मद समापयितु मिच्छतीत्यर्थ ।
कीदृशोऽश्व ? गोपा ऋत्विग्यजमानाना रक्षक । इय कर्म-
द्वारान्नहेतु । परिज्मा' परित स्वर्गलोकादौ गन्तु समर्थ । एतै
सप्तभिर्मन्त्रैर्होमो बौधायनेनापि दर्शित -- सावित्राणि जुहोत्यग्नये
स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त --इति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रह --

उच्यन्ते ह्यनुवाकाद्या सप्तमाद्यप्रपाठके ।
अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वित ये स्तोमसंस्तव ।
सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रक ।
त्रिरात्र पञ्चमे षष्ठे स्यु सहस्रतमीगता ।
होमाद्या सप्तमे दान चतूरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।
द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरित । (१-१०)

अत ऊर्द्ध्व त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।
उच्यते रशनामेव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ।
अभिधेत्यश्वमाबध्य त्रयो मन्त्रा इहेरिताः । (११)
विभूः कर्णे वाचयीत अग्नये पूर्वहोमकान् ।
पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतभिभूरसीत्यत ।
अश्वमुत्सृजते देवरश्विभ्योऽश्वं प्रयच्छति ।
अनुवाके द्वादशेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिताः । (१२)
आयनोद्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश । (१३)
अग्नये पूर्वहोमास्तु मन्त्रा एकादश स्मृताः । (१४)
पृथिव्यै इति ते होमा मन्त्रा एकविंशति । (१५)
अग्नये पूर्वदीक्षाया होमा एकादश स्मृताः । (१६)
पृथ्वीत्यपि तथा होमा एकविंशतिरुदीरिताः । (१७)
भुव इत्यनुदीक्षाख्यमन्त्रस्याधिरोहणम् ।
मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ।
अष्टादशानुवाकेऽस्मिन मन्त्रा द्वादश वर्णिताः । (१८)
ईमश्वचरितैर्होममन्त्राश्चत्वार ईरिताः । (१९)
अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ॥ (२०)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)प्रजननं (२)प्रातस्सवने (३)ब्रह्मवादिनो (४)ऽङ्गिरस (५)आप (६)सोमं (७)सहस्रतम्या (८)ऽर्चि(९)र्जमदग्नि (१०)संवत्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)मये (१५)पृथिव्या (१६)अग्नये (१७)पृथिव्यै (१८)भुवं (१९)ईक्का-राया(२०)मये विꣳशति * ॥ १ † ॥

(१)प्रजननं (२)मङ्गिरस (३)सोमो वै (४)प्रतिगृह्णाति (५)विभू(६)र्वीक्षमाणाय द्विपञ्चाशत् ॥ १ ‡ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

---

* प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिरनुवाकास्तेषामेवेमानि प्रतीकपदानि ।

† "(१)प्रजननं (२)प्रातस्सवने वै (३)ब्रह्मवादिन — स त्वा (४)अङ्गिरस (५)आपो वै (६)सोमो वै (७)सहस्रतम्या(८)ऽर्चि(९)र्जमदग्नि (१०)संवत्सरो (११)देवस्य (१२)विभू(१३)रायनाया(१४)मये (१५)पृथिव्या (१६)अग्नये (१७)पृथिव्यै (१८)भुवं (१९)ईक्काराया(२०)मये वायवे सूर्याय विंशति ॥ १ ॥" —इति क, ख, ग ।

‡ १४७ पृ ६ पं०, १६५ पृ ७ पं, १८२ पृ ८ पं०, १९२ पृ पं, २१४ पृ ७ पं०, २२६ पृ० १३ पं० । मु पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

द्वितीयः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतꣳ षडरात्रमपश्यन्तमाहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वाꣳसः षडरात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति(१) देवसत्रं वै षडरात्रं प्रत्यक्षꣳ ह्येतानि पृष्ठानि य एवं विद्वाꣳसः षडरात्रमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति(२) षडरात्रो भवति षड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि (१)

पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति(३) बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति(४) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशः (२)

भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै(५) सदोहविर्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हविर्धान चाग्नीध्रश्च भवतस्तद्धि सुवर्ग्य(६) चक्रीवती भवत सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या(७) उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै(८) प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्ग (३)

लोक(९) सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयान पन्थास्तमेवान्वारोह(१०)न्त्याक्रोशन्तो यान्त्यवर्त्तिमेवान्यस्मिन् प्रतिषज्य प्रतिष्ठा गच्छन्ति(११) यदा दश शत कुर्वन्त्यथैकमुत्थान शतायु पुरुष शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति(१२) यदा शत सहस्र कुर्वन्त्यथैकमुत्थान सहस्रसम्मितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयन्ति(१३) यदा (४)

एषा प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थान तद्धि तीर्थम्(१४) ॥ १ ॥

पृष्ठानि[१] सप्तदश[२] सुवर्गो[३] यदे[४] कादश* च॥१॥

* "सुवर्गो[३] जयन्ति यदे[४]कादश"—इति क, ख, ग।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
अहीना पञ्चरात्रान्ता प्रथमे समुदीरिता ।
षड्रात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥२॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रं विधत्ते—'साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतꣳ षड्रात्रमपश्यन् तमाहरन्, तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳस षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति(१)'—इति। साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची। अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः। आहरणं सामग्रीसम्पादनम्। यजनमनुष्ठानम्। यद्यप्ययं षड्रात्रोऽहीनत्वाद्यजतिचोदनाया विषयः तथाप्यत्र केषाञ्चित् सारस्वतसत्त्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य 'विद्वांस आसते'—इत्यसिचोदनया विहितः। ते च धर्माः 'आश्वत्थी हविर्धानिञ्च'—इत्यादिना वक्ष्यन्ते* ॥

एतमेव सत्त्रलोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—'देवसत्त्रं वै षड्रात्रं, प्रत्यक्षꣳ ह्येतानि पृष्ठानि य एवं विद्वाꣳस षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति(२)'—इति। देवानां सत्त्रवत्प्रियत्वादिदं 'देवसत्त्रम्'। तदेव सत्त्रवत्प्रियत्वं स्पष्टीक्रियते। सत्त्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठ्यः षडहः तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि, रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवताख्यैः† सामभिर्निष्पाद्यानि। एता-

* अस्मिन्नेवानुवाके २३८ पृ० १३ प० द्रष्टव्यम्।
† २०६ पृ '६' द्रष्टव्यम्।

न्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण विशिष्ट*मुपलभ्यन्ते। यस्मादेव तस्मा-द्देवानां सत्रवत्प्रियत्वमुचितम्। एवं देवप्रियत्वं विदित्वानुष्ठानेन ऋक्काद्यव्यवधानमन्तरेणैव देवतां प्राप्नोति॥

अत्रार्हगतां षट्सङ्ख्यां प्रशंसति—"षड्रात्रो भवति षड्वा ऋतवः, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति(२)"—इति। ऋतवो यथा षट्सङ्ख्याकाः, एवं पृष्ठान्यपि षट्-सङ्ख्याकानि अतः पृष्ठैः ऋतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरह्नोरनुष्ठेये रथन्तर-बृहत्-पृष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषेण प्रशंसति—'बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती, ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति(४)'—इति। शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः† अनुष्ठानन्तु रथ-न्तरस्यैव प्रथमम्। 'यन्ति' स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः। अनयोः साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वाल्लोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति। अपि चानु-ष्ठातारो लोकयोर्द्वयोः प्रतितिष्ठन्त्येव। किञ्चैते सामनी यज्ञस्या-ञ्जवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गौ अतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यहानि चोदकप्राप्तानि विस्पष्टं दर्शयति—"त्रिवृदग्निष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते त्रिणवो

---

* "प्रत्यक्ष"—इति क।

† "अल्पाच्तरम्"—इति पा० सू० २ २ ३४ द्रष्टव्यम्।

भवति विचित्त्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै[५]' —इति। त्रिवृदा-द्य शब्दा पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाकवदत्रापि व्याख्येया *। तत्र सत्र-धर्मातिदेशाभावेन बहुयजमानकत्वनियमाभावादेकवचनेन निर्देश इह तु तन्नियमसद्भावाद्बहुवचनेन निर्देश। प्रकृतिरूपे पृष्ठ्यषडहे त्रिवृदग्निष्टोमो रथन्तरसामा प्रथममह, पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्-सामा द्वितीय, सप्तदश उक्थ्यो वैरूपसामा तृतीय एकविंश षोडशी वैराजसामा चतुर्थ त्रिणव उक्थ्य शाक्वरसामा पञ्चम त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठ। तदिद द्वादशाहान्तर्गतस्य पृष्ठ्यषडहस्य स्वरूपम्†। तद्विकृतित्वादत्रापि तथाविधान्येव अहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुर्नाव-देक धर्म विधत्ते—'सदोहविर्द्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेर-न्नाश्वत्थी हविर्द्धानञ्चाग्नीध्रञ्च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यम[६]' —इति। ये यजमाना सदोहविर्द्धानाभ्या मण्डपाभ्या युक्ता षड्रात्रे प्रवर्त्तन्ते,

* पञ्चरात्रानुवाक ७ १ १ । तत्र २ ५—२११ पृ द्रष्टव्यम।

† ता ब्रा० १ ६ द्रष्टव्य। किञ्च द्वादशाहस्य आद्यन्तावतिरात्रौ, तौ च ज्योतिष्टोमीयातिरात्रान्न विशिष्येते। मध्ये दशाहानि,—एष षडह, त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यञ्चेति। तेष प्रथमेऽहनि अग्निष्टोमसंस्थे सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु त्रिवृदेव स्तोम, द्वितीयादीन्यष्टौ अहानि पञ्चदश-सप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशचतुश्चत्वारिंशाश्चत्वारिंशस्तोमकानि तत्र चतुर्थ मह षोडशिसंस्थमन्यान्युक्थ्यसंस्थानि दशममहस्तु चतुर्विंश स्तोमिकमग्निष्टोमसंस्थम। तदेतत्सर्वं ता० ब्रा ११—१५ अ०—पर्यालोच नतोऽवगन्तव्यम।

तेषां हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चेति मण्डपद्वयम 'आश्वत्थौ' भवत , अश्वत्थ-काष्ठनिर्मिते उभे कार्ये। तत्राश्वत्थकाष्ठ स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तर विधत्ते— चक्रीवती भवत सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[७]" —इति। यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम् तथा चक्र ययोराग्नीध्र-हविर्द्धानमण्डपयो ते 'चक्रीवती'। अयमर्थ — चक्रयो रथ प्रक्षिप्य शकटाकार कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डप निर्मातव्यमिति। ईदृश च स्वर्गप्राप्त्यै भवति रथेनेव चक्र-युक्तेन मण्डपेन गन्तु शक्यत्वात ॥

धर्मान्तर विधत्ते— उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै[८]"— इति। यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूल समतल भवति, तथा यूपमूल कर्त्तव्यम। एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनार्थम ॥

धर्मान्तर विधत्ते—'प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्गो लोक[९]" —इति। चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभि सह प्राङ्मुखा गच्छेयु । स्वर्गलोकस्य प्राग्वर्त्तित्वेन प्रतिभानात। एतच्चोक्त सूत्रकारेण— तस्मिन् सस्थिते-ऽध्वर्यु शम्या प्राच प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यम। तस्मिन् षड्त्रिंशत प्राच प्रक्रमान् प्रक्रामति तदाहवनीय। चक्रीवन्ति सदोहविर्द्धानान्याग्नीध्रश्चाश्वत्थौ हविर्द्धानमाग्नीध्रश्चोलूखलबुध्नो यूप प्रकल्प्येदुप्योष एव नोपरवान् खनन्ति'—इति। एकस्मिन्नह्नि समाप्ते सति परेद्यु प्रात शम्याक्षेपमात्र गत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्*, तस्मिन्नपि समाप्ते तत परेद्युरपि तथेत्यर्थ ॥

* "तत्राहरन्तमनुष्ठाय"—इति क, 'तत्राहरन्तरमनुष्ठाय"—इति ख।

धर्मान्तरं विधत्ते— "सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमे-वान्वारोहन्ति(१०)"—इति। या सरस्वत्याख्या नदी, तया सह त-त्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः। एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो देवयानः देवान् प्रापयितुं क्षमः अतस्तमेव प्राप्नुवन्ति।

धर्मान्तरं विधत्ते— 'आक्रोशन्तो यान्त्यवर्त्तिमेवान्यस्मिन् प्रति-षज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति(११)'—इति। उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्च-तमो ध्वनिः 'आक्रोशः' तं कुर्वन्तो गच्छेयुः। धनसङ्कोचमन्तरेण जीवनं 'वर्त्तिः' तद्वैपरीत्येन दारिद्र्यम् 'अवर्त्तिः'। अवर्त्तिरेवा-वर्त्तिः*। ताञ्चावर्त्तिम् अन्यस्मिन् वैरिणि 'प्रतिषज्य' प्रतिष्ठितत्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसम्पन्नाः 'प्रतिष्ठां' गच्छन्ति॥

एवं मनुतिष्ठतां कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते— 'यदा दश शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानꣳ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति(१२)—इति। एकेन वृषभेण सहिताः दश' गावो यावति काले अपत्यप्रसवेन गवां 'शतं' सम्पादयन्ति, तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानात् 'उत्थानं' कर्त्तव्यम् अनुष्ठानं समा-पयेदित्यर्थः। सोयमेकः समाप्तिकालः। गोशते सति पुरुषस्य शत-संवत्सरायुषोऽनाशकत्वात् शतकसञ्चारेण† शतेन्द्रियत्वादायुषीन्द्रिये च प्रति तिष्ठन्ति॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते— 'यदा शतꣳ सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमु-त्थानꣳ सहस्रसम्मितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभिजयन्ति(१३)'—

* "अवर्त्ति"—इति पाठभ्रमेणैव वा व्याख्यानं स्याद् भाष्यकारस्य ?
† "पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्ट्वाद्नाशोऽशतकसञ्चारेण"—इति क, ग।

—इति। अत गावो यदा पूर्ववत् सहस्रं सम्पादयन्ति, सोऽयमेक उत्थानकाल। न चातीतपक्षेण साङ्कर्यं शङ्कनीयम्, प्रसववैचित्र्येण नाधिककालसम्भवात्। गवां सहस्रसम्पत्तौ सत्यां सहस्रसङ्ख्याकेर्भोग्यजाते समृद्धं स्वर्गं प्राप्तो भवति॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते—"यदैषां प्रमीयेत, यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम्[१५]"—इति। 'एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकाल। यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकाल। उक्तविधं यदुत्थानं तत् तीर्थम्' पापेभ्यस्तारकम्। तस्मात तत्ययन्त षड्रात्र आवर्त्तनीय ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्यामिति स एतꣳ सप्तरात्रमाहरत्तेनायजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे[१] सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त च्छन्दाꣳस्युभयस्यावरुध्यै[२] त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज (१)

31

एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्ध सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[३] यत प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहः सु पृष्ठान्युपेयु प्रत्यक्षम् (२)

विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद् बृहद्रथन्तरे पूर्वेष्वहः सूपयन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्ता दुहे तादृगव तत्[४] ॥ २ ॥

तेज [१]* प्रत्यक्ष [२] द्विचत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके षडरात्रोऽभिहित अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते। तमिम विधत्ते— कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत — पशुमा त्स्यामिति स एतꣳ सप्तरात्रमाहरत तेनायजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्या पशवस्तानवारुन्ध य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्या पशवस्तानेवाव रुन्धे[१] —इति। 'कुसुरुबिन्द नामत,

* "तेज[१] उपेय प्रत्यक्ष[२]' —इति क, ख, ग।

स चोद्दालकस्य पुत्र पशुमान् बहुपशुयुक्त । गोच्छागाश्वावि-पुरुषगर्दभोष्ट्रा सप्त ग्राम्या ॥

अथाह मन्त्रा प्रशंसति— सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्या पशव, सप्तारण्या सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्यै(२) —इति। ग्राम्या उक्ता। द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनाद्येयाः सप्तारण्या। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति सप्त छन्दांसि। उभयस्य पशुसमूहस्य छन्दस समूहस्य च ॥

अथाहर्विशेषान् विधत्ते— त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्याव-रुध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित सर्व-पृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै(३) —इति। यथासम्भव पञ्च-रात्रषड्रात्रवद्व्याख्येयम। श्लोकेन पुरस्तात सदसस्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात'—इत्यादय। (तै० स ७ ५ ८ १, २) महाव्रतधर्मा, तद्धर्मोपेतत्व महाव्रतत्वम् ॥

अत्र कञ्चिद्विशेष विधत्ते— यत प्रत्यक्ष पूर्वेष्वह सु पृष्ठान्युपेयु प्रत्यक्ष विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममह स्यान्नैकरात्र-स्सन स्याद् बृहद्रथन्तरे पूर्वेष्वह सूप यन्तीय वाव रथन्तरमसौ

* २ ४ ए १५ प, २३७ ए १७ प द्र।
† श्लोकानुश्लोकसामनी गेयगानग्रन्थे आम्नाते द्रष्टव्ये (१२ १ ९ ३) आर्षेयब्राह्मणानुसारेतस्य तन्नामसङ्केतग्रह (२ १९) "श्लोकानुश्लोका-भ्याम'—इत्यादि च तद्विधायक ब्राह्मणम (ता ब्रा० ५ ४ १)।

बृहद्राभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत प्रत्यच विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्ता दुहे तादृगेव तत(४)'—इति। सप्तमादह्नः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथन्तरबृहद्वैरूप-वैराजशाक्वररैवतानि पृष्ठानि यदि 'प्रत्यहमुपेयुः' अविकृतानि तथैव प्रयुञ्ज्यन्त इत्यथ, तथा सति सवपृष्ठ इति विधानाद् विश्वजिति' अपि सप्तमेऽह्नि यत प्रत्यचमविकृत यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि। एवमुभयत्रापि कृतप्रयोगे सति यथा लोके सकृद् दुग्धा गा पुनरपि दोग्धुं श्रान्त पुरुष उपसीदति, एवमिदम् 'उत्तम सप्तममह स्यात। तथा सत्यय विश्वजिद् दुग्ध-गोवन्नि सारत्वेन कदाचिदेकरात्रयागोऽपि न भवेत सप्तरात्रया-गान्तर्भावोऽपि न सम्भवतीति किमु वक्तव्यम। तस्माद् विश्वजित सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु षडहःसु बृहद्रथन्तरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणावर्त्तनीये। इय वावेत्यादि पूर्ववत (२३७ पृ०)। पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावात 'आभ्यामेव यन्ति'—इत्यच लोकाभ्यामनुष्ठान निवर्त्तयन्तीति व्याख्यातम्। इह तु न, नकारस्य सद्भावात आभ्या नापगच्छन्तीति व्याख्येयम्। पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथन्तरे द्वे एवानुष्ठाय विश्वजित्यविकृताना सर्वेषा पृष्ठानामनुष्ठाने सति यथा लोके प्रत्ता' चीर दातुं प्रवृत्ता प्रसूता गा पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्टरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद्य एव विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस मव रुन्धे[१] (१)

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिꣳशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[२] (२)

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस मव*)रुन्धे [१]ऽभिजित्यै [२] ॥३॥

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहित अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—"बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्टरात्रमपश्यत, तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद् य एव विद्वा-

* नास्त्येष पाठो मु० पुस्तके।

नष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव भवति अष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऽष्टरात्रो भवति, चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा, दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[१]"—इति। पूर्वत्र कुसुरुबिन्दस्य वाक्य एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य गुरुमुखेन निश्चितत्वात् कामनाया ऊर्द्धं दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम्, इह तु तदभावादपव्यदित्युक्तम्। अस्याः अष्टाक्षरत्वाद्दिशामवान्तरदिशाञ्च मिलित्वाष्टसङ्ख्योपेतत्वात् सङ्ख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः॥

अथाहर्विशेषान् विधत्ते— त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे, पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्याव-रुध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिꣳशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[२]"—इति। पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठ्यषडहगतान्यहानि षष्ठं पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः इह तु तस्य सप्तमत्वात् षाडहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि। अतिरात्रोऽष्टमः॥३॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजतेमे हि वा एतासां लोका अक्लृप्ता अथैता क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ्यो लोकान् कल्पयति तान कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१)

अस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति[१] त्रिरात्रेणेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्ववस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्ववस्यति धृत्या अशिथिलम्भावाय[२] ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्(२)

गच्छति[३] नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति[४] यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[५] (३)

कल्पन्ते[१] प्रजानां[२] त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते। तमेतं विधत्ते—'प्रजापतिः प्रजा असृजत ता सृष्टाः क्षुध न्यायंस्स एतं नवरात्रमपश्यत् तमाहरत्, तेनायजत ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुध निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका अक्लृप्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाभ्यो लोकान् कल्पयति तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनुकल्पते, कल्पन्तेऽस्मा इमे लोका, ऊर्जं प्रजासु दधाति[१] —इति। 'न्यायन्' नितरां प्राप्नुवन्। 'प्रजाभ्योऽकल्पत' प्रजानां क्षुन्निवारणाय समर्थोऽभूत्। अतो यस्मिन् काले प्रजा अन्नाभावेन क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति, तदा नवरात्रेण यजेत। इमे भूम्यादयो लोकाः सस्यनिष्पत्त्यभावेनैतासां प्रजानां क्षुन्निवारणायासमर्था यदा भवन्ति, तदानीमेताः क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति। नवरात्रयागेनेमान् लोकान् 'एतासां' प्रजानां क्षुन्निवारणसमर्थान् करोति लोकेषु सस्यं सम्यङ्निष्पद्यत इत्यर्थः। तान् समर्थान् लोकाननु यजमानोऽपि प्रजानां रक्षणे समर्थो भवति। ते च लोका यजमानार्थं समर्था भवन्ति, यजमानस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः। ततो यजमानः प्रजास्वन्नरसं स्थापयति॥

अथ नवरात्रं विभज्य तदवयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शयन् दृष्टान्तपुरःसरं प्रशंसति—'त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयन्ति, त्रिरात्रेणान्तरिक्षं, त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशिथिलंभावाय[२]"—इति। नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रः, तेन भूलोकं क्षुन्निवारणसमर्थं करोति।

स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्त्यते तदा तेनान्तरिक्षं समर्थं करोति यदा तृतीयवारमावर्त्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति। तत्र दृष्टान्तः। यथा लोके त्रिवृद्रज्जुं सृजन् पुरुष एकस्मिन् सूत्रे द्वितीयं सूत्रं योजयति ततस्तृतीयमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः-पुनरभ्यस्तेन एतस्मिन् लोके प्रथमं समर्थे सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति। एतच्च सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च सम्पद्यते॥

इदानीमावर्त्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

'ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानां गच्छति'[२] —इति। ज्योतिरादिशब्दत्रयप्रवर्त्तकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः सर्वैः 'ज्ञाताः त्रयोऽहर्विशेषा विद्यन्ते* अत एतात्राहर्विशेषाः कर्त्तव्याः। ज्योतिष्टोमं प्रथममहः गोष्टोमो द्वितीयमहः आयुष्टोमस्तृतीयमहः। एते चाहर्विशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टीभविष्यन्ति— ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति०—०, गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्ति०—०, आयुष्टोमं तृतीयमुपयन्ति०—० '—इति ह्यभिधास्यते (७ ४ ११ १)। एतेषां च स्तोत्रियवैषम्येण भेदः, अत एतस्मिन् प्रसङ्गे आम्नास्यते—'एकया गौरतिरिक्त एकयायुरूनः" —इति (७ ४ ११ २)। ज्योतिष्टोमे यावत्यः स्तोत्रीयाः, गोष्टोमे

* 'ज्योतिर्गौरायुरित्यह पुरस्ताद् भवति प्रज्ञाताः स्तोमानुपैति"—इति ता० ब्रा २२ १३ २।

सावतीभ्योऽप्येकाधिका आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना। एवमस्यामपि शाखायां ज्ञाता प्रसिद्धा। सामशाखायां तु 'त्रिकद्रुका'—इति 'ज्ञाता' प्रसिद्धा * त एतेऽत्रानुष्ठेयाः। ज्योतिरादीनां लोकत्रय-रूपत्वादेष्वेव प्रतितिष्ठति किञ्च प्रजानां मध्ये यद् 'ज्ञात्रं गच्छति' सुनिवर्त्तकोऽयमित्येव सर्वैर्ज्ञातत्वं 'ज्ञात्रं' ख्यातिं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रं सम्पद्यते। अत एव सूत्रकारेणोक्तम्— शलली पिशङ्गेनान्नाद्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्र —इति। चतुर्विधेषु नवरात्रयागे-ष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग -इत्येतन्नाम† ॥

नवरात्रक्रतुं प्रशंसति— नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति(४) —इति। योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवा-वर्त्यमानो नवरात्रो भवति। तदनुष्ठानेन अभिपूर्वमेव अनु-क्रमेणैव यजमाने तेजः सम्पादयति। सकृदनुष्ठितस्त्रिरात्रः द्विरनुष्ठितः षड्रात्रः त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः एव तेजोऽप्युत्तरोत्तरं वर्द्धत इत्यर्थः॥

तदेवमन्नसम्पादनद्वाराक्षुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहितः अथ दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते— यो ज्योगामयावी स्यात्, स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगा

---

* 'स्वर्ग्या वा एते स्तोमा — एते वै त्रिकद्रुका स्तोमा'—इति ता ब्रा १६ २।

† साम ब्राह्मणे द्वौ नवरात्रौ विहितौ। तत्र प्रतायध्यसाधनं प्रथमं, पशुसाधनौ द्वितीय। त ब्रा २२ प्र० १२, १३ खण्डयोर्द्रष्टव्यौ।

मयति प्राणानेवास्मिन दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[५]"— इति। ज्योगामयावी' चिरकालीनरोगयुक्तः। तस्य पुरुषस्य प्राणा यदा धातुवैषम्याद् 'अच्युता' धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दीर्घरोग उत्पद्यते। नवरात्रानुष्ठानेन प्राणान् अस्मिन् धारयत्येव। अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्त्तमात्र याममात्र वा गतप्राणो भवति तदप्येतत्क्रतुसामर्थ्यादयं पुनर्जीवत्येव ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दशहोतारमपश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रꣳ सृजते तेन दशरात्रेण प्र जायते[१] वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति[२] प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्र (१)

य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायत[३] इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत्स न व्यावृत*मगच्छत्स

* इहैं खण्डे सर्वत्रैव व्यावृत्त—इति क टी क।

प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्तमाह-रत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमग-च्छद्य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृतमेव पाप्म-ना भ्रातृव्येण गच्छति(४) त्रिककुद्वै (२)

एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिꣳशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिक-कुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविꣳशो यजमानस्त्रयस्त्रिꣳशः पुर इतरा(५) अभि-चर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते(६) देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एताः (३)

देवपुरा अपश्यन्यद्दशरात्रस्ताः पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा अभवन् परासुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यू-हते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते(७) जामि वै (४)

एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाꣳसꣳ स्तोममुपेत्य कनीयाꣳस-मुपयन्ति यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भव-न्त्यजामित्वाय(८) त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति

तेज एवाव रुन्धे[९] पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे[१०] त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवावरुन्धे[११] सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्याव-रुध्या अथो प्रैव तेन जायते[१२] (५)

एकविꣳश उक्थ्य सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुच-मेवात्मन्धत्ते[१३] सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासूपहव्य उपहवमेव गच्छति[१४] त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै[१५] त्रयस्त्रिꣳश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै[१६] विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[१७] ॥ ५ ॥

दशरात्रो[१] वा[२]* एता[३] वै[४] जायत[५] एकत्रिꣳ-शच्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके नवरात्रोऽभिहित अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधी-यते। तमेत विधित्सुरादौ तदङ्गभूत होम विधत्ते— "प्रजापति-रकामयत प्र जायेयेति, स एत दशहोतारमपश्यत† तमजुहोत् तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतार जुहुयाद्— दशहोत्रैव दशरात्रꣳ सृजते, तेन दशरात्रेण प्र जायते[१] — इति। प्रजा सिसृक्षु प्रजापति

* "प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्र[१]स्त्रिककुदा[२]' —इति क, ख, ग।
† तै ब्रा २ २ , १। साङ्ख्या० श्रौ सू० १० १४ ३।

रादौ तत्साधनभूतं दशरात्रक्रतुमुत्पादयितुम् तस्यापि साधनभूतं दशहोत्राख्यं चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यम् —इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं (३ १ १) निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा क्रतुञ्च सृष्ट्वा प्रजा असृजत। तस्मिन् मन्त्रे चित्तिःस्रुगित्यारभ्य सामाध्वर्युरित्यन्तैर्वाक्यैर्होमनिष्पादकानां स्रुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोता*। यद्वा तस्मिन्मन्त्राभिमानी पुरुषः† दशवारमाहुतं प्रत्यगृह्णात तस्मादयं दशहोता। तथाच होतृब्राह्मणे‡ समाम्नायते— आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत तस्मै दशमꣳ हुतं प्रत्यशृणोत् स दशहूतोऽभवत् दशहूतो ह वै नामैष तं वा एतं दशहूतꣳ सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः'— इति (तै० ब्रा २ ३ ११ १)। तमेतं मन्त्रं दशरात्रदीक्षार्थं जुहुयात्। तेन होमेन दशरात्रक्रतुं सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण प्रजा मुत्पादयति ॥

— —

* चित्तिः स्रुक्। चित्तमाज्यम्। वाग् वेदिः। आधीतं बर्हिः। केतो अग्निः। विज्ञातमग्निः। वाक्पतिर्होता। मन उपवक्ता। प्राणो हविः। सामाध्वर्युः"—इति तै आ ३ १ १। 'आदौ सिसृक्षुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केन विधानेन आध्यात्मिकेनेष्टवान् तद्यागवर्त्तिनः स्रुगादयः एतेषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते'—इत्यादि तत्र सा भा।

† "ब्राह्मणा एकहोता — अग्निर्द्विहोता —, पृथिवी त्रिहोता० — अन्तरिक्षं चतुर्होता —, वायुः पञ्चहोता — चन्द्रमाः षड्ढोता —, अन्नꣳ सप्तहोता०—, द्यौरष्टहोता —, आदित्यो नवहोता — प्रजापतिर्दशहोता०—०'—इति तै० आ० ३ ७ १–१।

‡ एतच्छाखीये एवेति ध्येयम्।

अथ दशसङ्ख्यामुपजीव्य क्रमं प्रशंसति—"वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति[३]" —इति। दशसङ्ख्याया विराट्सम्बन्धित्वाद् विराट्छन्दःसाध्यमन्नं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

प्रजापतिस्रष्टत्वेन क्रतोस्तत्सम्बन्धमुपजीव्य प्रशंसति—'प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायते[३]' —इति॥ प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिधाय पापक्षयलक्षणं फलमभिधत्ते—इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत-मगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत् तमाहरत् तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छद् य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति[४]' —इति। पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवासीत् न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान्—भो इन्द्र! गच्छगच्छ-इत्येव-मेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति न तु कश्चित् राजन्! स्वामिन्!' इति व्यवहरति। ततः प्रजापतिमुपमेत्य तन्मुखाद्दशरात्रं क्रतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान्। एवमन्येऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोगं गच्छन्ति॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामह्नां वृषभसम्बन्धिककुत्सा-म्येनौन्नत्यं सम्पाद्य प्रशंसति—त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः—ककुत्पञ्चदशः, ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशः य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतरा[५]' —इति।

त्रीणि ककुत्सदृशानि उन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत। किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति तदुच्यते — यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहः, तदेकं ककुत-स्थानीयम्। प्रथमतृतीययो-स्त्रिवृदग्निष्टोमयोरह्नोर्नीचस्तोमयुक्तत्वात। यथा वृषभस्यान्धिककुद पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्त्ती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ, तद्वत। तथा एकविंश उक्थ पञ्चममहः तदेकं ककुत-स्थानीयम्, चतुर्थ षष्ठयो सप्तदशोक्थ्यरूपयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात। तथा त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममह तत्तदप्येकं ककुत स्थानीयम् त्रिणवाग्निष्टोम-रूपयो सप्तमनवमयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात। एतं महिमान-मभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजा-पशुधनादिकृतेन युक्तो भवति। य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशा तत स्थानीयो यजमान इतराह स्थानीया प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति। यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी एव-मन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् अथाभिचारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते— अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत, देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपा-व्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुते(६) —इति। यमुद्दिश्य शत्रुरभि-चारं करोति, सोऽयम् ‘अभिचर्यमाण’। स चाभिचारबाधपरि-हाराय दशरात्रेण यजेत। तस्मिन् अनुष्ठिते सति देवानां यानि पुराणि बहुविधशूरभटभृत्यपरिपूर्णानि, तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परित स्थापयति। य शत्रुरभि चरति सोऽप्येनं न हिनस्ति

तस्य हिंसितुमक्षमत्वात्। न कुतोऽप्यभिचाराद्‌बाध एतस्य यजमानस्य सम्भवति॥

अभिचारबाधनिवृत्तिं फलमुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते—"देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एता देवपुरा अपश्यन्—यद्दशरात्रस्ताः पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत् ततो देवा अभवन् परासुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्तिङ्कुरुते[१]—इति। देवाश्चासुराश्च यदा युद्धोद्यता तदानीं देवा विजयोपाय विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्तः। तेषां वैरिणा कुतोऽपि भ्रातृव्याभिबाधो न भवति। ततो देवा विजयं प्राप्ताः, असुराश्च पराजिताः। ततो भ्रातृव्यवान् यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी भवति। तदीयो भ्रातृव्यश्च परा भवति। किञ्चात्र ककुद्रूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीपवर्त्ती त्रिवृदादिस्तोम उपस्ति' क्षीणो भवति तेन भ्रातृव्यमेव क्षीणं करोति॥

अथास्मिन् दशरात्रे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—'जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाꣳसꣳ स्तोममुपेत्य कनीयाꣳसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय[८]'—इति। यथा लोके कश्चिद्राजामात्यादिर्महतीं सम्पदमनुभूय पश्चाद्दारिद्र्यमनुभवन्, अत्यन्तमलस क्लिष्टो भवति तथाचापि द्वितीयेऽह्नि 'ज्यायांसं पञ्चदशस्तोमं ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽह्नि 'कनी-

दास' निम्नभागस्थानीय त्रिवृत्स्तोममनुतिष्ठन्तीति 'यत्', तत 'एतत्' 'जामि कुर्वन्ति' आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थ । अत आलस्य-परिहाराय पञ्चदशोकथ्यरूपाद् द्वितीयस्मादह्न 'अवस्तात्' प्रथमेऽहनि 'उपरिष्टाच्च' तृतीयेऽहनि 'अग्निष्टोमसामानि' यज्ञायज्ञीयाख्यानि* कुर्यात् तेनालस्य परिहृत भवति । एवमेकविंशोक्थ्यरूपात् पञ्च-मादह्न पूर्वोत्तरदिनयो त्रयस्त्रिंशोक्थ्यरूपादष्टमादह्न पूर्वोत्तर-दिनयोरप्यग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजिकानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात् तेन सर्वालस्य परिहृत भवति† ॥

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते— त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टु-दाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे(६)' —इति । अग्निविषयो यज्ञा-यज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्तोत्रगतस्तोमो यस्य सोऽयम् 'अग्निष्टोम' । तस्यैवावान्तरविशेष कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्नि-रेव स्तूयते, स च सर्वोऽपि त्रिवृत-स्तोमेनैव युक्त , सवनाग्नेरेव स्तुत्यत्वादाग्नेयीष्वृचु स 'अग्निष्टुत्' भवति । तदिद प्रथममह तेन तेज प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—"पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे(१)"—इति । सर्वासामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्ति ॥

---

* "यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कार्यम"—इति ता ब्रा० ५ ३ ६ तथा ८ ६, ७ ९ ५ ११ ५ । तच्च साम गे गा० १ २ २५ । तदीया योन्यृक छ० आ० १ १ ४ १ । तत्स्तोत्रीया प्रगाथमृचात्मिका ऋच ङ्घ आ १ १ २० १–२ । तासु सामानि ऊ० गा १ १ १४ ।

† सामब्राह्मणे चत्वारो दशरात्रा विहिता । तत्र त्रिककुदाख्य प्रथम, कुसुरुविन्दाख्यो द्वितीय, पशुसाधनस्तृतीय, देवपुराख्यश्चतुर्थ । ते च ता० ब्रा २२प्र० १४–१७ खण्डेषु द्रष्टव्या ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—"त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे[११]"—इति। सर्वासामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः॥

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायते[१२]—इति। तीव्रसोमो नाम कश्चिदुक्थ्यावान्तरविशेषः यस्मिन्नाशिरार्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्थ्यमग्निष्टोमरूपतामापाद्यानुतिष्ठन्ति। पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिम-स्तोत्र-त्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रत्वेनाग्निष्टोमता सम्पद्यते। स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्वृक्षु प्रयोक्तव्यानि। तीव्रसोमत्वा-दन्नप्राप्तिः ऋचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति॥

अथ पञ्चममहर्विधत्ते—'एकविंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् धत्ते[१३]"—इति। स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठा-प्राप्तिः, ऋचां सौरीत्वाद् दीप्तिधारणम्॥

अथ षष्ठमहर्विधत्ते—सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य उपहवमेव गच्छति[१४]"—इति। 'उपहव्य' नाम कश्चिदेकाहविशेषः तदनुष्ठानेनात्र 'उपहवं' सर्वेषामनुज्ञां पूजाविषयां प्राप्नोति॥

अथ सप्तम-नवमे अहनी विधत्ते—"त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै[१५]"—इति। वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याह्नः पूर्वोत्तरयोर्दिनयोस्त्रिणवस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्यौ। तत्र सर्वा अप्यृच ऐन्द्र्यः तेन विजयो भवति॥

तयोरह्नोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते—"त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै[१६]"—इति। ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठा-सिद्धिः॥

अथ दशममहर्विधत्ते—'विश्वजित सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[10]"—इति। गतम्॥ ५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजाꣳ सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन्तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजामवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन् त ऋतवोऽभवन् तदार्तवानामार्तवत्वमृतूना वा एते पुत्रास्तस्मात् (१)

आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वाꣳस एकादशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति[1] ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[2] पृष्ठ्यः षडहो भवति षड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति[3] चतुर्विꣳशो भवति चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री (२)

गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति[४] चतुश्चत्वारिꣳशो भवति चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठ[५]न्त्यष्टाचत्वारिꣳशो भवत्यष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये[६]कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवं आर्तवाः पञ्चर्तुष्वेवार्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते[७]ऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै[८] ॥ ६ ॥

(एते पुत्रास्*) तस्माद्[१] गायत्र्ये[२]कान्नपञ्चाशच्च ॥६॥

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः अथ षष्ठे एकादशरात्रोऽभिधीयते। तमेतं विधत्ते—'ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त ते ऽकामयन्त प्रजाꣳ सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि, प्रजां विन्देमहि, प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै प्रजामसृजन्त, प्रजामवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन् त ऋतवो ऽभवन् तदार्तवानामार्तवत्वम् ऋतूनां वा एते पुत्रास्तस्मादार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वाꣳस एकादशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते, प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति[१] —इति। वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तोऽपि नालभन्त ते चतुर्विधां कामनामकुर्वत,— प्रजां स्रष्टुं समर्थाः स्यामेत्येका कामना ततोऽवरोद्धुं नियन्तुं समर्थाः स्यामेति

* एषोऽधिकः पाठः क ख ग पुस्तकेषु

द्वितीया कामना, तत उत्पादनेन प्रजा लभेमहीति तृतीया कामना ततो बह्वीभि प्रशस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कामना। तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत सर्वं सिद्धम। तत ते वसन्ताद्या ऋतवोऽभवन् प्रजारूपा भूतिमैश्वर्यं प्राप्ता । यस्मा-देते सर्वे प्राणिन ऋतूना पुत्रास्तस्मादार्त्तवा इत्युच्यन्ते। ऋतुवद-न्येषामपि यजमानानामेतत सर्व सिध्यति। अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयापि चोदनया विधानात सत्रत्व द्रष्टव्यम् । न ह्यत्र साध्याना षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थयमासक्तिचोदना तद्वदत्राति-देश्याना धर्मविशेषाणामभावात्* । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्र सत्रम् इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीना ॥

एतस्मिन् ऋतूना मेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते— ज्योतिरति-रात्रो भवति, ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै(१) ' —इति। पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योति शब्दाभिधेयो य एकाह उक्त, तमेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूप कुर्यात। तथा सति प्रथममेव ज्योतिर्विधानात् स्वर्गं जिगमिषोयजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाश कृतो भवति। तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्यहानि विधत्ते—"पृष्ठ्य षडहो भवति षड्वा ऋतव, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्ति ऋतुभि संवत्सर, ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति(२) —इति। द्वादशाहे द्वितीयदिन-मारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथन्तरादिभि षड्भि पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि, तानि चास्माभि साध्याना षड्रात्रप्रसङ्गेनो-

* "सत्रवशात"—इति ग।

दाहृतानि*। तेषां मध्ये पृष्ठ्यं षड़हं, सोऽत्र कर्त्तव्यं। तथा सति षट्संख्याद्वारेणर्तुप्राप्तिः, तद्द्वारा संवत्सरप्राप्तिः॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—'चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं ब्रह्मवर्चसं, गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति(४)"—इति। चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथन्तरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः। तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः, तद्द्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः॥

अथ नवममहर्विधत्ते—'चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति(५)'—इति। चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथन्तरसामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र नवममहः। तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्प्राप्तिः, तद्द्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः॥

अथ दशममहर्विधत्ते—'अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती, जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति(६)"—इति। अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः, सोऽयमत्र दशममहः। तेन संख्याद्वारा जगतीं प्राप्य, तद्द्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति इति॥

तान्येतानि त्रीण्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—'ततस्त्रीण्छन्दोमानुक्थ्यानन्वहमुपयन्ति, चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति। रथन्तरसामा प्रथमो बृहद्रथन्तरसामा द्वितीयो बृहत्सामा, तृतीय'—इति। छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षर-

* 'तत्र प्रथमेऽनुवाके षड़ात्रं विधत्ते'—इत्यादि (२३६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

संख्याद्वारा,मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशादिस्तोमाश्छन्दोमाः। तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामब्राह्मणे एव माम्नायते— अष्टाभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिङ्करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिङ्करोत्यष्टाशफाः पशवः —इति*। स एकस्मिन्नृचे प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिः पठेत द्वितीयां चतुः पठेत् तृतीयां सकृत्पठेत द्वितीयपर्याये सकृत् त्रिः, चतुश्चेति क्रमः तृतीये पर्याये चतुः सकृत् त्रिश्चेति क्रमः। चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते– 'पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः —इति†। अत्र प्रथमपर्याये त्रिः, एकादशकृत्वः, सकृदिति क्रमः द्वितीयपर्याये सकृत्, त्रिः दशकृत्वः तृतीयपर्याये एकादशकृत्वः, सकृत्, त्रिः। अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते– 'षोडशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः पशवश्छन्दोमा"–इति‡। अत्र प्रथमे पर्याये त्रिः, द्वादशकृत्वः, सकृत् द्वितीयपर्याये सकृत् त्रिः द्वादशकृत्वः तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः, सकृत् त्रिः। एवंविधैश्छन्दोमैरष्टमनवमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि॥

* ता ब्रा० ३ ८ १,२। † ता ब्रा० ३ ९ १। ‡ त० ब्रा ३ १३ १,२।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हृदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति— एकादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्चर्तुष्वेवार्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते(१) —इति। अस्य एकादशसंख्यारो वसन्ताद्यनुदेवता पञ्चसंख्याका तैर्देवैः सम्पादिता पुष्योर्दुःसाद्य ऋतुसम्बन्धिन स्वभावा पञ्चसंख्याका एव मिलिता दश सम्पन्ना संवत्सर एकादश। एतेन सर्वेषु एकादशरात्रानुष्ठानेन प्रतिष्ठा प्राप्य पश्चात्प्रजा प्राप्नुवन्ति॥

अथैकादशमहर्विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै(८) —इति। एकोनत्रिंशत्स्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः। ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाह्ना सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचननिर्देशः। सत्रलिङ्गश्चोभयतोऽतिरात्रत्वस्य स्थापनाय प्रजासाधनस्य सतोरुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उपायतो रक्षा परिगृहीता भवति॥ ६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात्। कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै क्लृप्तिमनु प्रजाः कल्पन्ते यज्ञस्याक्लृप्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनीयानति क्राम(९)त्यैन्द्र-

आयुवाग्रान गृह्लीयादामयाविनं प्राणेन वा एष व्यृध्यते यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायव प्राणेनैवैनं समर्द्धयति[२] मैत्रावरुणाग्रान् गृह्लीरन् येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१)

प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखत परि हरन्त[३] आश्विनाग्रान् गृह्लीतानुजावरो ऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्र पर्यैतामश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्र परि णयत[४] शुक्राग्रान् गृह्लीत गतश्री प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्य शुक्र एषोऽन्तोऽन्त मनुष्य (२)

श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न तत पापीयान् भवति[५] मन्थ्यग्रान् गृह्लीताभिचरन्नार्त्तपात्र वा एतद्यन्मन्थिपात्र मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्त्तिमार्च्छ[६]त्याग्रयणाग्रान् गृह्लीत यस्य पिता पितामह पुण्य स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामह पुण्य (३)

भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्द्धयति न तत पापीयान् भव[७]त्युक्थ्याग्रान गृह्लीताभिचर्यमाण सर्वेषां वा

एतत्पाचांणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रꣳ सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते(८) सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै (४)

सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते(९) मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति(१०) पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणान्वा एतस्य शुगृच्छति यस्यामयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव(११) पूर्णान् ग्रहान् (५)

गृह्णीयाद्यर्हि पर्जन्यो न वर्षेत प्राणान्वा एतर्हि प्रजानाꣳ शुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाꣳ शुचो मुञ्चति ताजक् प्र वर्षति(१२) ॥ ७ ॥

प्रमीयेत[१] मनुष्य[२] (ऋध्यते यस्य पिता पितामह *) पुण्यो[३] (वाग् †) वै[४] (एव पूर्णान् ‡) ग्रहान्[५] पञ्चविꣳशतिश्च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्राऽभिहित अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु द्वादशरात्राऽभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते । तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

---

*, †, ‡ इमे पाठा कखग पुस्तकष्वधिका ।

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्य कामयेत यथापूर्वं प्रजा कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै क्लृप्तिमनु प्रजाः कल्पन्ते यज्ञस्याक्लृप्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजा कल्पयति न ज्यायाꣳसं कनीयानति क्रामति[१]' —इति। पूर्वे पितृपितामहादयो यादृशे आचारे प्रवृत्ता तादृश एवाचारे पुत्रपौत्रादीनां प्रजानाञ्च प्रवृत्तिर्यथापूर्वत्वम्। एतत्कामयमानो द्विदेवत्यग्रहेष्वादावैन्द्रवायवग्रहं गृह्णीयात्। यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथापि कामभयोगार्थं पुनर्विधानम्। यथाग्निहोत्रे दध्ना जुहोति इति सत्यपि नित्यविधौ दध्नेन्द्रिय कामस्य—इति पुनर्विधानम् तद्वद्यज्ञस्य सम्यक् प्रवृत्त्या तत्फल-भूतानां प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति यज्ञस्य विपर्यये प्रजानामपि विपर्ययो भवति। तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वे प्रजा यथा-पूर्वमेव प्रवर्त्तन्ते। न तु ज्यायांसं पितरं पितामहं वा कनीयान् कश्चिदप्यति क्रामति॥

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते— ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणेन वा एष व्यृध्यते, यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवेनꣳ समर्द्धयति[२]—इति। यस्य पुरुषस्य रोगो भवति, स प्राणेन वियुक्तो भवति प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्त-त्वात्। ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपत्वं प्राण ऐन्द्रवायवः'—इत्यादिश्रुति-बलादवगन्तव्यम्। वागपि हि प्राणविशेष एव। अत ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन* प्राणस्य समृद्धो सत्यां रोगो निवर्त्तते।

अथ नैमित्तिकं कञ्चिद् ग्रहप्रकारं विधत्ते†— मैत्रावरुणाग्रान्

* २३६ पृ २ प०। † "अथ मैत्रावरुणाग्रहं विधत्ते"—इति क।

गृह्णीरन् येषां दीक्षितानां प्रमीयेत प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्ते(३) –इति। सत्ररूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चित् म्रियेत तदा तस्मिन् मरणं निमित्तीकृत्य इतरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जीरन्। सर्वे सहानुष्ठातुमुपक्रान्तत्वादेकस्मिन्नपि मृते सत्यन्येषां प्राणापानौ शिथिलाविव भवतः। मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात्तदीयग्रहस्य प्राथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परितः समादधते॥

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते– आश्विनाग्रान् गृह्णीतानुजावरोऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्रं पर्यैतामश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः(४) –इति। स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवदवरो भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयम् आनुजावरः। स चाश्विनं ग्रहं प्रथमं प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन् प्रयुञ्जीत। देवानां मध्ये अश्विनौ आनुजावरौ स्वयं देवत्वेन पूज्यौ सन्तावपि भिषक्त्वेनावरत्वमापन्नौ। अत एवान्यत्राम्नातम्– अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजाविति'–इति (६का० ४ ९ १ २)। तथाविधावश्विनौ पश्चात् कालान्तरे अग्रमिव पर्यैताम् श्रैष्ठ्यमेव प्राप्नवन्तौ। एतदपि तत्रैवाम्नातम्– 'तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् –इति (६का० ४ ९ २)। एवं सति य आनुजावरोऽस्ति एतस्य समानस्वभावत्वादश्विनौ देवता तदीयग्रहस्याग्रत्वे सति अश्विनावेवैनं यजमानं श्रैष्ठ्यं प्रापयतः॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते— शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्री प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्य शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्य श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न तत पापीयान् भवति[५] —इति। यो नष्टश्रीक सन् पुन प्रतिष्ठा कामयते सोऽयं शुक्रमादौ गृह्णीयादिति। दीप्तिमत्त्वादसावादित्य शुक्र एष एव प्रकाशानाम् 'अन्त' काष्ठा अन्तिम न ह्यादित्यादधिक प्रकाशोऽस्ति। अत शुक्राग्रत्वेन मनुष्यश्रिय 'अन्त' काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्दारिद्र्यात नि वर्त्तते प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादित्यादेव सम्पत्परमकाष्ठा प्राप्नोति तत ऊर्द्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते— 'मन्थ्यग्रान् गृह्णीताभिचर- न्नार्त्तपात्रं वा एतद्यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्त्ति- माच्छति[८]' —इति। अभिचरन् मन्थिनमादौ गृह्णीयात्। पर- स्यार्त्तत्वप्रापणादिदम् आर्त्तपात्रम् तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीत करोति स च वैरी तदानीमेव मृत्युं प्राप्नोति॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते— 'आ- ग्रयणाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता पितामह पुण्य स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामह पुण्यो भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद् यज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैन मिन्द्रियेण समर्द्धयति, न तत पापीयान् भवति[७]'— इति। यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गुणैरुत्कृष्टौ स्वयन्तु तमुत्कर्षं यदि नाप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णीयात्। पित्रादेरुत्कर्षे सति स्वयमुत्कर्षहीन सभामध्ये वाक्पाण्डित्येनेतर-

व्यवहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्त आग्रयणस्तु यज्ञस्योर प्रदेश-वत्सामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च। अत तदग्रत्वेन 'एन य ।भान सदा पाण्डित्यरूपया वाचा व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण इन्द्रियेण' च समर्द्धं करोति। तत ऊर्द्ध कदाचिदपि तदुभय-हानिर्न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थ प्रकारान्तर विधत्ते—'उक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाण सर्वेषा वा एतत्पात्राणामिन्द्रिय यदुक्थ्यपात्रं सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते[८]—इति। यान्येतानि सोमपात्राणि सन्ति तेषा मध्ये यदुक्थ्यपात्रम तदिन्द्रियसामर्थ्योपेतम् अत-स्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्त्तारम 'एन सर्वेणापि सामर्थ्येनातिक्रम्य स्वयमनुतिष्ठति ॥

अथ मन्त्रविशेष विधत्ते—"सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुच कुर्याद् वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते[९]—इति। सोमरसग्रहणात्पूर्व पठितव्या 'पुरोरुक्' तां च पुरोरुचमत्र सर-स्वतीत्यादिका पठेत। मन्त्रोक्ता सरस्वती 'वाक्' देवता अतो वाचैव एनम अभिचरितारम् 'अति क्रम्यानुतिष्ठति। इयमृक् ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे उपहोमाख्ये प्रपाठके एवमाम्नाता—

"सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य। मा स्फरी पयसा मा न आधक्। जुषस्व नः सख्या वेश्या च। मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्म—इति (तै० ब्रा० २ ४ १ ३)॥

* चतुर्थ उपहोमनाम'—इति तै ब्रा २ ४ १ सा भा

अस्यायमर्थः — हे सरस्वति। नः अस्मान् 'वस्य वसिष्ठ प्राणधारणरूपं जीवनम् अभि नेषि आभिमुख्येन प्रापय मा पस्फरी' अस्मान् मा हिंसीः 'मा न आधक्' अस्मान्मा धाक्षीः अपि तु सख्या' सख्येन वेश्या च' प्रवेशनियाया च नः अस्मान् जुषस्व अस्मासु प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः। किञ्च त्वत्प्रसादात् अरणानि क्षेत्राणि अरमणीयानि स्थलानि 'मा गन्म मा प्राप्नुयामेति॥

तमिमं चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे— मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह — मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति[१] —इति। तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसम्बन्धीनि अरणानि यानि स्थानानि तानि न प्राप्नोति न प्रमीयत इत्यर्थः॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते— पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणान् वा एतस्य शुग्ऋच्छति यस्यामयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[११]' —इति। यानि' ऐन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृह्णीयात्। यस्य रोगो वर्त्तते तस्य प्राणान् शुक् शोक उपद्रवः प्राप्नोति। ततः पूर्णाः ग्रहाः प्राणरूपत्वादस्य यजमानस्य प्राणान् पूर्णयति शोकान् मोचयति। तथा सति यद्यपि मुहूर्त्तमात्रं गतप्राणस्तथापि पुनर्जीवत्येव॥

---

* 'सोमग्रहाः' —यत्र ब्राह्मणेन व्याख्यात'—इत्यादि तै ब्रा २ ४ १ सा भा।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृष्ट्यर्थं विधत्ते—"पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, यर्हि पर्जन्यो न वर्षेत प्राणान् वा एतर्हि प्रजानाꣳ शुग् ऋच्छति यर्हि पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहा, प्राणानेव प्रजानाꣳ शुचो मुञ्चति तावत् प्र वर्षति(१२) —इति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत् तदा वृष्ट्यर्थमैन्द्रवायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा वृष्ट्यभावस्तदा प्रजानां प्राणा अन्नाभावाच्छोकेन व्यथ्यन्ते, ग्रहपूरणेन शोको निवर्त्तते तदानीमेव प्रकर्षेण वर्षणात् ॥७॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति(१) त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद् द्वितीयेऽहञ्छुक्रो* गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति(२) जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात् तृतीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा(३)त्येतद् वै (१)

यज्ञमाप्तञ्छन्दाꣳस्याप्नोति यदाग्रयण † श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते(४) जगन्मुखो

* इह सर्वत्रैव "ऽहन्छुक्रो" मु, "ऽहं कुक्रो" क, "ऽहञ्छुक्रो"—इति ख ।
† इह सर्वत्रैव विसर्गलोपो दृश्यते क पुस्तके, मु पुस्तकेऽपि क्वचित ।

वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते[५] राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राथन्तर पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽहन् (२)

ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[६] बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा[७]त्येतद्वै द्वितीय यज्ञमापद्यच्छन्दांऽस्याप्नोति यच्छुक्र श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैन पुन प्र युङ्क्ते[८] त्रिष्टुङ्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभ (३)

शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते[९] वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१०] प्राणो वा ऐन्द्रवायव प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा[११]त्येतद्वै (४)

वै तृतीय यज्ञमापद्यच्छन्दांऽस्याप्नोति यदैन्द्रवायव श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञ मदृशन् तत एवैन पुन प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते[१२] पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्त

खलु वा एष यज्ञस्य यद् दशममहर्दशमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५)

एवान्तं गत्वापथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव त[१३]च्छन्दाꣳस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहय[१४]न्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थ महस्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्यायतने नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते[१५] शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्पञ्चमम् (६)

अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायवस्यायतने सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यत[१६] आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्रस्यायतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते[१७] छन्दाꣳस्येव तद्विवाहयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै (७)

ददाति[१८] ॥ ८ ॥

वा[१] अहः[२] त्रैष्टुभ[३], एतद्[४] यज्ञस्य[५]*, पञ्चम[६]मन्यस्मा[७] एकं च ॥ ८ ॥

---

* 'एतद्वै पञ्चमेऽहन त्रैष्टुभ एतत् गृह्यते यज्ञस्य"—इति वर्ध ख, ग।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगता काम्यग्रहप्रकारा उक्ता। स च द्वादशाहो द्विविधः—समूढो व्यूढश्च। तत्र समूढप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—"अनीका व्याख्यास्याम। ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमञ्चाहः अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमेव विहिता त्रिरनीका परिवर्त्तते यद्यव्यूढ"—इति। एवं समूढप्रकारमुक्त्वा व्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः,—'व्यूढे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रमथर्द्दे आग्रयणाग्रं अथैन्द्रवायवाग्रमथर्द्दे शुक्राग्रे अथाग्रयणाग्रमथर्द्दे ऐन्द्रवायवाग्रे —इति। तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूढप्रकारोऽभिधीयते। तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्त्तीनि दशसङ्ख्याकानि तेषु प्रथमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—"गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽहन्नैन्द्रवायवं गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति(१)"—इति। यानि मुख्यानि छन्दांसि गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि, तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा अग्रत्वेन चैन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्प्यन्ते। तेषां च मध्ये ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाम्नातः। ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः निरूपणीयानां दशानामह्नां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथमभाव्यहः तदपि प्राथम्यस्य साम्याद् गायत्रम्। एवं च सति तस्मिन् प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽहन्यैन्द्रवायवः आदौ गृहीतव्यः ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात्। एवञ्च सति स्वसम्बन्धिन्येवायतने प्रथमाहःस्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्णाति॥ १

अथ द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—"त्रैष्टुभो वै

शुक्रस्त्रैष्टुभ द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१]"—इति । त्रिष्टुप्-छन्दश्च शुक्रस्य द्वितीयस्याह्नश्च पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्य योजयित्वा व्याख्येयम् ॥

अथ तृतीयेऽहन्याग्रयणाग्रत्व विधत्ते—"जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात तृतीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति[२]"—इति । पूर्ववद्योजनीयम् ॥

एतदेवाग्रयणाग्रत्व प्रशंसति—'एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दाꣳस्याप्नोति यदाग्रयण श्वो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैन पुन प्र युङ्क्ते[४]" —इति । 'यद्' आग्रयणाग्रत्व 'छन्दास्याप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति, त्रयाणामह्नामनेनाग्रयणाग्रत्वेन समाप्तत्वात् । एतदेवाग्रयणाग्रत्व 'यज्ञमापत्' प्रथमत्र्यनीकारूप त्रिरात्र यज्ञ प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यग्रत्वानि ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वरूपाणि यस्या क्रियाया सा क्रिया त्र्यनीका तद्रूपत्रिरात्रयज्ञोऽनेनाग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किञ्च उत्तरस्मिन् चतुर्थेऽहन्याग्रयण एवादौ गृह्यते । यस्माद्देव तस्माद्यत्रैवाग्रयणाग्रत्वे 'यज्ञमदृशन्' त्रिरात्रसमाप्ति दृष्टवन्त, तत एवाग्रयणाग्रत्वात् एन यज्ञ पुन प्रयुक्तवान् भवति । तस्मादिद प्रशस्तम ॥

अथ चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते—"जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्व मेवच्छन्दांनु पर्यावर्त्तन्ते[५] —इति । समूढे द्वादशाहे, त्र्यनीका त्रिरावृत्ता । तत्रैकावृत्ति प्रथमस्त्रिरात्र द्वितीयावृत्तिर्द्वितीयस्त्रिरात्र । स च यद्यपि समूढे द्वादशाहे

ऐन्द्रवायवोपक्रमत्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्गायत्रीमुखो भवति, तथाग्रयत्र जगन्मुखं जगत्युपक्रमं कर्त्तव्यं। आग्रयणाग्रस्य जागत इति पूर्वमेवोपपादितम् (२७७पृ०४प०)। तस्मात चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद् गृहीत भवति। अपि चाग्रयणाग्रत्व स्वकीयमेव जगतीच्छन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्त भवति॥

अथ पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्व विधत्ते— 'राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राथन्तर पञ्चममहस्तस्मात पञ्चमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१] —इति। प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथन्तरसामा सोम स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात -इत्यैन्द्रवायवाग्रत्व प्रति रथन्तरसाम्नो निमित्तत्वश्रवणात् (आप श्रौ०१२ १४ १) ऐन्द्रवायवस्य राथन्तरत्वम पञ्चमस्याह्नो रथन्तरसम्बन्धस्य शाखान्तरे* प्रसिद्धत्वाद्राथन्तरत्वम्। तस्मादैन्द्रवायवस्याह्नश्च राथन्तरत्वसाम्यात् पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायव प्रथम गृह्यते। तथा सति एनम् ऐन्द्रवायव स्वकीय एव स्थाने गृह्णाति॥

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्व विधत्ते— "बार्हतो वै शुक्रो बार्हतꣳ षष्ठमहस्तस्मात षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति[७] -इति। शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याह्नश्च बृहत्सामसम्बन्ध शाखान्तरे प्रसिद्ध†। शेष पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

तदेतच्छुक्राग्रत्व प्रशसति— 'एतद्वै द्वितीय यज्ञमाप्नोति य एवं विद्वाञ्छन्दाꣳस्याप्नोति, यच्छुक्र श्वो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैन पुन

---

* ता० ब्रा० १२ १—६ षटसु खण्डेषु द्रष्टव्यम।

† ता० ब्रा० १३ ७—१२ षटसु खण्डेष्वन्वेष्यम्।

प्र युङ्क्ते[८]"—इति। अनीकाख्या द्वितीयात्त्रिरूपस्त्रिरात्री द्वितीयो यज्ञः। शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्याख्येयम् (२७७ पृ० ७प०)॥

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते—'त्रिष्टुप्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते[९]'—इति। यद्यपि समूढे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याद्येऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वाद्गायत्रीमुख एवाय त्रिरात्र तथाप्यत्र त्रिष्टुप्मुखं कर्त्तव्य शुक्रस्य त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपादितम् (२७६ पृ० २१प०)। तस्मात् सप्तमेऽहनि शुक्र प्रथमो गृह्यते। शेष पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

अथाष्टमेऽहन्याग्रयणाग्रत्व विधत्ते— वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१०]"—इति। षष्ठकाण्डे आग्रयणग्रहब्राह्मणे (६ का०४ ११ २) "वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत—इत्युपक्रम्य साग्रयण प्रत्यागच्छत्—इत्युक्तत्वादाग्रयणस्य वाग्रूपत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम्। अतो वाग्रूपत्वसामान्यादष्टमेऽहन्याग्रयण प्रथम प्रयोक्तव्य॥

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्व विधत्ते—"प्राणो वा ऐन्द्रवायव प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति[११]—इति। प्रकृतौ ग्रहब्राह्मणे 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव"—इत्युक्तत्वाद् (६का०४ ७ १) वागिन्द्रियस्य च प्राणावान्तरभेदत्वादैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् नवमस्याह्नोऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरत्राव द्रष्टव्या। अत प्राणत्वसामान्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायव प्रथम ग्रहीतव्य॥

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—"एतद्वै तृतीयं यज्ञमापच्छन्दाऽऽस्याप्नोति, यदैन्द्रवायवः स्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते ऽथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते[१२]'—इति। अनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपत्विरात्रस्तृतीयो यज्ञः। शेषमाग्रयण-वाक्यवद्व्याख्येयम् (२७७पृ० ७प०)॥

अथ दशमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—'पथो वा एतेऽध्य-पथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्ते ऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यद्दशममहर्दशमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते, यज्ञस्यैवान्तं गत्वापथात्पन्था-मपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तत्[१३]'—इति। द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्त्ती योऽयं दशरात्रस्तं दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वात् अन्येन शुक्राग्रत्वादिना 'प्रतिपद्यन्ते' प्रारभन्ते, ते 'एते' यजमानाः 'पथः' सकाशाद् भ्रष्टाः 'अधिकेनापथा' कुमार्गेण गच्छन्ति। तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः। तथैव ह्यनुवाकादौ वर्णितम् (२७६पृ०११प०)। यदेत-द्दशममहरस्ति, स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य यज्ञस्य 'अन्तः खलु वै' समाप्तिभूमिरेव। ततः प्रथमदिनवदन्तिम-दिनेऽपि ऐन्द्रवायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः। तथा सति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गं परित्यज्य सम्यङ्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति। अपि च यथा लोके 'वहीयसा' प्रौढभारवाहिना बलीवर्दसमूहेन युक्ता वणिजः 'प्रतिसारं वहन्ति' पार्श्वद्वयगतान् क्षुद्रमार्गान् परित्यज्य, प्रसिद्ध एव राजमार्गे बलीवर्दं पङ्क्त्याकारो यथा भवति तथा नयन्ति। तद्वदत्राप्यैन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ द्रष्टव्यौ॥

तमिममैन्द्रवायवाग्रयणादिरूप व्यूढप्रकार लोकप्रसिद्धविवाह-साम्येन प्रशंसति— छन्दांऽस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैवे देवा व्यवाहयन्[१५] —इति। यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्ना पुरुषा विवाहाय भारद्वाजगोत्रोत्पन्ना कन्यकामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरा विचार्य तद्देव विवाह कुर्वन्ति एवमत्रापि छन्दोऽभिमानिनो देवा स्वकीयानामैन्द्रवायवाग्रयणादीनामन्योऽन्यस्य स्थानमभिध्यायन्त तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवलादीनि एतेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाह कारयन्ति स्थान विपर्यासेन प्रापयन्तीत्यर्थ ॥

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योऽन्यस्थानविपर्यास दर्शयति — 'ऐन्द्र-वायवस्य वा एतदायतन यच्चतुर्थमहस्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मा-दाग्रयणस्यायतने नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते[१५] —इति। समूढो हि द्वादशाहो व्यूढस्य प्रकृति। समूढे हि प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका त्रिरावृत्ता। तत्र द्वितीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्त्ति-नवरात्रस्य* चतुर्थेऽहन्युपक्रान्त-त्वात्तदहरैन्द्रवायवस्यायतनम तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय आग्रयणो गृहीत। नवमश्चाह समूढे आग्रयणस्यायतनम तत्र व्यूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीत। सोऽयमैन्द्रवायवा-ग्रयणयो परस्पर विवाह ॥

अथ शुक्रैन्द्रवायवयो परस्पर विवाह दर्शयति— शुक्रस्य वा एतदायतन यत्पञ्चममहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायव-

* "मध्यवर्त्तित्रिरात्रस्य"—इति क।

स्यायतने ऽप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते(१६) —इति। समूढगते नवरात्रे यत् पञ्चममहः, तदेतद्द्वितीयायास्त्यनीकाया मध्यवर्त्तित्वाच्छुक्र-स्यायतनम् तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृहीत। यत्तु सप्तममहः तदेतत् तृतीयायास्त्यनीकाया प्रथमदिनत्वादैन्द्रवायव-स्यायतनम् तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावत्त्यमान शुक्रो गृहीत। सोऽयं शुक्रेन्द्रवायवयोर्विवाहः॥

अथ शुक्राग्रयणाग्रयो परस्पर विवाह दर्शयति—'आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्र-स्यायतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते(१७) —इति। यदेतत् षष्ठमहस्त-देतद्द्वितीयायास्त्यनीकाया अन्तिमत्वादाग्रयणस्यायतनम् तस्मिन्न-हनि व्यूढप्रकारेणावर्त्त्यमान प्रथम शुक्रो गृहीत। यत्त्वष्टम-महस्तदेतत् तृतीयायास्त्यनीकाया मध्यवर्त्तित्वाच्छुक्रस्यायतनम् तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाग्रयणो गृहीत। सोऽयं शुक्राग्रयणयो-र्विवाहः॥

एतद्वेदन प्रशंसति—'छन्दाꣳस्येव तद्विवाहयति प्र वस्यसो विवाह-माप्नोति य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मा-दिदमन्योऽन्यस्मै ददाति(१८) --इति। य पुमानेवमैन्द्रवायवाग्रत्वा-दीनां विवाहं जानाति स तेन वेदनेन छन्दोदेवतानामेव विवाह कृतवान् भवति। स्वयञ्च धनिकतमात् कुलाद्विवाह प्राप्नोति। अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवताविषयमभिज्ञान दधाति धारयति। यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्त तस्मात् लोकेऽपि इदं कन्यका-रूपमपत्यम् अन्यः पिता अन्यस्मै जामात्रे ददाति॥

अथ मीमांसा। दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू०७७, ७८, अधि २३) चिन्तितम्—

अनीकादावैन्द्र वायवशुक्राग्रानुवादता।
परिसङ्ख्या वार्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रय ॥
वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वात्स्तुत्यणापत्तितस्तथा।
विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि स ॥

अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका[*]। ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशममहः अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः अथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति[†]। तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि। तेष्वाद्य रथन्तरनिमित्तम द्वितीय बृहन्निमित्तम्। एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम। तदुभयमत्र चोदकेन प्राप्तम। तच्च चतुर्धा सशय। अनुवादो वा, परिसङ्ख्या वा अर्थवादो वा, विधिर्वेति। तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत न वैयर्थ्यापत्ते। तर्हि गुणान्तरपरिसङ्ख्यास्त्विति चेत न दोषत्रयापत्ते। चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य विधित्सितस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति

---

* त्र्यनीकायामैन्द्र —इति क।

† त्रीणि अनीकानि ऐन्द्रवायवाग्रयणशुक्राग्ररूपाणि यस्या सा त्र्यनीका। तथाच त्रिपरिवृत्तया द्वादशाहादन्तयो प्रायणीयोदयनीययोरह्नोर्मध्ये वर्त्तमानेषु दशसु अहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसङ्ख्याकान्यहानि, तै पूरितानि भवन्ति। २०६ P ३प द्रष्टव्यम्।

‡ सूत्रकारवचनतो लब्धमिदम्। २७६ P० द्रष्टव्यम्।

चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात्। तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथाविधि-स्तथेतरयोरपि द्रष्टव्य। न च प्राप्तत्वादविधिरिति वाच्यम् तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात्। रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्ति प्रयोजनन्तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र क्वापि रथन्त-रादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धि'—इति॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम (जै० सू० ७९—८२ अधि २४)—

'व्यूढोऽपि प्रकृति किं वा विकृति स्याद् द्विपृष्ठवत्।
विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्क्रमविधेरपि॥

द्विविधो हि द्वादशाह—समूढो व्यूढश्च। तत्र समूढ पूर्व-मुदाहृत अथ व्यूढ उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदय नीयौ अथेतरेषा दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्र प्रथममह अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथा-ग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति (२७६पृ० ६प०)। तत्र समूढस्य तावत्प्रकृतित्वमविवादम। तद्वद् व्यूढोऽपि किं प्रकृति, किं वा विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम कुत? विधिसाम्यात— यथा समूढप्रकार क्रत्वर्थो विहित, तथा व्यूढप्रकारोऽपि न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयो प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत। न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम रथन्तरबृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोम-प्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वपक्ष,॥

व्यूढ समूढस्य विकृति कुत? लिङ्गदर्शनात। 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतन यच्चतुर्थमह'—इति व्यूढे श्रूयते (२७५पृ० ६प०)। एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा। तथाहि। व्यूढे प्रायणी-

यत्रेदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थम, तदाग्रयणाग्रत्वादैन्द्र-वायवस्यायतनम । समूढे तु तदहर्नवानामह्नां मध्ये द्वितीयत्रिकोद्दि । ऐन्द्रवायवाग्रम । तत्र व्यूढस्य विकृतितया चोदकेन प्राप्यमाणे विधित्सिताग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तम । किञ्च 'य कामयेत (बहुः स्या)म प्र जायेय'—इति (२८७पृ०२प०) कामाय व्यूढो विधीयते । तथा च समूढवत क्रत्वर्थे विध्यभावाद्रथन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्व नास्ति। तत समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिषु अहर्गणेष्वनयोरन्यतरस्यातिदेश पूर्वपक्षिण प्रयोजनम् समूढस्यैवातिदेश सिद्धान्त —इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै०सू०८८ अधि०२६)—

"व्यूढ भक्षादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रम ।
मन्त्राणामेव बाध्य स्यादविशेषेण कीर्त्तनात ॥
छन्दसा व्यत्यय प्रोक्तो नार्थाना तेन मन्त्रगा ।
गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्ति प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि । तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीच्छन्दस इति पदत्रय श्रुतम । तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीच्छन्दा त्रिष्टुप्छन्दा जगतीच्छन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावके अर्थवादे पठ्यते—'गायत्रो मध्यम परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर"—इति । तथा कपालविषय वाक्य पठ्यते—'अष्टाकपाल प्रातस्सवनीय, एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनिक"—इति । अत्रा-

एत्वादिभिस्त्रिभि सह्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरसंख्या-द्वारेणोपस्थाप्यन्ते। एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रम पद्यते—'छन्दांऽसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् (गायत्री-त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब् जगत्या जगती गायत्र्या) -इति (२७५पृ० ४प०)। तत्र संशय। सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपा-णामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां कर्त्तव्य किं वा तेषां शब्दानामेव? इति॥

तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्य पक्ष तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्ट प्रात सवनीयो भक्ष त्रिष्टुप्-शब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीयो जागतस्य तृतीयसवनीयस्य स्थाने जगतो गायत्रस्य प्रातस्सवनीयस्य स्थाने। तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनपवमाने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीय-सवने आर्भवपवमान प्रातस्सवने। तथा मध्यम स्थविष्ठ परिधि-र्दक्षिणत अणीयान् द्राघीयानुत्तरत अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यत। तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपाल प्रातस्सवने। सोऽयमर्थव्यतिक्रम। मन्त्रद्वयशब्देष्व-प्येव योजनीयम्। इति प्राप्ते ब्रूम—छन्दांसीति वाक्यार्थानां व्यतिक्रमो नोक्त अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रम। व्यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोग, स प्रशंसार्थ भक्षा-द्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावादिति राद्धान्त'—इति॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक॥

. प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्र मपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै स प्राजायत यः कामयेत प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते[१] ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्रयुज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यत् (१)

अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन्बहिर्धा कनीनिके दध्यु-स्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति[२] यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकम् (२)

एति[३] प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद् द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्त्सद्ध वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत प्राणानेव स्पृणोति[४] सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति[५] प्रियः प्रजानाम् (३)

उत्थितो भवति य एवं वेद[(५)] ॥ ९ ॥

य[१] लोक[२] प्रजाना[३] * पञ्च च ॥ ९ ॥

अष्टमेऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारो निरूपित अथ नवमे द्वादशाहस्याहविशेषा उच्यन्ते। तत्रादौ द्वादशाह विधत्ते— 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतं द्वादशरात्र मपश्यत, तमाहरत तेनायजत ततो वै स प्राजायत य कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते[(१)]'—इति ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन प्रथममहर्विधत्ते— 'ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्र पूर्व प्रयुज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यदग्निष्टोम पूर्वं प्रयुञ्जीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्र पूर्व प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यत कनीनिके प्रति दधति[(२)] —इति। अग्निष्टोम प्रायण प्रथमभावि येषा सोमयागानाम् ते 'अग्निष्टोमप्रायणा । अत एवास्य काण्डस्याद्यानुवाकेऽभिहितम— तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति —इति (१४८ पृ० ६ प)। एव सति तमग्निष्टोम परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽह्नि कस्मात कारणादतिरात्र प्रयुज्यते ? इति ब्रह्मवादिना प्रश्न । तत्राभिज्ञा उत्तरमेव माहु । पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयावतिरात्रौ कनीनिकास्थानीयावग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यद्वान्तर पृथङ्मण्डलमतिकृष्णम तद्दर्शनशक्तिस्थानम सेय

* "अग्निष्टोमो धन[१] सुवर्ग लोक[२] प्रिय प्रजानाम' –इति क, ख, ग ।

कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमाना प्रथममग्निष्टोमं प्रयुञ्जीरन् तदानीमाधारभूतं गोलकं विना बहिरेवाकाशप्रदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽह्नि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ॥

इदेव प्रथममहर्विधायानन्तरभावीनि दशाहानि पक्षरूपं परिकल्प्य विधत्ते—'यो वै गायत्रीं ज्योतिः पक्षां वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षौ, येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिः पक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति(२)'—इति । अष्टाक्षरपादा गायत्रीमष्टसङ्ख्योपेतमुक्थ्यरूपमहरष्टकं पक्षिरूपत्वेन परिकल्प्य तद्रूपा गायत्रीत्युच्यते । ज्योतीरूपौ पक्षौ यस्या गायत्र्याः सा ज्योतिः पक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा, तेनानुष्ठितज्योतिराख्येन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ ? किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः स्वरूपम् ? इति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अहनी विहाय मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्याद्यन्तयोरह्नोरनुष्ठेयौ यावग्निष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ ये च तदोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसङ्ख्याकेष्वहःस्वनुष्ठेया अष्टावुक्थ्याः, सोऽयमुक्थ्यसङ्घः पक्षिरूपाया गायत्र्या 'आत्मा' शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । 'एषा वै' इत्यादि प्रतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ॥

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः,—सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । तत्र सत्र-

रूप तावद्विधातु प्रस्तौति — प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्या स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्त्सद्ध वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति(४) – इति। योऽय द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽय द्वादशभि प्रकारैराविर्भूत प्रजापतिरेव। तस्य च प्रजापते पक्षिरूपत्व परिकल्प्यते। पूर्वपक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयो समीपवर्त्तिनौ प्रथमद्वादशयोरह्नोरनुष्ठेयौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ यावतिरात्रौ* तावपि पक्षस्थानीयत्वात्पक्षावेव। अग्निष्टोमसहितयोरतिरात्रयो पक्षयोर्मध्ये येऽष्टावुक्थ्या सोऽयमुक्थ्यसङ्घ पक्षिरूपस्य प्रजापते शरीरम्†। एष एवविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविध‡। प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण 'सद्ध स्पृणोति सच्छब्दवाच्य यदस्ति तत्प्रीणयत्येव। किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते — प्रजाना प्राणा एव सच्छब्दवाच्या जन्मान्तरेऽप्यनपायेन सद्भावात। अत सच्छब्दवाच्यान् प्राणानेव प्रीणयति॥

अथ प्रस्तुत सत्ररूप विधत्त —'सर्वासा वा एते प्रजाना प्राणै-रासते, ये सत्रमासते तस्मात पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति(५)" – इति। 'य' यजमाना द्वादशाहरूप सत्रम्' 'आसते अनुतिष्ठन्ति। आसिधातु सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति§। ते यजमाना सर्वासा प्रजाना प्राणैरेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति। एत-

* 'उभयतोऽतिरात्रम –इति कात्या श्रौ १२ १ ६।

†, ‡ ऐ ब्रा ४ १ १ (ए सो सु २भा ३६६ ए) द्रष्टव्यम।

§ 'आसत उपयन्तीति सत्रलिङ्गम –इति कात्या श्रौ १२ १ ५।

,दनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणा प्रीता भवन्तीत्यर्थः। यस्मात् सत्रानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुः, तस्मात् सर्वे जना अनुष्ठातृन् ‘किमेते सत्रिण’ इत्येवमादरेण साश्चर्यां पृच्छन्ति। अतः प्रशस्तमिदं सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः॥

अथ वेदनं प्रशंसति—‘प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य एवं वेद[१]’—इति। सत्रस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा जगत्युत्कृष्टोऽवतिष्ठते॥ ९॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं वैश्वानरं पर्यौहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या[१] ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वार्ध्नोदधि तदृध्नोति ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते[२] तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद् (१)

यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां[३] तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयजत[४] एष ह वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रति-

गृह्णाति पुरुषकुणपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं बिभर्ति यत्तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि (२)

मलं जायत[५] एकं एव यजेतैको हि प्रजापतिराध्नोद्[६] द्वादशरात्रीर्दीक्षित * स्याद् द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते[७] चतुर्धा वा एतास्तिस्रस्तिस्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो या प्रथमा यज्ञं ताभिः सम्भरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३)

यास्तृतीया पात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्ते याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्धते[८] यो वा अस्य पशुमत्ति मांसꣳ सोऽत्ति यः पुरोडाशं मस्तिष्कꣳ स यः परिवापं पुरीषꣳ स य आज्यं मज्जानꣳ स यः सोमꣳ स्वेदꣳ सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पद् प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रति गृह्णाति तस्माद् द्वादशाहेन (४)

न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै[९] ॥ १० ॥

अग्नम्[१] दधि[२] रभते[३] द्वादशाहेन[४] चत्वारि च ॥ १० ॥

---

* "दीक्षित"—इति निर्विसर्गपाठः क ख पुस्तकयोः।

• नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि अथ दशमे द्वादशमहर्विधत्ते — न वा एषोऽन्यतावैश्वानर सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एत वैश्वानर पर्यौहन् सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्यै [1]– इति। वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो 'वैश्वानर । अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानर-शब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽयम् 'अन्यतावैश्वानर'। आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्ववसान इत्यथ । एतादृश 'एष द्वाद-शाह स्वर्गलोक सम्पादयितु न समर्थ । कुतो न समर्थ इति, तदुच्यते — एष द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुख अतिविस्तृत आसीत तस्यावसाननियामकाभावात। अतोऽयमपर्यवसित सन् स्वर्गस्य प्रभु-र्नासीत्। तदानीं देवा एत वैश्वानरशब्दवाच्यमतिरात्र पर्यौहन् परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्त । अतोऽतिरात्रेण नियमितत्वादेतावानय द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसित-त्वात स्वर्गलोक सम्पादयितुमय प्रभुर्भवति। तस्मादुपरिष्टादति-रात्र कर्त्तव्य इति विध्युन्नय ॥

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपता विधत्ते — 'ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वार्ध्नोदधि तदृध्नोति ह वा ऋत्विक्षु य एव विद्वान् द्वादशाहेन यजते[2] – इति। पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यृतवो देवा ऋत्विजो भूत्वा प्रजापति यजमानम् 'एतेन' द्वादशाहेन अयाजयन्। तेन द्वादशाहेन स प्रजापति 'तेषु' ऋतुषु मध्येऽधिका समृद्धि प्राप्नोत। तद्वदन्योऽप्यृत्विक्षु मध्ये द्वादशाहयागेन समृद्धि प्राप्नोति। पूर्वञ्च (२९० पृ० १५ प०) यजमानबहुत्वादात्विगचोदनया

विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वम् इह तु यजमानैकत्वाद्यजति-चोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः* ॥

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति — तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद् यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिरा-भ्याम्(२)' — इति। ते वसन्ताद्या ऋतवः अस्मिन् समृद्धे प्रजापतौ भागमैच्छन्। स च प्रजापतिर्वसन्ताय 'रसम् अह्न सर्वमपि भोग्य-वस्तुगतं सारं दत्तवान् वसन्तकाले हि भोगातिशयः प्रसिद्धः। तथा यवादीन् धान्यविशेषान् ग्रीष्मादिभ्यः प्रायच्छत् ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति। एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः ॥

अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं प्रशंसति — तेनेन्द्रं प्रजापति-रयाजयत् ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत् तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयजत(४) — इति। इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजन्माद्यवत् पूज्योऽपि सन् पुरा कदाचित् अनुजवदवरः सर्वैर्देवैस्तिरस्क्रिय-माणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वेदितुं प्रजापतिमुपसेवितवानित्ये-तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम्। अत एवान्यत्राम्नातम् — इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत्' — इति (६ ६ ११ २)। स' च प्रजापतिः तेन द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत्। ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीम् इन्द्रोऽभवत् स्वकीय-परमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्†। तस्माद् याज्ञिका 'आनुजा-

---

* 'यज्ञ इत्यहीनस्य' — इति काया औ १२ १ ५।

† ऐ ब्रा ४ ३ ३ (ग सो मु २ भा० ४७३ पृ) द्रष्टव्यम्।

वरस्य यज्ञ '– इति द्वादशाहमाचष्टे। यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्त्यै प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयोन्नयति — एष ह वै कुणपमत्ति य सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं बिभ्रति यत्तन्न निर्णेनिजति, ततोऽधि मलं जायते[५] – इति। सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येव यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति†। अत एव शाखान्तरे— अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति -- इत्यादावध्वर्युब्रह्मादिशब्दैर्व्यवह्रियन्ते‡। एवं सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता शवभक्षणेन यं प्रत्यवायं प्राप्नोति। नात्र पञ्चनखशवो विवक्षित किन्तु पुरुषाश्वादिशव। किञ्चानेन यदन्नं भक्ष्यते, तद्गौरेव भवति गोमांसभक्षणसमं प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः। किञ्चैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन् कांस्यपात्रे भाण्डे वान्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत् 'ततः शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते तेन पात्रेण व्यवहर्तॄणामधिकः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः॥

एवं दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगं§ दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढीकरोति -- एक एव यजेतैको हि प्रजापति-

---

*, †, ‡ परस्तात २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यानि।

§ सत्रशब्दस्य सत्त्वेति द्वितकारमध्यमपि रूपं दृश्यतेऽन्यत्रार्षिकत्र।

राध्नोत[१]' इति। प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत न तु याजकाना-मृत्विजाम्। तस्मादेकस्य कर्तृत्वात फलभाक्त्वाच्चाहीनत्व सिद्धम ॥

अथ दीक्षाविशेष विधत्ते—'द्वादशरात्रीर्दीक्षित स्यात द्वादश-मासा सवत्सर, सवत्सर प्रजापति प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वै* जायते यस्तपसोऽधि जायते[७] –इति। द्वादशसङ्ख्योपेताना मासाना सवत्सररूपत्वात सवत्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वात् 'एष' यजमानो द्वादशदीक्षायोगात प्रजापतिरेव भवति। किञ्च यत् पूर्वं मातापितृभ्या जनन न तन्मुख्यम, किन्तु य यजमानो दीक्षारूपात तपस अधिजायते एष एव हि जायते मुख्य-जन्मवानित्यर्थ ॥

अथोपसद्विशेष विधत्ते—'चतुर्धा वा एतास्तिस्रस्तिस्रो रात्रयो, यद् द्वादशोपसदो या प्रथमा यज्ञ ताभि सम्भरति या द्वितीया यज्ञ ताभिरा रभते यास्तृतीया पात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्ते, या-श्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरत शुन्धते[८]' –इति। अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो या सन्ति, तास्तिस्रस्तिस्र एकैक-राशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते। तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिसृभि-र्यज्ञसाधनसम्पादन भवति द्वितीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञमुप-क्रमते तृतीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति, चतुर्थ-राशिगताभिस्तिसृभि स्वात्मनोऽन्त शुद्धि करोति ॥

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्ति निन्दति 'यो वा अस्य पशुमत्ति मासमसौ सोऽत्ति य पुरोडाश

* पाठदर्शनादवगम्यतेऽत्र "तु वै"– इत्यत्रापि पाठ इति ।

ःमस्तिष्क९ स, य परिवाप पुरीष९ स, य आज्य मज्जान९ स, य सोम९ स्वेद९ सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पद प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति तस्माद द्वादशाहेन न याज्य पाप्मनो व्यावृत्त्यै[*] – इति। य पुमान् द्वादशाहसत्रे दक्षिणा प्रतिगृह्णाति सोऽय यदा स्वय सोमयाग करोति, तदा तदीय-यागे योऽन्य ऋत्विक् भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतु सम्बन्धिनमग्नीषोमी-यादिपशुहविःशेषम 'अत्ति, 'स' ऋत्विक् पुरुषादिमासभक्षणसम प्रत्यवाय प्राप्नुयात। यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति स 'मस्तिष्क' पुरुषादिशिरोगतमास भक्षितवान् भवति। य 'परिवाप लाजरूप-हविःशेषमत्ति स पुरीषमेव भक्षितवान् भवति। यस्तदीययागे 'आज्यम' इडाभाग भक्षयति, स मज्जान भक्षितवान् भवति। यस्तदीययागे सोमशेष भक्षयति, स स्वेद भक्षितवान भवति। किञ्च स' प्रतिग्रहीता स्वयमपि 'अस्य द्वादशाहकर्तु 'शीर्षण्या शिरस्युत्पन्ना 'निष्पद'[*] द्वारैर्निर्गच्छन्तीमलिनजातो प्रतिगृह्णाति॥

अथ वैतद्वाक्य सत्रमहीनद्वादशाहविषय व्याख्येयम। तदानी "यो वा अस्य पशुम" – इत्यादेरयमथ — 'य' कश्चिदृत्विग्भूत्वा अहीन-रूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति, सेऽयम 'अस्य' यजमानस्यैव मास-मत्ति। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रति-ग्रहोऽनिषिद्ध, तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमान न याजयेत तदेतदयाजन पाप्मनो व्यावृत्त्यै सम्पद्यते। याजने तु

[*] 'निष्पद निगच्छन्त' – इति ऋ स १ १०२ ६ सा० भा०। 'निष्पत नि र्हतम' – इति तै० आ० ४ ३ १ सा भा०।

[*] "निवृत्त्यै" – इति क।

शास्त्रोक्त प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्। सत्राहीनयोरेतावान् विशेष,—सत्रे तु स्वयमपि यजमानत्वात प्रतिग्रह एव नास्ति, अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दृष्टत्वात प्रतिग्रहस्य प्रायश्चित्तं कर्त्तव्य मिति॥

अत्र मीमांसा। दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० ५९, ६ अधि० १६) चिन्तितम—

"अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा? न हि।
आवृत्तिसाम्यादाद्य स्यादिज्याभिख्या सयोर्भिदा॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्व सत्रत्व च। तत्रैव चिन्त्यते—किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्ति उतास्ति? इति। तत्र नास्तीति तावत प्राप्तम। कुत? ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानाम† आवृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपम तथा त्रयोदशरात्रादीनां‡ सत्राणामिति प्राप्त, ब्रूम—'आसीरन्' "उपेयु इति चोदनाद्वय यजमानबहुत्वस्य सत्रलक्षणम? यजतिचोदना यजमानबहुत्वनियमाभावश्च|| अहीनलक्षणम¶ वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति राद्धान्त"—इति॥

---

* अथ द्वादशाहा भवेत्र सत्राण्यहीना वा —इति आश्व श्रौ १० ५ १,२। 'द्वादशाह सत्रमहीनस्थ"—इत्यादि कात्या श्रौ १२ १ ४।

† तानि चाहीनानीह १९५ – २९५ पृष्ठेषु विहितानि द्रष्टव्यानि।

‡ तानि चेहोपरिष्टात्तृतीयचतुर्थप्रपाठकयोर्विधास्यमानानि।

§ तद्यथा—"त्रयोदशरात्रमासत", 'चतुर्दशरात्र मासते'—इत्यादि ३ प्र ३ ४। "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशरात्रादौर्यन्निति सत्त्रलिङ्गम'—इति कात्या श्रौ १२ १ ५ व०या।

|| ऐ ३ यजमानबहुत्वचोदन भावस्य' – इति ग पाठ।

¶ द्विरात्रेण यजते" "अग्निष्टोमेन वसूनयाजयत ("त्रिरात्रस्याग्निष्टोम –") – इत्यादि १९५, १७३ (१७४) पृ०।

तत्रैव (जै० सू० ४५-५० अधि०१४) अन्यच्चिन्तितम्—

"सत्रमेकः करोत्याहो बहव? प्रकृताविव।

एकः कुर्यादिहासीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः* तत्र कर्त्रैक्यात् चोदकेन सत्रेऽपि कर्त्रैक्ये प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनात्† बहवोऽभ्युपेयाः —इति॥

तत्रैव (जै०सू०५१-५८ अधि०१५) अन्यच्चिन्तितम्—

"ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत? चोदकात्।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्त्तव्याः, किं वा यजमाना एवर्त्विजः? ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादत्राप्यन्ये स्युरिति प्राप्ते, ब्रूमः— 'ये यजमानास्त ऋत्विजः"—इति प्रत्यक्षवचनात्‡, "अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः"—इति दक्षिणाराहित्यश्रवणात्§ "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारम्"—इत्यादिना॥ ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरार्त्विज्ययजमानद्योतकयोः प्रतिभानाच्च, यजमाना एव ऋत्विजः"—इति॥

---

* ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वं मी० जै० सू० ८ १ ३-१० अधि २ द्वितीयवर्णके वर्णितम्, उद्धृतञ्च तत एतत्स्थलादिहैव (२भा० २४५, २५२ पृ०)।

† "अङ्गिरसो वै सत्रमासत", "ये सत्रमासते" १९५, २९७ पृ०।

‡ "यजमानाः सर्वे सत्रेषु"—इति कात्या० श्रौ० १२ १ ७। ऐ० ब्रा० ४ ४ ४ सा० भा० (३ भा० ३८७ पृ०)।

§ "अदक्षिणानि च स्वामियोगात्"—इति कात्या० श्रौ० १२ १ ८। अपि शत० ब्रा० ३ ४ २ १५ द्रष्टव्यम्।

|| शत० ब्रा० १२ १ १ १-१०, कात्या० श्रौ० १२ २ १५।

तत्रैव द्वितीयपादे (चे० सू० ३४ अधि० १०) चिन्तितम्—

"ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वा? ऽत्र सोमवत्।

कार्यं नैव स्वकर्मत्वात् क्रयार्थं प्रकृतौ वृतिः ॥"

"अग्निर्मे होता"- इत्यादिमन्त्रैः† सोमे ऋत्विजां वरणमाम्नातम्, सोमवत् सत्रेऽपि तत्कार्यम्, अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत। अत एव तत्सिद्धये सत्रप्रकरणे 'य यजमानास्त ऋत्विजः'- इति स्वतःप्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरणरहितानामृत्विक्त्वं‡ तेष्वाधातव्यमिति विदधाति। तस्मादृत्विग्वरणं सत्रे कार्यम्। नैवम्, सत्रे ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म, न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते, क्रयार्थं§ हि प्रकृतौ वरणम्। दानमेव क्रयार्थम्, वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेन्न, वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात्। अन्यथा वरणकाले 'कच्चित् कल्याणी दक्षिणा'- इति‖ ऋत्विजः प्रश्नं कथं सङ्गच्छेत। न च ऋत्विक्त्वासिद्धिः¶ शङ्कनीया। तत्र वक्तव्यम्—ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकर्तृत्वमुत यागकर्तृत्वमिति। आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन 'ये यजमानास्त ऋत्विजः'-इति वचनं विरुध्येत, द्वितीये तु स्वत एव

* 'क्रियार्था'- इति ख।

† आप० श्रौ० १०। १४। सा० षड्० ब्रा० २। १।

‡ 'वरणाभावादृत्विक्त्वम्'—इति घ।

§ 'क्रियार्थं'—इति ख।

‖ "तं पृच्छति क ऋत्विजः? कि यजमानः? कच्चिन्नाहीनः? कच्चिन्न व्यस्तमार्त्विज्यं? कच्चित् कल्याणी दक्षिणा'—इति आप० श्रौ० १०। १। ३।

¶ 'सत्रासिद्धिः"—इति ग, घ।

याग कर्तुं प्रवृत्तत्वाद् वरणमन्तरेणाप्युत्विक् सिध्यतीति ईदृशमेवा-लिङ्ग्य वचनेन विधीयते। तस्माद्दानवद् वरण सत्रे लुप्यते '-इति॥

तत्रैव (जै० सू० ३५-३८ अधि० ११) अन्यच्चिन्तितम्—

क्रय कार्यो न वा सत्रे? निषेधात क्रीतिकल्पनम्*।

नित्यानुवादे नार्त्विज्येन† क्रयो वरण तथा॥

यथासत्कारपुरस्सरम् 'अग्निर्होता -इत्यादिमन्त्रेण‡ प्रार्थना-वरणम्। तच्च वरणं चिकीर्षन्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात 'तेभ्यः सोमं प्राह -इत्यापस्तम्बवचनात (श्रौ० १ १ २)। सोमाभिधानप्रकारश्चाच कल्पे दर्शित — ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोम-संस्थेन रथन्तरपृष्ठेन गवा द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वमु द्गाता भव -इति। तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणा स्वकीया कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति। सोऽयं क्रयः। स च प्रकृताविव सत्रे कार्य। न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देय-द्रव्यनिश्चये लुप्ते सति, तत्साध्य क्रयोऽपि लुप्यतेति शङ्कनीयम् निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात। तथाहि —'न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो, न हिरण्यम -इति सत्रे गवादिदान निषिध्यते स च निषेध सत्या प्रसक्तौ सम्भवति§ तत सोमे देयद्रव्याणां सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया। सोमे च देयद्रव्याण्येव श्रूयन्ते —"गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च

* "क्रतिकल्पनम"— इति ख, ग, घ।

† "नत्प्रासेन '— इति ग। 'नालुप्तेन' — इति ध।

‡ आप श्रौ १ २ १। सा षड० ब्रा २ १।

§ "स च निषेधोऽसत्या प्रसक्तौ न सम्भवति"— इति क।

तिलाश्च माषाश्च०——०तस्य द्वादशं शतं दक्षिणा"-इति (ता॰ ब्रा० १६ १ १०)। तत्र गोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते ततो देयद्रव्य सद्भावात् क्रयः कर्त्तव्य इति पूर्व पक्षः। 'न ह्यत्र गौर्दीयते"-इत्यनेन निषेधो न विधीयते किन्तु पूर्वोक्तन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनूद्यते। "अदक्षिणानि सत्त्राणीत्याहुः, न ह्यत्र गौर्दीयते'-इतिश्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धवाचक-हि-शब्दस्य प्राप्तिगमकत्वात्। तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद् वरण-वत्तदविनाभूत क्रयोऽपि न कर्त्तव्य'-इति॥

तत्रैव (जै० सू ६१ अधि० २६) अयचिन्तितम—

"आत्रेयदानत्तुयाज्यावृत्तो सत्त्रेषु नाचरेत।
कुर्याद्वाऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम॥

प्रकृतौ 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति'-इति श्रुतम, ऋतुयाज्या-वरणं चास्ति, तदुभय सत्त्रेषु न कर्त्तव्यम द्वारभूताया आनते-र्लुप्तत्वात्। यद्यप्यात्रेय कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यज-मानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् तस्मादानत्यर्थमुभय नाचरेदिति पूर्व पक्षः। प्रथमवरणेनेवानतिसिद्धे कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम। धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वय-मङ्गीकृताया भृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नान-तिकरम्। तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्त्तव्यम् -इति॥

* आप॰ श्रौ ४ २,४ २१ कात्या० श्रौ १० २ २१।

षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० १६-२३ अधि० ३) चिन्तितम्—

'सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः।

त्रयस्य मैव, स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्'—इत्यत्र' विप्रा इति विशेषो न श्रूयते तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेत् मैवम्, विप्राणामेवार्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते†—ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाता—'य एव यजमानास्त ऋत्विजः'—इति‡। तस्माद्विप्राणामेव सत्रम्§—इति॥

तत्रैव (जै० सू० १ ११ अधि० १) अन्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः॥

नराशंसाद्यङ्गतया स्वामित्वोद्देशपूर्वकम्।

नाराशंसविधौ सन्निकर्षात् याजुष्यतोऽन्तिमः॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते—राजन्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तनूनपादन्येषाम्॥। तत्र वसिष्ठाचि-

'ते सर्वा ऋद्धिमभ्रुवन् सर्वा ऋद्धिमृध्नुवन्ति, य एता उपयन्ति"—इति त ब्रा २३ १ ५। "ऋद्धिकामा उपेयुः—इत्यादि च तत उत्तरत्र (२३ १)।

† जै सू १२ अ ४ पा० ४१-४६ अधि १५ द्रष्टव्यम्।

‡ "तस्मान्न वरणभरणनिमित्तमृत्विक्त्वम्, किन्तु क्रतुयजननिमित्तम्। अतः सत्रेऽपि सन्त्यृत्विजस्तद्विप्रमाध्वर्य्वादयः सन्त्येव ते तु यजमाना एव नान्ये"—इति कात्या श्रौ १ ६ १२ या वृ।

§ 'सत्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः—इति कात्या० श्रौ० १ ६ १३।

|| आश्व श्रौ० १ ५ २१, २२ ३ २ १-८।

वध्र्यश्वशुनकगणकश्यपसङ्कृतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्त, ये चान्ये तनूनपात्प्रयाजका त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सत्रस्यावरा सर्वेऽधिकारिण स्यु । कुत ? नराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात। तथा सति सत्रिणा मध्ये केषाञ्चित वसिष्ठादिगोत्रत्वेऽपि तदङ्गत्व सिध्यतीति प्राप्ते, ब्रूम — वासिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नराशंसो विधीयते तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात सन्निकर्ष, वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वात विप्रकर्ष । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीना साद्गुण्यमितरेषा तु वैगुण्यम । तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सवथा भिन्नकल्पाना सर्वेषा साद्गुण्य न सिध्यति। अत साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिण – इति॥

तत्रैव (जै सू २४–२६ अधि ४) अन्यच्चिन्तितम—

विप्रस्य सत्र सत्रस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत ।
वैश्वामित्रस्यैव वा ? ऽऽद्य ऋद्धीच्छुत्वेन सथम ।
ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागत ।
वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्र विहितम ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धि वाञ्छन्ति तस्मात्विप्रस्य सत्रस्य सत्राधिकार इत्याद्य पक्ष । 'वासिष्ठो ब्रह्मा भवति – इतिवचनात , अवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासम्भवात, ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्य तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीय पक्ष । "वासिष्ठो ब्रह्मा"–

* तै स ३ ५ २ १ ऋ० ब्रा १२ ६ १ ४१ ।

इतिवाक्यान् वासिष्ठस्य ब्रह्मता ‘रश्मिरसि क्षयाय त्वा”–इत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः*, तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मताम् –ईति इति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात्†। तस्मात् “वैश्वामित्रो होता” इतिविहितस्य होतृत्वस्य कर्तुर्वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानाञ्चाधिकारो नान्येषाम् –इति॥

तत्रैव (जै० सू० २७–३२ अधि० ५) अन्यच्चिन्तितम्–

अनाधातुश्च तत् किं वाधातुरेवाग्निमो यतः।

एकस्याग्निषु तस्मिंश्च स्वाग्निष्वात्मनेपदात्॥

तत् सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि सम्भवति। कुतः? सत्रिणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्, नैवम्, “आदधीत”–इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति‡। तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता। ततो येऽनाहिताग्नयो न ते अधिकारिणः, यस्तु आहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता, नान्यस्य। किञ्च सोमविकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्, इष्टिश्चाधानपूर्विका, तस्मादाधातुरेव सत्राधिकारः –इति॥

---

* तै० सं० ४। १। १–२१। ता० ब्रा० १। ९। १। ऐ० ब्रा० ५। ५। ८।

† ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्, तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् ——० तस्माद्वसिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह”–इत्यादि तै० सं० ३। ५। २। “पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति यत्त्वेतदप्येतर्हि य एव कश्चाधीते०——०स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति”–इति शत० ब्रा० १२। ६। १। ४१।

‡ ऐ० ब्रा० ७। ३। ४। कात्या० श्रौ० १। ६। १४ वृत्तिदर्शव्या (या० दे०)। पा० १। ३। ७२। “डु धाञ् धारणपोषणयोः”–इति ज० १।

तत्रैव (जै० सू० ३३-३५ अधि० ६) अन्यच्चिन्तितम्—

"जुह्वादयो यस्य कस्य कार्या साधारणा उत ?।

अविरोधादग्निमोऽन्यो मृतदाहे विरोधत ॥

सत्रिणा मध्ये यस्य कस्य चित सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रै सत्र प्रयोक्तव्यम । कुत ? अविरोधात । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपद यथा विरुध्यते नैव मन्त्रविरोध कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूम — यस्य जुह्वादय स चेत सत्रमध्ये म्रियते तदा मृतेन सह जुह्वादयो दह्यन्ते "आहिताग्निमग्निभिर्दहति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्त जुहूमासादयति"-इत्यादिवचनैस्तदवगमात * । पात्रदाहे चावशिष्ट सत्रप्रयोगो विगुण स्यात । तस्मात् साधारणा' भिन्ना एव जुह्वादय सत्रे सम्पादनीया '-इति ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० १६-२३ अधि० ५) चिन्तितम—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहस्सु दिनानि किमां।

शतत्रय, द्वादश वा षट्त्रिंशदा ? ऽग्निमो यत ।

एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता।

एकैक तदनुष्ठान दिन ना पञ्चविंशति ।

अङ्गा द्वादशता श्रुत्या मध्यपक्षस्तदापि किम ।

कार्या द्वादश साद्यस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ?।

एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादिहा दिम ।

* आप० श्रौ० ४ २ १-२६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। श्रौ० ६ १० ३ ।

| 'दिनमोऽकम"— इ। म।

अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुर्ह भिद्यते त्रिधा।

दीक्षा उपसद् सुत्या प्रत्येक द्वादश स्मृता।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्दिवसा मता॥

द्वादशाहमेकैकमह्न पृथक् कर्म। तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ससुत्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्ट। अतिदिष्टाना दीक्षणा मुपसदाञ्च प्राकृतसङ्ख्याबाधनाय पृथग् द्वादशत्व श्रुतम्। ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्यार्थमेक दिनमिति पञ्चविंशति। ईदृशस्य कर्मविशेषस्य अह्ना द्वादशभिरावृत्तिभि शतत्रय स्यादित्याद्य पक्ष। तथा सत्यह्ना द्वादशत्व श्रूयमाण बाध्येत, तस्माद् द्वादशैव दिवसा इति मध्यम पक्ष। तत्रापि दीक्षोपसङ्ख्यासङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याह्न साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वा-*त्तत्तत्र सद्य एव कर्त्तव्यमित्येक पक्ष प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठान प्राप्तम्, तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने बाध्येत, तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम्। द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद द्वादश सुत्या इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृथग् द्वादशत्वश्रुत्या षट्त्रिंशदिति राद्धान्त"–इति॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे (जै०सू०२०–३२ अधि०८) चिन्तितम्–

"पत्नीसयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्यतरेषु वा?।

अविशेषादादिमो ऽन्त्यो ऽसस्थितलोकिलिङ्गत॥

---

* द्वादशैं दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश प्रसुत षटत्रिंशदेता रात्रयो भवन्ति ।— जायते वाव दीक्षया, पुनीत उपसद्भि, देवलोकमेव सुत्यया प्येति"—इति ता० ब्रा० १० ३।

द्वादशाहे श्रूयते— पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते —इति[१]। तत्र द्वादशसङ्ख्येषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम्[२]। कुतः? एतावत्सु पत्नीसंयाजसमाप्तिर्नैतरेष्विति विशेषनियामकाभावादिति चेत् मैवम्। असंस्थितत्व-वाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुत्तमादह्नो यानीतराण्यहानि, तेषु पत्नी-संयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते। तथाहि पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते —इत्यस्य विधेः शेष एवं समाम्नायते — न बर्हिरनुप्रहरत्य-संस्थितो हि तर्हि यज्ञः —इति[३]। तत्र पत्नीसंयाजे सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्यते तस्मात्सन्तिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनं किं तर्हि? सत्येव तदहःसम्बन्धिकर्त्तव्यविशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते। अथस्त्वं कर्त्तव्यशेषस्त्त्वरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः। तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति। तथाहि—'द्वादशाहेन यजेत —इति सहप्रयोगो विहितः[४]। अत एव दीक्षोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठीयते तत्र प्रथममहः पत्नी-संयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं[॥] बर्हिःप्रहरणान्तं कर्त्तव्यत्वेना-वस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते। एवमुत्तरत्रापि। तत्र सर्वत्रावशिष्टं

---

[१] कात्या श्रौ १२ २ २१। आश्व श्रौ ७ १ ५।

[२] पिष्टलेपादिकं न कार्यम् —इति ग।

[३] अत एवैतरेयके वाजसनेयके च अन्त्यकमाग्न्यमिहितानि (ऐ० ब्रा०५ ४ ३ शत ब्रा ४ ६ ९)। कात्या० श्रौ "अन्त्यधजम"—इत्यारभ्य चाप उपस्पृशनाद्येतत्सर्वोत्थानम —इत्यन्तो ग्रन्थ (१३ ३, ४) द्रष्टव्य।

[४] 'यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानानि एकफलार्थं विधीयन्ते०—— तत्र तेषां सहप्रयोगो भवति'—इति कात्या० श्रौ० १ ७ २८ पद्धति

[॥] 'पिष्टलेपादिकं'—इति ग।

कर्त्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम्, तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद् विहितः सत्त्रप्रयोगः सिध्यति एकैकस्याङ्गं पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन्। यत्तु दशमस्याङ्गो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम्। तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गानां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः'—इति॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै०सू०१ २ अधि १) चिन्तितम्—

सत्त्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समष्टितः।
कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वादृद्धत्वतः॥

इदमाम्नायते—'ऋद्धिकामाः सत्त्रमासीरन्'—इति। तत्र सत्त्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम्, 'सप्तदशावराः सत्त्रमासीरन्'—इतिश्रवणात्†। कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव, न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेत्, मैवम्, एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात्। अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्त्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत। तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो न त्वंशफलकामिनाम्''—इति॥१०॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥

* विहितस्य सोपयोग इति क।

† "सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्रमासीरन्निति'—इति कात्या० श्रौ १ ६ १०, १२ सू० या०।

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहा त्रिभ्य स्वाहा चतुर्भ्य
स्वाहा पञ्चभ्य स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्य स्वाहा-
ऽष्टाभ्य स्वाहा नवभ्य स्वाहा दशभ्य स्वाहैकादशभ्य
स्वाहा द्वादशभ्य स्वाहा त्रयोदशभ्य स्वाहा चतुर्द-
शभ्य स्वाहा पञ्चदशभ्य स्वाहा षोडशभ्य स्वाहा
सप्तदशभ्य स्वाहाष्टादशभ्य स्वाहैकान्न विꣳशत्यै
स्वाहा नवविꣳशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा
नवचत्वारिꣳशते स्वाहैकान्न (१)

षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा
नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा
द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

नैकविꣳशतिश्च* ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दर्शितं चाविशेषश्चोक्तः अथ शिष्टेषु दशस्वनुवाकेष्वश्वमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते। कल्पः — सञ्स्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्पान् विमिन्वन्त्यस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्पानधिरुह्य खादिरैः स्रुवैः सर्वाꣳ रात्रिमन्नहोमान् जुहुत्याज्यं मधु तण्डुलान् पृथुकान् लाजान् करम्भान् धानाः सक्तून् मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽन्नेनाज्येनान्तत –इति†।

* "चत्वारिꣳशते स्वाहैकान्नैकविꣳशतिश्च' —इति क, ख ग।

† "'एकस्मै स्वाहा' इत्यादीनां सप्रपाठकसमाप्तेर्दशानामनुवाकानां

तत्रादौ युजामयुजाञ्च मिश्रितानां मन्त्रमाह—"एकस्मै स्वाहा, द्वाभ्याᳪ स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः स्वाहैकान्न विᳪशत्यै स्वाहा नवविᳪशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिᳪशते स्वाहा, नवचत्वारिᳪशते स्वाहैकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा, शताय स्वाहा, द्वाभ्याᳪ शताभ्याᳪ स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा' इति। अत्र एकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते। अत एव ब्राह्मणे समाम्नायन्ते—"एकस्मै स्वाहेत्याह, प्रजापतिर्वा एकः, तमेवाप्नोति'– इति (ब्रा०३ ८ १६ १)। अस्य च सर्वात्मकत्वाद् ये द्वित्वादिसङ्ख्याविशिष्टाः पदार्थाः, ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः। तस्मात् प्रजापतिरूपानेतान् सर्वान् पदार्थानुद्दिश्येद् स्वाहुतमस्त्वित्येव यथाम्नातं त्रिंशदाहुतीर्जुहुयात्। अनुक्तपदार्थसङ्ग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः॥

प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमा अयुजः तानाज्येन जुहुयात् द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमा युजः, तानन्नेन जुहुयादित्यर्थः। एवञ्च सत्याज्यमन्त्रं पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य हुतं भवतीति भावः। त इमा व्यत्यासहोमा ब्राह्मणे (३ ८ १४ अनु०) द्रष्टव्याः। तत्रैव भाष्ये एकादीनां सप्तानामथास्य व्यक्तिमभिहिता।

एक॑स्मै॒ स्वाहा॑ त्रि॒भ्यः स्वाहा॑ प॒ञ्चभ्यः॒ स्वाहा॑ स॒प्तभ्यः॒ स्वाहा॑ न॒वभ्यः॒ स्वाहैका॑दशभ्यः॒ स्वाहा॑ त्र॒योद॑शभ्यः॒ स्वाहा॑ प॒ञ्चद॑शभ्यः॒ स्वाहा॑ स॒प्तद॑शभ्यः॒ स्वाहैका॑न्न वि॒ꣳश॒त्यै स्वाहा॒ नव॑विꣳशत्यै॒ स्वाहैका॑न्न च॒त्वारि॒ꣳशते॒ स्वाहा॒ नव॑चत्वारिꣳशते॒ स्वाहैका॑न्न ष॒ष्ट्यै स्वाहा॒ नव॑षष्ट्यै॒ स्वाहैका॑न्नाशी॒त्यै स्वाहा॒ नवा॑शीत्यै॒ स्वाहैका॑न्न श॒ताय॒ स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

एक॑स्मै प॒ञ्चाशत् ॥ १२ ॥

अथायुजामेकाधिकानां मन्त्रमाह— "एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विꣳशत्यै स्वाहा, नवविꣳशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा, नवचत्वारिꣳशते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा"-इति। एतैरयुक्संख्यैर्मन्त्रैर्विंशत्याहुतीर्जुहुयात्। न चात्र पर्वानुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया यथावचनमनुष्ठेयत्वात्। अथवा अनन्तेषु प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः * ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानान्तरं ब्रा ३ ८ १५ द्रष्टव्यम्।

द्वाभ्याꣳ स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहाष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाष्टादशभ्यः स्वाहा विꣳशत्यै स्वाहाष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १३ ॥

द्वाभ्याꣳ* षड्विꣳशतिः ॥ १३ ॥

अथ द्विसङ्ख्यामारभ्य युग्मसङ्ख्यानां मन्त्रमाह -- द्वाभ्याꣳ स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा अष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा अष्टादशभ्यः स्वाहा विꣳशत्यै स्वाहा अष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा - इति । तैरेतैर्मन्त्रैस्त्रयोदशाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विꣳशत्यै स्वाहा नवविꣳशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा नवचत्वारिꣳ-

* 'द्वाभ्यामष्टानवत्यै' -इति क, ख, ग ।

शते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १४ ॥

त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

अथ त्रिसङ्ख्यामारभ्य विषमसङ्ख्याना मन्त्रमाह— त्रिभ्य स्वाहा, पञ्चभ्य स्वाहा, सप्तभ्य स्वाहा नवभ्य स्वाहैकादशभ्य स्वाहा, त्रयोदशभ्य स्वाहा पञ्चदशभ्य स्वाहा सप्तदशभ्य स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा, नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा, शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा -इति। तैरेतेमन्त्रैरेकोनविंशतिसङ्ख्याका आहुतीर्जुहुयात ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥

चतुर्भ्यः स्वाहाष्टाभ्य स्वाहा द्वादशभ्य स्वाहा षोडशभ्य स्वाहा विंशत्यै स्वाहा षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १५ ॥

चतुर्भ्यः षोडश* ॥ १५ ॥

* "चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश"—इति क, ख, ग।

अथ चतुःसङ्ख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसङ्ख्यानां सङ्घमाह —"चतुर्भ्यः स्वाहा ऽष्टाभ्यः स्वाहा, द्वादशभ्यः स्वाहा, षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा"—इति। एतैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहुयात् ॥१५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चभ्यश्चतुर्दश* ॥ १६

अथ पञ्चसङ्ख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसङ्ख्यानां सङ्घमाह —"पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा, पञ्चदशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा, पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा"—इति। एतैर्मन्त्रैः सप्ताहुतीर्जुहुयात् ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते स्वाहा

* "पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश"—इति क, ख, ग।

चत्वारिꣳशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाशीत्यै स्वाहा नवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

दशभ्यो द्वाविꣳशति ॥ १७ ॥

अथ दशसङ्ख्यामारभ्य दशोत्तराणां मन्त्रं दर्शयति — दशभ्यः स्वाहा विꣳशत्यै स्वाहा त्रिꣳशते स्वाहा चत्वारिꣳशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहा ऽशीत्यै स्वाहा नवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा — इति। एतैर्मन्त्रैरेकादशाहुतीर्जुहुयात् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

विꣳशत्यै स्वाहा चत्वारिꣳशते स्वाहा षष्ट्यै स्वाहाशीत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

विꣳशत्यै द्वादश ॥ १८ ॥

अथ विंशतिसङ्ख्यामारभ्य विꣳशत्युत्तराणां सङ्ख्यानां मन्त्रमाह — विꣳशत्यै स्वाहा चत्वारिꣳशते स्वाहा षष्ट्यै स्वाहा, ऽशीत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा — इति। एतैर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहाष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १९ ॥

पञ्चाशते द्वात्रिꣳशत ॥ १९ ॥

अथ पञ्चाशत्सङ्ख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणाञ्च मन्त्रान् दर्शयति— पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ऽष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा, सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा —इति। एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहायुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहार्बुदाय स्वाहा न्यर्बुदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहान्ताय स्वाहा परार्धाय स्वाहोषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्यते

स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा* ॥ २० ॥

शतायाष्टाचिंशत ॥ २० ॥

अथ शतसङ्ख्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां सङ्ख्यानां शब्दमाह—'शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहा ऽयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहा ऽर्बुदाय स्वाहा न्यर्बुदाय स्वाहा, समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहा ऽन्ताय स्वाहा परार्द्धाय स्वाहोषसे स्वाहा, व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा, लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा'—इति। अत्र समुद्रादिशब्दा सर्वे शतसहस्रादिशब्दवदुत्तरोत्तरदशगुणसङ्ख्यावाचिन एव। 'परार्द्ध' ब्रह्मण आयुष्याद्धस्यावृत्तानां मानुषसंवत्सराणामवधिभूता चरमसङ्ख्या न ह्यतोऽधिका काचित सङ्ख्या क्वचित् विद्यते। परार्द्धस्य द्वैगुण्ये तु परार्द्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति। तस्मात सङ्ख्यावृद्धिविश्रान्तिस्तत्र द्रष्टव्या। कल्प—'एताननुवाकान् पुन पुनरभ्यास रात्रिशेष कृत्वोषसे स्वाहेत्युषसि व्युच्छन्त्य स्वाहेति व्युच्छन्त्या व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टायामुदेष्यते स्वाहेत्युपोदय मुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते कृत्वा"—इति। अत्र, "व्युच्छन्त्यै स्वाहा'—इति शाखान्तरमन्त्र, इतरे त्वत्रत्या एव। अत्र ब्रह्मणो रात्र्यवसाने सति तदीया उष काला-न्योऽत्र विवक्षिता यद्वा मनुष्यप्रसिद्धा। एव सत्युष शब्देन

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानात्मिकम ब्रा ३ ८ १६ द्रष्टव्यम।

प्रभातोपक्रम उक्त । व्युष्टिशब्देन सम्यक्प्रभातदशा उक्ता* । उदेष्य-च्छब्देन सूर्योदयात् प्राचीनसमीपदशा । उद्यच्छब्देनोदयकालीन-दशा । उदितशब्देनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गशब्देन द्युलोको विवक्षित । लोकशब्देन प्रकाशयुक्तो भूरादि । अत्रानुक्तसर्वविषयसङ्ग्रहार्थं "सर्वस्मै स्वाहा"-इत्यन्ते समाम्नातम ॥

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह —

षड्रात्र स्याद्द्वितीयाद्ये, द्वितीये सप्तरात्रक ।
अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रक ।
दशरात्र पञ्चमे ऽथ स्यादेकादशरात्रक ।
षष्ठे काम्यग्रहा सप्तमे, समूढोऽष्टमे श्रुत ।
द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।
नवमे दशमे तस्य शेष सर्व उदीरीत । (१-१)
अथाश्वमेधशेषा स्युमन्त्रा सर्वात्र होमगा ॥ (११-२)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयात विद्यातीर्थमहेश्वर ॥७॥२॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने द्वितीय प्रपाठक समाप्त ॥

* 'रात्रिर्वै व्युष्टिरह स्वर्गोऽहोरात्रे एव तैत प्रीणाति — व्युष्ट्यै स्वाहे त्यनुदित आदित्ये जुहोति, स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते' –इति शत ब्रा०१३ २ १ ६।

(१)साध्या (२)कुसुरुविन्दो (३)बृहस्पति (४)प्रजापति (५)प्रजापति (६)ऋतवं (७)ऐन्द्रवायवाग्रान् (८)गायत्र (९)प्रजापति (१०)नै (११)कस्मा (१२)एकस्मै (१३)द्वाभ्या (१४)त्रिभ्य- (१५)श्चतुर्भ्य (१६)पञ्चभ्यो (१७)दशभ्यो (१८)विंशत्यै (१९)पञ्चाशते (२०)शताय विंशति ॥ १ ॥

(१)साध्या (२)अस्मा इमे लोका (३)गायत्र (४)वै तृतीय (५)मेकस्मै पञ्चाशत ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
सप्तमकाण्डे द्वितीय प्रपाठक ॥ २ ॥

---

(१)साध्या — षड्रात्र । (२)कुसुरुबिन्द — सप्तरात्र (३)बृहस्पति — अष्टरात्र (४)प्रजापति — द्वाभ्या — नवरात्र (५)प्रजापतिरकामयत — दशहोतार ऋतवं (७)ऐन्द्रवायवाग्रान् (८)गायत्री (९)प्रजापति — स — द्वादशरात्र (१०)न वा (११)एकस्मा — इति क ख, ग ।

प्रपाठकेऽत्र ये विंशतिरनुवाकास्तेषा मेषेमानि प्रतीकपदानि ।

। २४१ ६प २४०७६ ७प २६१ प १प २७४प १७प ३१ प १प । मु पुस्तक ।।स्य।द्वाक्यम ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

तृतीयः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

प्रजव वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहर्यो वै प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति यो भ्रेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्याह स (१)

हीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्य(?)मथो खल्वाहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवा सुवर्गं लोकमं यन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन्निति यत् खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्व्यृद्धं तद्भ्रातृव्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवार्तिं रेचयति ते ये बाह्या दृशीकवः (२)

* य'-इति मु पाठः ।

स्युस्ते वि ब्रूयु[२]र्यदि तच्च न विन्देयुरन्तस्सदसा-ह्युच्य[३] यदि तच्च न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्य[४] तद्व्युच्य-मेवा[५]थ वा एतत्सर्पराज्ञिया ऋग्भि स्तुवन्तीय वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्या किञ्चार्चन्ति यदानचुस्ते-नेयꣳ सर्पराज्ञी ते यद्देव किञ्च वाचानृचुर्यदतो-ऽध्यर्चितार * (३)

तदुभयमाप्त्वावरुध्योत्तिष्ठामेति[६] ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरीरथ सद्य पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमाꣳ सद्य पर्याप्तुमर्हति मन परिभवितु[७]मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋच परिमितानि सामानि परिमितानि यजूꣳष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स· (४)

प्रतिगर †[८] ॥ १ ॥

स†[१] इक्षीकवो[२] ऽर्चितार[३] स[४] एकञ्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम ॥ १

---

* "दितोऽध्यर्चितार"—इति क, मु० ।

। "प्रतिगर —इति क, ख ।

* । "आह स[१]"—इति क ख, ग ।

षड्गाचाद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिता क्रमात ।
द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रजातमुदीयते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वोक्तद्वादशाहशेषत्वेन दशमेऽह्नि क्रियास्वपि विशेषोऽभिधीयते। प्रथमं तावत् प्रमादादिस्तस्य कस्यचिदङ्गस्य स्मारणायान्यत्र वचनं प्रतिषेधति— 'प्रजव वा एतेन यन्ति, यद्दशममहः पापावहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहर्यो वै प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते य स्थाणुꣳ हन्ति यो भ्रेष न्येति, स हीयते स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय व्याह तमेवाश्वारभ्य समश्नुत ऽथ यो व्याह स हीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्[१]' -इति। यदिदं दशममहरस्ति एतेन 'प्रजव यन्ति' अत्रानुष्ठयाङ्गबाहुल्यात्तस्मिन्नेवाह्नि कृत्स्नसमाप्तये प्रकृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथैवानुतिष्ठन्ति। इयता प्रयासेन तदनुष्ठाने कारणमुच्यते— यद्दशममहरस्ति एतेन पापावहीयं भवन्ति पापस्यावहीयं हानिं पापक्षयमेतेनाह्ना भवन्ति प्राप्नुवन्ति। तस्मात् प्रयास सोढ्वापि त्वरया तदहरनुष्ठेयम्। त्वरया अनुष्ठातुं स्खलने लौकिको दृष्टान्त उच्यते। चोरव्याघ्रादिभयाकुलमहारण्ये 'प्रजव यतां' प्रकर्षेण वेगो यथा भवति तथा गच्छतां पुरुषाणां मध्ये य कोऽपि मन्दबुद्धिपुरुष पण्डितम्मन्य सन् सर्वेषां पुरतस्त्वरया गच्छन् बुद्ध्यपराधाद्राजमार्गं परित्यज्य केनाप्यमार्गेण गच्छति, यश्चान्य पुरुष सहसा गच्छन् पुरोवर्त्तिनं स्थाणुमदृष्ट्वा पादेन तं स्थाणुं हन्ति योऽप्यन्य पुरुष कण्टकादिना रोगेण वा पीड़ितः सन् 'भ्रेष न्येति' गन्तुमशक्तो गमनभ्रंशं नितरां प्रा-

प्नोति स त्रिविधोऽपि पुरुषो हीयते। रचाहेतो सहायभूतात् गच्छतो जनसङ्घाद्धीनो भवति। यथाय त्रिविध पुरुषो हीन तथा दशमेऽहन्यपि विस्मृताङ्गानुष्ठान पुरुष ऋत्विक्सङ्घाताद्धीयते। सोऽय दार्ष्टान्तिक इहाभिधीयते। 'स यो वै' एतेषा मध्ये य कोऽप्यृत्विग् दशमेऽहन्युपहन्यते अस्मिन्नहन्यङ्गानुष्ठानविस्मृतिलचण-मुपघात प्राप्नोति। स अयमृत्विक् सम्यगनुष्ठातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हीनो भवति। अविवाक्य इत्यनेन दशममहर्विशेष्यते अन्येषु यागेषु यत प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गम तदन्येन स्मारयितु वक्तव्य भवति। विकल्पश्च तदाक्य वक्तव्यश्चेति विवाक्यम् न विद्यते विवाक्यमस्मिन्नहनि तदह अविवाक्यम * एकेन विस्मृतमङ्ग जानताप्यन्येनास्मिन्नहनि न वक्तव्यमित्यर्थ। एव सति 'उपहताय स्खलितानुष्ठानाय तस्मै ऋत्विजे य अन्य कश्चिदृत्विक् व्याह विस्मृत लयेदमिति ब्रूते तमेव वक्तारम अवारभ्य अवलम्ब्य स्खलितानुष्ठान स ऋत्विक् समश्नुते सम्यगनुतिष्ठति। 'अथ' अनन्तर य' अन्यो व्याह विकल्प ब्रूते 'स' अय विवचनेनापराधेन सम्यगनुष्ठातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हीयते। तस्मात' कारणाद अविवाक्येऽस्मिन दशमेऽहनि उपहताय स्खलितानुष्ठानाय न व्युच्यम विकल्पमङ्ग न वक्तव्यम् ॥

पचान्तरमाह— अथो खल्वाहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवा सुवर्ग लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान पराभावयन्निति यत खलु वै

---

* ए ब्रा ५' ३ आद्र ओ ८ १२ १ –१२।

यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद् व्यृद्धं तद् भ्रातृव्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवातिरेचयति ते ये बाह्या-स्तौकाव स्युस्ते वि ब्रूयु[२] -इति। अभिज्ञास्त्वेवमाहुः। यज्ञस्य यत सम्पूर्णमनुष्ठानं। तेन देवा स्वर्गं गताः यज्ञस्य यदनुष्ठानं विकलम तेन असुरान पराभावयन् पराभवं प्रापितवन्त। सम्पूर्णफलं यजमानगामि विकलन्तु भ्रातृव्यगामि। एवं सति दशमेऽहनि यः यजमान उपहन्यते स्खलितानुष्ठानो भवति स एव यजमान अतिरेचयति शास्त्रीयमनुष्ठानमतिलङ्घयति। तथा सत्यनुष्ठानस्य विकलत्वान् न्यूनफलत्वात तत्फलं भ्रातृव्यगामि स्यात अतस्तत्परिहाराय विरुद्धं वक्तव्यमेव। तदाप्यृत्विजो वक्तुः पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञाङ्ग-भूतेभ्य ऋत्विग्भ्यो बहिर्भूता यज्ञं द्रष्टुमागता ये केचित पुरुषा सन्ति तेऽत्र विकलमङ्गं ब्रूयुः। एवं सत्यृत्विजः प्रत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गञ्च समाहितं भवति॥

अथ पक्षान्तरमाह— यदि तत्र न विन्देयुरन्तःसदमाद्ब्रूयम(३)" -इति। तत्र तेषु द्रष्टुमागतेषु पुरुषेषु स्खलितप्रयोगाभिज्ञा ऋत्विग्यजमाना यदि न लभेरन तदानीम 'अन्तस्सदमात' सदसो यज्ञभूमेरन्तमध्ये वर्त्तमानैरेव ऋत्विग्भ्य तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम॥

पुनरपि पक्षान्तरमाह— 'यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना ब्रूयम्(४) -इति। तत्र तेष्वृत्विक्षु वैकल्याभिज्ञान् पुरुषान् यदि न लभेरन् तदानीं यजमानेन तद्विकलाङ्गं वक्तव्यम॥

सर्वथा पक्षाणां तात्पर्यं निगमयति— तद्ब्रूयमेव(५) -इति।

किं बहुनाद्रष्टुमागते पुरुषैर्वा तत्रत्यै ऋत्विग्भिर्वा, यजमानेन वा सर्वथापि तद्विकलमङ्गं वक्तव्यमेव। एवं तर्हि विकलस्यावश्य-वक्तव्यत्वाद्दिवाकीर्त्यविशेषणमयुक्तमिति चेत् मैवम् अन्यथा योजयितुं शक्यत्वाद् दिवाकीर्त्यं विकलाङ्गवचनं यथा प्रसक्तं न भवति तथा सावधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहर्दिवाकीर्त्यम्। इतरेष्वहःसु कथञ्चिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम् अत्र तु समाधानं दुःशकमित्यवश्यमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्यर्थः।

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषं विधत्ते—"अथ वा एतत्‌ सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किंचार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयꣳ सर्पराज्ञी ते यदेव किंच वा-नृचुर्यदतोऽध्यर्चितारस्तदुभयमाप्त्वावरुध्योत्तिष्ठामेति[८]" –इति। 'अथ वै' अनन्तरमेव मानसग्रहकाले इत्यर्थः। एतत्‌ एतस्मिन्नहनि 'सर्पराज्ञिया' सर्पस्वामिन्या भूमेः सम्बन्धिनीभिः ऋग्भिर्भूमेः स्तुतिं कुर्युः। का सा सर्पराज्ञी? कथं वा तस्याः सर्पराज्ञीत्वम्? इति तदुभयमुच्यते। 'इयम्' एव भूमिः सर्पतः सञ्चारं कुर्वतः सर्वस्य प्राणिनो राज्ञी। एतेन का सा? इत्यस्योत्तरं सम्पन्नम् अथ कथं सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते— प्राणिनां मध्ये परस्परोपकार्योप-कारित्वस्य सद्भावात्‌ केचिदर्चकाः तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अर्चन्ति, यदानृचुः ये पुरुषा अर्चयितारः तदुभयम-र्चनीयार्चयितृप्राणिस्वरूपम् 'अस्याः' पृथिव्यामेव वर्त्तते तस्मात् सततोऽर्चन-द्विव्यवहारं कुर्वतः प्राणिजातस्याधारः इति भूमिरियं सर्पराज्ञीत्युच्यते तस्याः सर्पराज्ञिया सम्बधिन्या ऋचः 'भूमि-

भूम्ना'-इत्यादय *। एते च मन्त्रा प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे समाम्नाता (तै० स० १ ५ ३)। तास्च तत्रत्ये ब्राह्मणे एतत्प्रशंसा प्रवृत्ता—'सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति'-इति (तै० स० १ ५ ४)। तस्माद्भूमिर्भूम्नेत्यादिभिरत्र स्तुति कुर्यु। स्तोतृणामत्र कोऽभिप्राय ? इति सोऽयमुच्यते—यदेव किञ्चित प्राणिजातमन्ये पुरुषा अस्या भूमौ वाचा पूजितवन्त ये चास्या भूमेरुपरि अवयितार तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वय प्राप्य तच्च स्वाधीन कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठाम इति एवम् एताभिर्ऋग्भि स्तोतृणामयमभिप्राय ॥

स्तोत्रान्तरेभ्य किञ्चिद्विशेष विधत्ते—ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरीरथ सद्य पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमाꣳ सद्य पर्याप्तुमर्हति मन परिभवितुम्' [७]-इति। इतरे स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुति क्रियते 'ताभि सर्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवृत्तमानत्वात मनसा स्तुति कुर्यु। तत्राय हेतुरुच्यते—बलवद्भिरश्वैर्युक्तो रथ अश्वरथ' अश्वतयस्तु सङ्कीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्ता, ताभिर्युक्त 'अश्वतरीरथ' तयोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने भूमिम् इमा' कृत्स्ना व्याप्तु नार्हति मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमि व्याप्तमर्हति, अनिष्टञ्च सर्व तिरस्कर्त्तुमर्हति तस्माद्भूमिविषयाभिर्ऋग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम ॥

* "ते सप्तमगा सपराज्ञ्या सम्बन्धिनीषु ऋक्षु 'आयङ्गौ'-इत्यादिषु स्तोत्र कुर्यु"-इत्यैतरेयभाष्ये सायण (ए सो मु २भा १४५ पृ)। तत्रत्ये मदीये टीप्पन्यौ च पर्यवेक्ष्ये। एतत्संहितायां तु "भूमिर्भूम्ना'-इत्येषैव सार्पराज्ञीष प्रथमा, 'आयङ्गौ'-इत्यादयस्तदुत्तरा (१ ५ ३)।

यदुक्तं सूत्रकारेण— 'होता चतुर्होतॄन् व्याचष्टे'–इति तदिदं विधत्ते— अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि, परिमितानि यजूꣳष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद् ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स प्रतिगर (८) –इति। पूर्वोक्ताभिर्ऋग्भिः शंसनकाले यत्र यत्राध्वर्युः प्रतिगरं प्रयुङ्क्ते तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात्। 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः'–इतिश्रुत्यन्तरात् (ब्रा० २ २ १) तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम्। 'पृथिवी होता। द्यौरध्वर्युः' इत्यादिक (३ १ २) आरण्यकाण्डाम्नातश्चतुर्होतृमन्त्रः। एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः। अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक् प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति— 'ओमिति दशहोतुः प्रतिगरस्तथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षड्ढोतुरुरात्स्म होतरिति सप्तहोतुः' इति। 'शंसितुः प्रोत्साहजननं प्रतिगरः'। तत्प्रतिगरविषयत्वेनारण्यकाण्डोक्ताः सर्वे दशहोत्रादिमन्त्राः (तै आ ३ १ १) होत्रा वक्तव्याः। तस्यैवमन्त्रसङ्घस्य ब्रह्म वदन्ति-इत्यनेन वाक्येन विधीयते। मन्त्रान्तरपरित्यागेन ब्राह्मण एव ग्रहणे हेतुरुच्यते। ये ऋग्रूपा मन्त्रास्ते 'परिमिताः क्वचित् क्वचिदेव प्रयोज्यत्वात् एवं यजुषां साम्नाञ्च परिमितत्वम्। यत्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातम् एतस्यैव 'अन्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु प्रदेशेषु प्रयोक्तव्यत्वात्। तस्मात् तद् ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातम् प्रतिगृणते प्रतिगरार्थमुद्युक्ताया-ध्वर्यवे होता ब्रूयात्। स अयं होतृमन्त्रसङ्घः प्रतिगीयत इति 'प्रतिगरः' अध्वर्यूक्तायाः प्रतिगरणक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः॥

अत्र मीमांसा। दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० ३४-४४ अधि० १३) चिन्तितम्—

'मानसं किं महर्भिन्नं मङ्गं वा दशमेऽहनि?।
भिन्नं स्तुत्यादिना ऽङ्गं तद् विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत्॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—"अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रꣳ रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति इति। अयमर्थः। पृथिवी पात्रं समुद्रः सोमः तद्रसः प्रजापतिर्देवता एवंविशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनं तदिदं मानसमिति। एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहः त्रयोदशेऽहनि कर्त्तव्यो यागविशेषः। कुतः? स्तुत्यादिभ्यः। मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाम्नायते— द्वादशाहस्य इतराणि च्छन्दांसि तानि मानसेनाप्याययन्ति -इति। स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिन्नं भवितुं युक्तम्। तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते— वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसम् -इति। एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः— दशमस्याङ्गोऽङ्गं तत्स्यात् विसर्गोक्त्यादिभ्यः। 'एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम् -इति विसर्गोक्तिः। इयञ्च दशमाहाङ्गत्वं गमयति। अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्येत। अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते। 'तस्मादङ्गम्' -इति॥ ९॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह्न-र्त्विजा यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति किं द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति त्री-निमाल्लोँकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनिति किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किंषष्ठेनेति षडृतूनिति किंसप्तमेनेति सप्तपदाꣳशक्वरीमिति (१)

किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतꣳस्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराज-मिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते ॥ २ ॥

शक्वरी[१] मित्येकचत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यमहः प्रपञ्चितम्, अथ द्वि-तीये प्रश्नोत्तराभ्यामहीनद्वादशाहे आत्विज्यनिन्दामुखेन तद्याजिनं यजमानं प्रशंसति—'ब्रह्मवादिनो वदन्ति — किं द्वादशाहस्य प्रथमे-नाह्नर्त्विजा यजमानो वृङ्क्त इति ? तेज इन्द्रियमिति किं द्वितीये-नेति ? प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति ? त्रीनिमाल्लोँकानिति[*] किं चतुर्थेनेति ? चतुष्पदः पशूनिति किं पञ्चमेनेति ? पञ्चाक्षरां

* 'त्रीनिमान् ल कानिति' मु, 'त्रीनिमा लोकानिति'' क ख, ग

पङ्क्तिमिति। किं षष्ठेनेति? षडृतूनिति। किं सप्तमेनेति? सप्तपदां शक्वरीमिति। किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति। किं नवमेनेति? त्रिवृतं स्तोममिति। किं दशमेनेति? दशाक्षरां विराजमिति। किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति। किं द्वादशेनेति? द्वादशाक्षरां जगतीमित्युत्तरं ददौ। अस्ति यावदेतावदेवास्ति तदेषा वृङ्क्त इति। अहीनस्य द्वादशाहस्यानुष्ठाता यजमान ऋत्विजां समीपे यदृत्विग्योऽस्ति तत्सर्वं तेन जितं यथा भवति तथा स्वयं सर्वमादत्त इत्युक्तमथ सिद्धवत्कृत्य केनाहर्विशेषेण कं फलविशेषं मादत्त इत्येवं ब्रह्मवादिनः पप्रच्छुः। तत्राभिज्ञः कश्चित्तेजआदिकं क्रमेणादत्त इत्युत्तरं ब्रूते। पञ्चाक्षरपादान्वितं यत्पङ्क्तिच्छन्दस्तेन साध्यं फलं पङ्क्तिः। एवं तत्र तत्र यथायोगमुन्नेयम्। एतैरुक्तैर्द्वादशभिरर्थैर्यावदेतत्सर्वमुक्तम् एतावदृत्विजां विद्यमानं श्रेयः। अतो यावदेवास्ति तत्सर्वं यजमान आदत्ते॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत्त्रयोदशरात्रः समानꣳ ह्येतदहर्यत्प्रायणीयश्चोदयनीयश्च[1] त्र्यतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै[2] प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमायुर्यन्ति

य एव विद्वाऽसंस्त्रयोदशरात्रमासते[३] तदाहुर्वाग्वा एषा वितता (१)

यद् द्वादशाहस्ता विच्छिन्द्युर्यन्मध्येऽतिरात्र कुर्युरु-पदासुका गृहपतेर्वाक स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमानां महा-व्रत कुर्वन्ति सन्ततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग् भवति[४] पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रत यदुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रत कुर्वन्ति पशुषु चैवा-न्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति[५] ॥ ३ ॥

वितता[१] त्रिचत्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वादशाहयाजिन प्रशसाभिहिता अथ तृतीय त्रयो दशरात्रोऽभिधीयते— एष वा आप्तो द्वादशाहो यत त्रयोदशरात्र समानꣳ ह्येतदहर्यत्प्रायणीयश्चोदयनीयश्च[१]”–इति। योऽय त्रयोद-शरात्रो विधास्यमान एष एव सम्पूर्णो द्वादशाह । पूर्वस्माद् द्वादशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत तदुच्यते— प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभय द्वा-दशाहे यादृशम तादृश मेवात्रापीति द्विविधस्याह्न समानत्वाद् द्वादशाहत्वोपचार ।

अथ विशेष विधत्ते— “अतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका एषा लोकानामाप्त्यै[१] –इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वावेवातिरात्रौ अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्र, तेन लोकत्रय-

प्रश्नेऽपि। अत्राह्नकॢप्तिं सूत्रकारो दर्शयति— "अतिरात्र पृष्ठ्यः षड़ह सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः" इति। यद्यपि सत्रे चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रय एव छन्दोमा विद्यमाना तथाप्यन्त्यासोपान्त्ये द्वे दर्शेऽति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशस्यावृत्त्या चतुःसङ्ख्या पूरणीया॥

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते— "प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमायुर्यन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते[२]" इति। व्यानेनोदानस्यो(प)लक्षितत्वाद्दानेनोपसंहारो न विरुद्धः॥

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रः तस्य छन्दोमानामधस्तात् सूत्रकारः शाखान्तरानुसारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते— "तदाहुर्वाग् वा एषा वितता यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्द्युर्यन्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति, सन्ततामेव वाचमवरुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग् भवति[४]" इति। योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाक्स्वरूपः तत्रत्येष्वहःसु विद्यमानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन् द्वादशाहे कॢप्तत्वात्। एवं च सति षडहस्य छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत, तदानीं द्वादशाहगतां कॢप्तां सन्ततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः। तथा सति यजमानस्य वाक् उपक्षयशीला स्यात्। अतस्तत्परिहाराय छन्दोमानामुपरि यद्विवाक्यमह

* एवमेवैष विहितः सामवेदेऽपि (ता० ब्रा० २३ १)।

द्वादशाहे ... तदेवोद ... मासातिरात्रकल्प कुर्यात। तस्मिश्च ... व्रतधमातिरात्रा... महाव्रतशब्दप्रयोग । एवमुपरिष्टाद ... ॥

... प्रकारान्तरेण ... छन्दोग ... होमाना ... प्रथम ... पश्चात् ... महाव्रतधर्म कस्यातिरात्रस्यो ... ॥ २ ॥

इति श्री ... विरचिते माधवीये ... तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुयामेति त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् तमाहरन्तेनायजन्त ततो वै त उभयोर्लोकयोरार्ध्नुवन्नस्मिंश्चामुष्मिंश्च य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नुवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयीषामवरुद्ध्यै[२] यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१)

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति[३] त्रय-

---

* ... (ता० ब्रा० २३ २)

स्त्विꣳशौ मध्यत स्तोमौ भवत साम्राज्य मेव गच्छन्त्य-धिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्य[४]-
गानावभितो भवत परिगृहीत्यै[१] ॥ ४ ॥

पृष्ठानि[१] चत्वारिꣳशच्च ॥ ४ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहित अथ चतुर्थे चतुर्दश-रात्रोऽभिधीयते तदेतद्विधत्ते—'आदित्या अकामयन्तोभयो-र्लोकयोर्ऋध्नुयामेति ते एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् तमाहरन् ते-नायजन्त ततो वै त उभयोर्लोकयोरार्ध्नुवन्नस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नुवन्त्यस्मिꣳ-श्चामुष्मिꣳश्च[१] -इति ॥

तदीयां सख्यां प्रशंसति— चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधय सप्तारण्या उभयीषामवरुद्ध्यै[१]'-इति । ग्राम्याश्चारण्या-श्चामकृत्व्याख्याता ॥

प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशमध्याकान्यहानि विधत्ते—यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रती-चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति[२] -इति । रथन्तर बृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामसाध्ये पृष्ठस्तोत्रेरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमं पराचीनत्वम विपरीतक्रम प्रतीचीनत्वम्, तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्ति ॥

एतमेवारोहावरोहप्रकार पुन प्रशंसति— त्रयस्त्रिꣳशौ मध्यत

४भा ७ ४ ए २५ । 'चतुर्दश पश्यते लनारम्भम —इति प्र ब्रा ८ १ १ ।

स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति[4] –इति । त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश एकविंश त्रिणव त्रयस्त्रिंश –इत्येष स्तोमानां षट्त्रिंशदारोहक्रमः त्रयस्त्रिंश त्रिणव एकविंश, सप्तदश पञ्चदश त्रिवृदित्ययमवरोहक्रमः । एवञ्च सति एषु द्वादशस्वहस्सु मध्ये षष्ठसप्तमयोरह्नो-र्नैरन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ सम्पद्येते तत्र च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किञ्चैतावन्येषां स्तोमानामधिराजौ अवाचीनानां तत्रान्तभावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषां अधिराजा भवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते – अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[5] –इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिं सुवर्गं लोकमेत्तं देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशून्-पाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन् त्र्यहाभ्यामस्मिल्लोके[1] पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुष्मिल्लोक आर्ध्नुवन् त्र्यहाभ्यामस्मिन् (१)

* सामवेदेऽप्ययं प्रथमस्चतुर्दशरात्रः (ता ब्रा २३ ३) ।

(1) 'अस्मिन् लोके –इति मु ' मस्मि लोके –इति क, ख ग । एतत् सिद्धोत्तरत्रापि सवत्र ।

लोके पुशवो[१] य एवं विद्वाꣳसंश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नुवन्त्यस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च पृष्ठैरेवा-मुष्मिँल्लोक ऋध्नुवन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके[२] ज्योति-र्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गोरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति[३] यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ* स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाय (२)

ओजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते[४] बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोक यन्ति[५] पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्यै (३)

उभयो॰लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति[ ] चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ[७]न्त्यतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[८] ॥ ५ ॥

* विविवधꣳ क

अ॒स्मिं[१]ल्लो॒के प॑श॒वः[२] ... प्रति॑ष्ठित्यै[१] एक॒वि॑ ...

चतुर्थेऽनुवाके एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहित अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते तमत्र विधातु प्रस्तौति 'प्रजापति स्सुर्गं लोकमैत् त देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशूनुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एत चतुर्दशरात्र प्रत्यौहन् त आदित्या पृष्ठै सुवर्गं लोकमारोहन् त्र्यहाभ्यामस्मिंल्लोके पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुष्मिंल्लोक आर्ध्नुवन् त्र्यहाभ्यामस्मिंल्लोके पशव[१] –इति। यदा प्रजापति स्वर्गं गत तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गता। तान देवान् 'अनु पश्चादादित्या पशवश्च गता। तान् आदित्यान् पशून् उभयविधान् दृष्ट्वा ते देवा परस्परमिदमब्रुवन्—यान् पशूनुपेत्य मनुष्ये सहिता सर्व वयमजीविष्म ते पशव सर्वेऽप्यस्माक पृष्ठत एव समागता। आगतानामादित्याना पशूनाञ्च मध्ये आदित्या स्वर्गमारोहन्तु पशव प्रतिनिवृत्य भूमौ गच्छन्तु तत्र क उपाय? इति विचार्य एत चतुर्दशरात्र प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्त। तत्रेयमहःक्लृप्ति—आदावर्कोऽतिरात्र, ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्र तत पृष्ठ्य षडह, तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्र ततोऽतिरात्र इति। तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठ-

'आर्ध्नुवन त्र्यहाभ्यामस्मिं[१]ल्लोके[२]"–इति क, ख, ग।

† सामवेदे त्रयश्चतुर्दशरात्रयागा श्रुता—सर्वफलसाधन, स्वर्गसाधन, प्रतिष्ठासाधनश्चेति, तत्राय द्वितीय (ता० ब्रा २३ ४)।

शब्दाभिधेयैः षड्भिरहोभिरादित्याः स्वर्गमारोहन् प्रत्यावृत्ति-युक्ताभ्यां त्र्यहाभ्यां देवाः पशवश्चास्मिन् लोके प्रतिनिवर्त्तितवन्तः*। । आदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः, पशवस्तु त्र्यहा-भ्यामस्मिल्लोकेऽसमृद्धिं गताः ॥

तेन इदानीं विधत्ते—'य एवं विद्वाꣳसस्त्रयोदशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोरृध्नुवन्त्यस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च पृष्ठैरेवामुष्मिल्लोक ऋध्नुवन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिल्लोके(१) - इति ॥

अथारोहरूपं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते— 'ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-न्ति(२) - इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा 'त्र्यहः तेन च त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ॥

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—'यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विवि-वधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाय ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते(४)'- इति । विवध शब्देनोभयत शिक्योपेतं चौराद्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयतो भारः समानः । एवं सत्यत्राद्य पृष्ठ्यः षडह आदावन्ते वा यद्येक-

* प सू० ४ ४ १७। 'विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तते'–इति तत्र सि कौ । तत्र विवध इति ह्रस्वादिस्तच्छाखापाठ वीवध इति दीर्घादिस्तु शाखान्तरीय । तद्यथा— पुनरत्रैव सप्तमेऽनुवाके (३४४ पृ) 'विविवधꣳ –इति ताण्ड्यैतरेयादिषु तु वीवध इति (ता ब्रा ४ ५, १९ १४ १ १ ऐ ब्रा ८ १ १ आश्व श्रौ १ १२ ३। विसदृशो विवधो 'विविवध , विवधसदृश सविवध इति च विवेक । विबध इति पवर्गमध्यपाठोऽपि क्वाचित्क ।

स्मिन् पार्श्वे भवेत, तदा भारद्वयमाम्याभावाद् विविध लक्षणमिद कर्म स्यात अतो विवधसदृशत्वाय पृष्ठाख्यानि अहानि मध्ये कर्त्तव्यानि। किञ्चैतानि पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि तस्मात्तेषा मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यञ्च मध्ये धृत भवति ॥

अथ तेष्वहस्सु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादिसामान्यपवदितु विधत्ते— बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरममौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जमायनी स्तुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोक यन्ति[४] –इति। प्रथम-तृतीय-पञ्चमेष्वहस्सु रथन्तरसाम्ना पृष्ठस्तोत्र निष्पादनीयम द्वितीय चतुर्थ-षष्ठेष्वहस्सु बृहत्सामेति विवेक। अवशिष्ट वाक्य साध्या वै देवा सुवर्गकामा”– इत्यस्मिन् अनुवाके (२३७ पृ) व्याख्यातम ॥

अथ प्रत्यवरोहरूप त्र्यह विधत्ते— ‘पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति, प्रत्यवरूह्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोरृद्ध्वोत्तिष्ठन्ति[२]”–इति। ‘ये यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुतिष्ठन्ति, एते यजमाना प्रत्यावृत्तिरहिता स्वर्गमारोहन्ति। अत स्वर्गात प्रत्यवरोहाय प्रत्यावृत्त आयुर्गोर्ज्योतिरित्येवविध त्र्यह कर्त्तव्य। अपि चाय त्र्यह अस्मिन् लोके प्रतिष्ठायै सम्पद्यते। तस्मादुभयोरपि लोकयो समृद्धि प्राप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ॥

अहर्गता सङ्ख्या प्रशसति— “चतुर्दशैतास्तासा या दश दशाक्षरा विराड्क विराड् विराजैवान्नाद्यमवरुन्धते यास्वतस्रश्चतस्रो दिशो

दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति(७) -इति । चतुर्दशरात्रक्रतुगता या रात्रय एताश्चतुर्दशसङ्ख्याका तासां मध्ये या रात्रयो दशसङ्ख्याक , ताभि ... सांख्याद्विराड्द्वारान्नप्राप्ति याश्चूपरिष्टाच्चतस्रो रात्रय ताभि सङ्ख्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रति तिष्ठन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवत परिगृहीत्यै(८) -इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥

इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत-मगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत पञ्चदशरात्र प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवता-भिर्व्यावृतमगच्छद्य एवं विद्वाꣳसः पञ्चदशरात्रमासते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति(१) ज्योतिर्गौ-रायुरिति त्र्यहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठ(२)न्त्यसत्र वा एतद्यदच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमै*रोजो वै वीर्य पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति

पशून् छन्दोमैरित्यत्र रुत्वाभावश्छान्दस (पा ८ ३ ८) ।

तिष्ठन्ति(३) पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्र-मेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हर(४)न्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य (२)
परिगृहीत्यै(५) ॥ ६ ॥
अन्तरिक्ष(५)मिन्द्रिय(२) स्यैकं च ॥ ६ ॥

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहित अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रो-ऽभिधीयते तमेत विधत्ते— इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत स न व्यावृतमगच्छत स प्रजापतिमुपाधावत तस्मा एत पञ्चदशरात्र प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमग च्छद् य एव विद्वाꣳस पञ्चदशरात्रमासते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति(१) इति। देवत्वाभिलाषेोऽपीन्द्र स्वामित्वम-लभमानोऽन्याभिर्देवताभि समान एवासीत न तु व्यावृत्तिं प्राप्त-वान तत प्रजापतिं गत्वा प्रजापत्युपदेशात पञ्चदशरात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्नोत तद्वदन्येऽपि तमनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ॥

तत्रैक अह विधत्ते—'ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिक्ष गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति(२) —इति ॥

अथ चतुरश्छन्दोमान् पृष्ठ्य षडहञ्च विधत्ते— असत्र वा एत-द्यदच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव पृष्ठैरवरु-

* सामवेदे चत्वार पञ्चदशरात्रा तेषु देवत्वप्राप्तिसाधन प्रथम ब्रह्म-वर्चसाधनो द्वितीय अहीनसत्रोभयफलसाधनस्तृतीय, प्रजाफलसाधन श्चतुर्थ (ता ब्रा २३ ६ ८)।

अते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा, ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[२] –इति। नात्र छन्दोमरहितस्य ...त्रनिषेधे तात्पर्यम् किन्तु छन्दोमवत प्रशंसाया तात्पर्यम। अतएव तस्य छन्दोमवत्त्वे सति प्रशंसा सत्र भवति। किञ्च पृष्ठसञ्ज्ञकैरहोभिर्देवता प्राप्नुवन्ति, छन्दोमैश्चतुभि पशून् प्राप्नुवन्ति। किञ्च पष्ठाना षणामह्नामोजोवीर्यरूपत्वाच्छन्दोमाना चतुर्णामह्ना पशुरूपत्वाच्च तदनुष्ठानेनोभे ओजआदिषु प्रतितिष्ठन्ति। तस्मात पृष्ठ्य षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहानि अनुष्ठेयानीत्यथ ॥

अथ ऋतुगतामहस्सङ्ख्या प्रशंसति—‘पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्य प्र हरन्ति[४]’ –इति। पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वादवज्रत्वम। तद्धेतुत्वञ्च होतृब्राह्मणे* समाम्नातम—‘त पञ्चदशस्तोमो मध्यत उन्तृणत –इति (तै ब्रा० २ २ ३ १)। एतत्सङ्ख्यासाम्येन पञ्चदशरात्रस्यापि वज्ररूपत्वात तदनुष्ठातारो भ्रातृव्येभ्यो वज्र प्रहरन्त्येव ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृहीत्यै[५] इति। अस्य क्रतोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वात अत्र इन्द्रियपरिग्रह ॥६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

* यद्यपि होतृब्राह्मणमिति ऋग्वेदीयब्राह्मणस्यैव समाख्यान्तरम पर मिह होतृकाण्डात्मक ब्राह्मणमित्यर्थोऽधिगन्तव्य तत्तिरीयब्राह्मणे एवास्या श्रुते समाम्नानात।

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्यो-ऽबिभेत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रियमगच्छदग्निष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त[१] य एवं विद्वाꣳसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं नि (१)

दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधत[२] एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात्पशव्या[३] एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात्सुवर्ग्या[४] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२)

गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति[५] यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधति बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)

यन्ति( ) पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ त्र्यहो भवति १ प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धो- त्तिष्ठन्ति १२ पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विरा- डन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ(८ न्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै (४)

पशूनां परिगृहीत्यै( ) ॥ ७ ॥

नि(१ रन्तरिक्ष)* लोक(२) प्रजायै(४) द्वे च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते तमेतं विधत्ते — इन्द्रो वै शिथिल इवा- प्रतिष्ठित आसीत् सोऽसुरेभ्योऽबिभेत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रिय- मगच्छदग्निष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त(१)" –इति। इन्द्रः कदाचित् शिथिलः योद्धमस- मर्थः सेनारहितः एकाकी दरिद्र इवैकत्रावस्थातुमसुरोपद्रवरहितं स्थानमलभमान आसीत्। सोऽसुरेभ्यो भीतः सन् प्रजापत्युपदेशा- दत्रोपमानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशरात्रक्रतुमनुष्ठाय तेन तानसुरान् परा- भूतान् कृत्वा स्वयं विजित्य श्रियमाप्नोत। तस्मिन् क्रतौ यदिद- मग्निष्टुदाख्यं द्वितीयमहः तेन स्वशरीरेषु विद्यमानं पाप्मानं निर्दग्धवान्।

* "गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं नि[१]रन्तरिक्ष[२] –इति क, ख, ग।

अवशिष्टेन पञ्चदशरात्रक्रतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमधातुं शारीरं बलमिन्द्रियपाटवं युद्धे विजयोत्साहश्च स्वस्मिन् सम्पादितवान् ॥

वेदनं प्रशंसति—'य एवं विद्वा॰ऽस पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधते[१] –इति। इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ॥

एतस्मिन् क्रतौ विद्यमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका रात्रीः प्रशंसति—'ता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात्पशव्याः[२]' इति। अस्मिन् क्रतौ या रात्रयः एताः पशुभ्यो हिताः तत्प्राप्तिहेतुत्वात्। कथमिति तदुच्यते—एकस्यार्द्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति स चार्द्धमासक्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भे स्थित्वा पश्चात् प्र जायन्ते तस्मात् रात्रयः सङ्ख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—'एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्याः[३]' –इति। पूर्वोक्तरीत्या सङ्ख्याद्वारा संवत्सरसम्पत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गप्राप्तिहेतुः। तस्मात् एता रात्रयः स्वर्गाय हिताः ॥

अथाहर्विशेषा विधातव्याः तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहस्तुतिवोक्तोविधिकमिति द्रष्टव्यम् 'अग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते'–इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता (४ प॰) तत ऊर्द्ध्वं त्र्यहं विधत्ते—'ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमा-

नैव लोकानभ्यारोहन्ति[५] –इति। पूर्ववद् (३३९पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ पृष्ठ्यषडहगतान्यहानि विधत्ते— 'यदन्यत पृष्ठानि स्युर्वि-त्रिवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्य पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेवं यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[६] –इति। एतदपि पूर्ववद् (३३८पृ०) व्याख्येयम् ॥

आरोहरूपस्त्र्यहः पूर्वं विहित इदानीमवरोहरूपत्र्यहं विधत्ते— पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोरृद्ध्वोत्तिष्ठन्ति[७] –इति। एतदपि पूर्ववद् (३४०पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ क्रतुगतां रात्रिसङ्ख्यां प्रशंसति— "पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते, या पञ्च पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[८] –इति। ऊर्ध्वया सह दिशां पञ्चत्वम्। अन्यत् पूर्ववद् (३४ पृ) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— "अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां परिगृहीत्यै[९] –इति। इन्द्रेणानुष्ठितत्वादिन्द्रियहेतुत्वम् वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वम् पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात प्रजापशुहेतुत्वम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिरकामयतान्नाद *स्यामिति स एत* सप्त-
दशरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्नादो-
ऽभवद्य एव विद्वा*सः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव
भवन्ति(१) पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते(२) ऽसत्त्रं वा एतत् (१)
यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्त्रं देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठा-
नि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठ-
न्ति(३) सप्तदशरात्रो भवति सप्तदश प्रजापति प्रजा-
पतेराप्त्या(४) अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परि-
गृहीत्यै(५) ॥ ८ ॥

एतत् (१) सप्तचि*शच्च ॥ ८ ॥

सप्तमे द्वितीय पञ्चदशरात्रोऽभिहित अथाष्टमे सप्तदशरात्रो-
ऽभिधीयते । तमेत विधत्ते— प्रजापतिरकामयतान्नाद स्या-
मिति स एत* सप्तदशरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत ततो
वै सोऽन्नादोऽभवद् य एव विद्वा*स सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव
भवन्ति (१) —इति ॥

* इह विसर्गाभाव क पुस्तके ।

। सत्र मेतत ताण्ड्येऽपि (२३ ११)। तत्रैव पुरस्तात परमविजय
साधन षोडशरात्र न त सत्र मप्येक विहितम् (२३ १)।

॰ अथैतद्दीर्थेष्वहस्सु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधमङ्गाम्यञ्चकं विधत्ते—'पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते[१]' -इति । द्विरावृत्ते त्र्यहे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । हेमन्तशिशिरयोरेकीभावादृतूनां पञ्चत्वम् * ॥

अथ पृष्ठ्यं षडहं चतुरश्छन्दोमांश्च विधत्ते— 'सप्त वा एतद्य-द्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सप्त देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओज-स्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[२] -इति । पूर्ववद्(३४२पृ)व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतां रात्रिसङ्ख्यां प्रशंसति— 'सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः, प्रजापतेराप्त्यै[३] -इति । आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्म-कत्वात् † प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— 'अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[४] -इति । अन्नाद्यस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

* 'पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासे '—इति शे० ब्रा० १ १ १ ।

† "ओश्रावयेति चतुरक्षरं, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिः" —इति १ भा० ६२६ पृ० । ऐतरेयके तु "सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः" —इति ए० सो० मु० १ भा० १७ पृ०, २ भा० ३८५ पृ० ।

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते देवा अकामयन्तोभयꣳ सं वृञ्जीमहि ब्रह्म चान्नञ्चेति त एता विꣳशतिꣳ रात्रीरपश्यन् ततो वै त उभयꣳ समवृञ्जत ब्रह्म चान्नञ्च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन् य एवं विद्वाꣳस एता आसत उभयमेव सं वृञ्जते* ब्रह्म चान्नञ्च (१)

ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति[१] द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्नोत्ति-ष्ठन्ति[२] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गम् (२)

लोकमभ्यारोहन्ति[३] यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[४] पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकम् (३)

* सं वृञ्जते ५।

अभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्ङ्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठ(५)न्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै(६) ॥ ८ ॥

च(११) ४ सुवर्ग(१२) लोक चयोविंशतिश्च ॥ ८ ॥

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते। तमेत विधत्ते— मा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरे॒षु, ते देवा अकामयन्तोभयं स वृञ्जीमहि ब्रह्म चान्नञ्चेति त एता विंशतिं रात्रीरपश्यन् ततो वै त उभयं समवृञ्जत ब्रह्म चान्नञ्च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन् य एव विद्वांस एता आसते उभयमेव स वृञ्जते ब्रह्म चान्नञ्च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति(१) -इति। दशरात्राभिमानिनी काचिद् विराड् देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत— देवेषु ब्रह्मवर्चसरूपेण असुरेषु चान्नरूपेण। तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव लभेमहीत्यकामयन्त। ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिसङ्ख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन ब्रह्मवर्चसेनान्नेन च सम्पन्ना अभवन्। एवमन्योऽपि तदनुष्ठानेन तत् फलं प्राप्नुवन्ति। पूर्वत्राहस्सङ्घप्राधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीना-

* 'वृञ्जते ब्रह्म चान्नञ्च(१)'—इति क, ख, ग।

† सूत्र मेतद् विहितं ताण्ड्येऽपि (२३, १४)। अष्टादशरात्र मेकोनविंशतिरात्रञ्चेति सत्रद्वय मपि तत्रैतत्पुरस्तात् (२३, १२, १३)।

मेकवचनेन निर्देश अत्र तु कालवयवभूतरात्रिप्राधान्येन बहुवचन-निर्देश ॥

ऋतुगता विंशतिरात्रिसङ्ख्या प्रशंसति— 'द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्नोत्तिष्ठन्ति[२]'—इति । दशसङ्ख्यया विभज्यमाने द्वे एते विराजौ सम्पद्येते । तयोश्च ब्रह्म-वर्चसान्नसाधनभूतयो पृथगेव प्रति तिष्ठन्ति एकैक फलमितर-निरपेक्षत्वेनैव सम्पूर्ण लभत इत्यर्थ । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्त ब्रह्मवर्चसम् धनिकसभायामुपयुक्ता अन्नसमृद्धि. एव नानाविधा प्रतिष्ठा । किं च पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसङ्ख्यासाम्याद यावान् गुणसङ्घ पुरुषे सम्भावित सर्वं प्राप्नोति ॥

अथात्र नवाहानि विधत्ते— 'ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भव-न्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्ष गौरसावायरिमानेव लोकानभ्यारो-हन्त्यभिपूर्व त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति[३]'-इति । यथा प्रथमस्त्र्यहो ज्योतिरादिक एव द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एव सत्यनु-क्रमेणैव स्वर्गमभ्यारोहन्ति ॥

एतेषा त्र्यहाणा वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च मध्ये पृष्ठ विधत्ते— 'यद-न्यत पृष्ठानि स्युर्विविवधं स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौ-जों वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्य मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोक

यन्ति[४] –इति । पूर्वोक्तेषु अहेषु योऽथमन्त्यस्त्र्यह यश्च भावी अह तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तित्वेन विवधसाम्यम् । अन्यत पूर्ववद् (२ १ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूप अह विधत्ते– 'पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युप यन्ति प्रत्यङ अहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वा प्रतिष्ठ-न्ति[५] –इति । पूर्ववद् (३४० पृ) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते– 'अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-र्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[६] –इति । फलद्वय विधिवाक्ये एव विस्पष्टम् ॥

अत्र मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १७–१९ अधि० ८) चिन्तितम्–

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिम ।
पूर्ववत्स्यात प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् * वरम ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते– प्रति तिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुप यन्ति –इति, ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति –इति (३५० पृ०) च । द्वाद-शाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादय सर्वे सत्रविशेषा । त्रयोदशसङ्ख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽय त्रैयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति, कचित्तु समुदायिना रात्रिविशेषाणा प्रत्येकं† प्राधान्यमभ्युपेत्यैक

* "श्रुतादेहाश्रुताद्' क, ख ।

† नास्त्येतत्पद क ख पुस्तकयो ।

एत्र मन्त्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते तद्यथा— 'त एता त्रिंशतिं रात्रीरपश्यन्' —इति (३५० पृ०)। तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते, ब्रूम — अस्य रात्रिसत्रविधेस्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्त-मश्रुतात् स्वर्गात प्रत्यासन्ना तस्मात प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्या-दित्येव प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया —इति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

असावा॑दि॒त्यो᳚ऽस्मिल्लोँ॒क* आसी॒त्तं दे॒वाः पृ॒ष्ठैः परि॑-गृह्य॑ सुव॒र्गं लो॒कम॑गमय॒न् परै॑र॒वस्ता॒त्पर्य॑गृह्ण॒न् दि॒-वाकी॒र्त्ये॑न सुव॒र्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापय॒न् परैः॑ प॒रस्ता॒त्पर्य॑-गृह्ण॒न् पृ॒ष्ठैरु॒पाव॑रोह॒न्त्स वा अ॒सावा॑दि॒त्यो᳚ऽमुष्मि॑ल्लोँ॒के परै॑रु॒भय॑तः॒ परि॑गृहीतो॒[१] यत् पृ॒ष्ठानि॒ भव॑न्ति सुव॒र्ग-मे॒व तैर्लो॒कं यज॑माना यन्ति॒ परै॑र॒वस्ता॒त्परि॑ गृह्णन्ति दि॒वाकी॒र्त्ये॑न (१)

सु॒व॒र्गे लो॒के प्रति॑ तिष्ठन्ति॒ परैः॑ प॒रस्ता॒त्परि॑ गृह्णन्ति पृ॒ष्ठैरु॒पाव॑रोहन्ति॒[२] यत्पर॑ प॒रस्ता॒न्न स्यु॒ परा॑ञ्चः सुव॒-र्गाल्लो॒कान्निष्प॑द्येर॒न् यद॒वस्ता॒न्न स्यु॒ प्र॒जा निर्द॑हेयु-

* 'ऽस्मिन लोक'—इति क, ख, मु०। एवमिद्धोत्तरत्रापि।

ऽभितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑ परः॒सामानो भवन्ति सुव॒र्ग ए॒वैनां॑ल्लोक उ॑भय॒तः परि॑ गृह्णन्ति॒(२) यज॑माना॒ वै दि॑वाकी॒र्त्य॑ स॑वत्स॒रः परः॒सामानो॒ऽभितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑ परः॒सामानो भवन्ति संवत्स॒र ए॒वोभ॒यतः॑ (२)

प्रति॑ तिष्ठन्ति(४) पृ॒ष्ठं वै दि॑वाकी॒र्त्य॑ पा॒र्श्वे॑ परः॒सामानो॒ऽभितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑ परः॒सामानो भवन्ति त॒स्माद॒भितः॑ पृ॒ष्ठं पा॒र्श्वे॑ भू॒यि॑ष्ठा॒ ग्रहा॑ गृह्यन्ते॒ भूयि॑ष्ठ॒ꣳ शस्यते य॒ज्ञस्यै॒व तन्म॒ध्यतो॑ ग्र॒न्थिं ग्र॒थ्न॒न्त्यवि॑स्रꣳसाय(५) स॒प्त गृ॑ह्यन्ते स॒प्त वै शी॒र्ष॑ण्या॑ प्रा॒णाः प्रा॒णाने॒व यज॑मानेषु दधति॒(६) यत्प॑रा॒चीना॑नि पृ॒ष्ठानि॒ भव॑न्त्य॒मुमे॒व तैर्लो॒कम॒भ्यारो॑हन्ति॒ यदि॒मं लो॒कं न (३)

प्र॒त्य॒व॒रोहे॑यु॒रुद्वा॒ मा॒द्ये॑यु॒र्यज॑माना॒ः प्र वा॑ मीयेर॒न् यत्प्र॑ती॒चीना॑नि॒ पृ॒ष्ठानि॒ भव॑न्ती॒ममे॒व तैर्लो॒कं प्र॒त्य॒व॑रोह॒न्त्यथो॑ अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्रति॑ तिष्ठ॒न्त्यनु॑न्मादा॒(७) येन्द्रो॒ वा अप्र॑तिष्ठित आसी॒त्स प्र॒जाप॑तिमु॒पा॑धाव॒त्तस्मा॑ ए॒तमे॑कवि॒ꣳशतिरा॒त्रं प्राय॑च्छ॒त्तमाह॑र॒त्तेना॑यजत॒ ततो॒ वै स प्रत्य॑तिष्ठ॒द् ये ब॑हुया॒जिनो॒ऽप्र॑तिष्ठिता (४)

स्युस्त ए॑कवि॒ꣳशतिरा॒त्रमा॑सीर॒न् द्वाद॑श॒ मासा॒ः पञ्च॒र्तव॒स्त्रय॑ इ॒मे लो॒का अ॒सावा॑दि॒त्य ए॑कवि॒ꣳश ए॒तावन्तो॒ वै दे॑वलो॒कास्तेष्वे॒व य॑थापू॒र्वं प्रति॑ तिष्ठ(८)न्त्यसा-

वादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत-मेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांसं एकविंशतिरात्रमासते (५)

रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशो[६] ऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[१] ॥ १० ॥

दिवाकीर्त्यं[१]नोभयतो[*] ना[२] प्रतिष्ठिता[४] आसत[५] एकविंशतिश्च ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहित, अथ दशमे एकविंशतिरात्रोऽभिधीयते[†] तत्र तावदियमह क्लृप्ति – आदावतिरात्र तत पृष्ठ्य षडह तत स्वरसामानस्त्रयोऽहविशेषा, ततो दिवाकीर्त्य-मेकमह पुनरपि त्रय स्वरसामान पुनरपि पृष्ठ्य षडह, ततो ऽतिरात्र इति[‡]। तमिम विधातु प्रस्तौति— असावादित्योऽस्मि-

---

* 'गृह्णन्ति दिवाकीर्त्यं [१] नैवोभयतो[२] ' –इति क, ख ग।

† सामवेदे द्वौ एकविंशतिरात्रौ (ता ब्रा २३ १५, १६) तत्र पशुफलसाधन प्रथम, ब्रह्मवर्चसफलसाधनो द्वितीय, स एवैष तदीयाह क्लृप्तिसाम्यात।

‡ 'अतिरात्र, पृष्ठ्य षडहस् त्रय स्वरसामानो, दीवाकीर्त्य महस्, त्रय स्वरसामान, पृष्ठ्य षडहस, त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो ब्रह्मवर्चसकामा उपेय''–इति ता॰ ब्रा॰ २३ १६।

लोक आसीत त देवा पृष्ठै परिगृह्य सुवर्ग लोकमगमयन् परे-रवस्तात्पर्यगृह्णन् दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन पर -स्तात्पर्यगृह्णन् पृष्ठैरुपावारोह स वा असावादित्योऽमुष्मिल्लोके परेरभयत परिगृहीत[१] –इति। असौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्य पुरा भूलोक एव तिष्ठति स्म तम आदित्य देवा परिगृह्य पृष्ठाख्यै षड्भिरहोभि स्वर्ग प्रापितवन्त । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन च तत्र तत्र व्यवह्रियमाणै त्रिभिरहोभि 'अवस्तात पर्यगृह्णन् आदित्यो यथाधस्तान्नागच्छति तथा व्यवधान कृतवन्त । परशब्दा-भिधेय किञ्चित्साम तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहविशेषा परा' इत्युच्यन्ते। तथा दिवैव कीर्त्तनीय किञ्चित्साम†, तेन च निष्पा-द्यमहरपि दिवाकीर्त्यम् इत्युच्यते । तेन चाह्ना तमादित्य स्वर्ग प्रतिष्ठापितवन्त । पुनरप्यनुष्ठीयमानै परशब्दाभिधेयैरहोभि पर-स्तात् आदित्य पर्यगृह्णात यथा तत ऊर्द्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिबन्ध कृतवन्त । एव कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानै पृष्ठाख्यै

* तत्र 'यज्जायथा अपूर्व्य'–इत्यस्या (आ। आ २ ७) योनावत्य न्नम (आर गा ३ २ ६) आर्ष ब्रा ३ १६ इत्यथम। स्वराख्य च तदेव ता ब्रा ४ ५ १–४ इत्यानि। स्वराख्यानि योनिसामानि चत्वारि (आर गा ३ २ ६–१२), तोत्रसामानि तु अष्टौ ऊह्ये (२ १ ३–१) इत्यानि।

† अत्रत्यसायणभाष्यदर्शनादवगम्यते अत किञ्चिद् दिवाकीर्त्य नाम साम, ताण्ड्यभाष्यदर्शनात्तु (४ ६ १२) बुध्यते भ्राजाभ्राजादीनामेव साम्ना दिवाकीर्त्यत्वमिति। तानि च ऊह्यसवत्सरपर्वगतानि (३ १ ११–२)।

षड्भिरहोभिः स्वर्गादुपावरोहन्। सोऽसौ दिवि दृश्यमान आदित्यः स्वर्गे लोके पराख्यैरहोभिरुभयतो नियमितत्वान्नोर्ध्वं गच्छति नाप्यधस्तादागच्छति ॥

तान्येतान्यहानि विधत्ते— 'यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात्परि गच्छन्ति दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गच्छन्ति पृष्ठैरुपावरोहन्ति[१]' —इति। आदित्यवाक्यवद् यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ॥

दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान् पराख्यानहर्विशेषान् व्यतिरेकमुखेन प्रशंसति— 'यत्परे परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुवर्गाल्लोकान्निष्पद्येरन् यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहेयुरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्ग एवैनाँल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति[२]' —इति। यद्युपरितनाः पराख्या अहर्विशेषा न स्युः तदानीं स्वर्गं गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वगमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः। यदि चाधस्तनाः पराख्या नानुष्ठीयेरन् तदानीं व्यवधायकाभावात् आदित्यात्मकाः सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनीः प्रजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः। तस्माद् दिवाकीर्त्यस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च परःसामानोऽनुष्ठेयाः ते च एनान् यजमानान् स्वर्गमिवाधस्तादुपरिष्टाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ॥

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परःसामाख्यान्यहानि च प्रशंसति— 'यजमाना वै दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति, संवत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति[४]' —इति। दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात् परःसाम्नां च संवत्सरस्थानीय-

स्थादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च संवत्सरदेवतायामेव प्रति तिष्ठन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठं शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थिं ग्रथ्नन्त्यविस्रंसाय(५) —इति। यथा लोके पुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागावुभयतो वर्त्तिनौ एवमत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठ-स्थानीयम् परःसामानस्तूभयपार्श्वस्थानीया*। किं चैतस्मिन् दिवा-कीर्त्ये परःसामयुता† अतिग्राह्या ग्रहा अपि भूयिष्ठा गृह्यन्ते। तथा हि दिवाकीर्त्ये परःसामानश्च गवामयने उत्पन्ना‡। तत्र हि चोदकप्राप्तेभ्योऽतिग्राह्येभ्योऽधिकास्त्रयोऽतिग्राह्या तृतीयकाण्डोक्ता 'अग्नस्त्वोषधीभ्य'—इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिता सन्ति§ तद्विकृति-त्वादत्रापि तेऽधिका गृह्यन्ते। अत एव शस्त्रमप्यधिकं शस्यते। तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविंशतिरात्ररूपस्य ग्रन्थिं ग्रथ्नन्ति दृढ-बन्धनं कुर्वन्ति तच्च यज्ञस्य विस्रंसनपरिहाराय भवति ॥

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेषं दर्शयति— सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति(६) '-इति। दिवाकीर्त्यात् प्रतीचीनेषु दिनेष्वेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिग्राह्य इत्यनुक्रमेण

* "स्थानीयौ"—इति क, ख।

† परःसामानन्तु"—इति ख, "परःसामानोऽनु '—इति ग।

‡ ता ब्रा ४ ५ ६ खण्डौ द्रष्टव्यौ।

§ ३का ३प्र० ६अ ६-९म (३भा० १९५ए)।

चयो गृह्यन्ते उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण* गृह्यन्ते। त। एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते। तेषां मध्ये सौर्यं 'उदुत्य जातवेदसम्' -इतिमन्त्रमाध्य सप्तमो गृह्यते। तदेव तस्मिन् दिने सप्ताधिका ग्रहा। ते च सञ्ज्ञायामूर्द्धगत सप्तच्छिद्रवन्ति प्राणसमा। अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राण न स्थापयन्ति। तदेव दिवाकीर्त्यमह प्रशस्तम। यदा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि गवामयनगतानाञ्च- त्यागा चाङ्गा प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्ग दर्शयितु विधिरेवास्तु॥

अथावरोहरूप पृष्ठ्यषडह विधत्ते— यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिम लोक न प्रत्यवरोहेयुरुद्वा माद्येयुर्यजमाना प्र वा मीयेरन् यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोक प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय(७) -इति। दिवाकीर्त्यसदृशेभ्य परस्तामभ्य पूर्वमनुष्ठितानि पराचीनानि आरोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यह्नानि सन्ति तैर्यजमाना स्वर्ग लोकमारोहन्त्येव। अत ऊर्ध्वमिम लोक प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानि चिदह्नानि नानुतिष्ठेयु तदानीं ते यजमाना एत लोकव्यवहारक्रम विस्मृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयु। तस्मात प्रतीचीनानि अवरोहरूपाणि पृष्ठाख्यान्यह्नान्यनुष्ठेयानि तै अहोभिरिम लोक प्रत्यवरोहन्ति अपि चास्मिन् लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति॥

* 'एवाह्नोरावक्रमेण -इति ख।

† २४७ ए। 'पृष्ठसामानि २ ६ ए १ प, § टीप्पन्याञ्च द्रष्टव्यानि

पूर्व सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति'–इत्यादिना (३५८ पृ०) कालत्रयवानामहविशेषाणां फलोपन्यासमुखेन स्वर्गार्थः क्रतुर्विहितः, अथ प्रतिष्ठार्थमिमं क्रतुं विधत्ते– 'इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविꣳशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाहरत् तेनायजत ततो वै स प्रत्यतिष्ठद् ये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः स्युस्त एकविꣳशतिरात्रमासीरन् द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति(८) –इति। पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत एवं बहुयागानां कृत्वाप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एतं क्रतुमनुष्ठायाहर्गतैकविंशतिसङ्ख्यासाम्याद् द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चर्त्वभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलोकेषु एकस्मिन्नादित्यलोके चैतेष्वेकविंशतिस्थानेषु* यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथा प्रतिष्ठिताः, तद्वत् प्रति तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते - "असावादित्यो न व्यरोचत, स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविꣳशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वाꣳस एकविꣳशतिरात्रमासते, रोचन्त एवैकविꣳशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविꣳशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविꣳश(९)'–इति। पुरा कदाचिदादित्यः सुवर्भान्वाख्येनासुरेण

* "द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश'–इति ता ब्रा ४ ६ ४।

तमसा विद्धोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृत सन् विशेषेण नादीप्यत * । तत प्रजापत्युपदेशात एत क्रतुमनुष्ठायादीप्यत । तद्वदन्येऽपि यजमाना पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येष्वप्रकाशमाना एत क्रतुमनुष्ठाय पश्चात प्रकाशन्ते । किञ्चात्राङ्गमेकविंशतिसङ्ख्यासङ्गा वात्तेनैकविंशतिस्तोमेन वृद्धिप्रकाशहेतुत्वाद ब्रह्मवर्चस परिगृहीतम् । स च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव। अतस्तत्साम्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाश प्राप्नुवन्ति एकविंशनिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात † ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—"अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै(१) —इति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवर्चसमत्र परिगृहीत भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

अर्वाङ् यज्ञ सङ्क्रामत्वमुष्मादधि मामभि। ऋषीणा य पुरोहित (१)। निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्

---

* "स्वर्भानुर्वा आसुर सूर्यं तमसाविध्यत, तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छꣳस्त एता अविन्दꣳस्ताभिरस्मात्तमोऽपाघ्नन अप तमो घ्नते य एता उप यन्ति" —इति ता ब्रा २३ १६ १–३ ।

† "एकविंशो भवत्येकविꣳशो वा अस्य भुवनस्यादित्य — मध्यत एव यज्ञस्य प्रति तिष्ठन्ति —इति ता ब्रा० ४ ६ ३–५ ।

ऽरीयता योऽस्मान् द्वेष्टि। शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि(२)। यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजः सह्नाम् मामभि। ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे(३)। इष्टेन पक्वमुप (१)

ते हुवे सवाहम। सन्तं वृञ्जे सुकृतं सम्प्रजा पशून्(४)। प्रैषान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतम्प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते। प्रयाजानूयाजान्स्विष्टकृतमिडामाशिष आ वृञ्जे सुवः(५)। अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभि। याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम्(६)। स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडामाशिषं (२)

आ वृञ्जे सुवः पत्नीसयाजानुप ते हुवे सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव(७)। पशून्त्सुतम्पुरोडाशान्त्सवनान्योत यज्ञम्। देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्निमुखान्त्सोमवतो ये च विश्वे(८) ॥ ११ ॥

उप[१] शिषो[२] * दार्विंशं च ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके एकविंशतिरात्रोऽभिहितः अथावशिष्टेष्वनुवाकेषु अश्वमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते। तत्रास्मिन् अनुवाके आप्याख्यानाम्

* 'उप[१] ग्रहमिडामाशिषो[२] —इति क ख ग।

अष्टाङ्गतौना मन्त्रा उच्यन्ते। अत एव ब्राह्मणे विनियोग पद्यते–
'अर्वाङ् यज्ञ सङ्क्रामतु –इत्याग्नौर्जुहोति'–इति * ॥

तत्र प्रथमामाह– अर्वाङ् यज्ञ सङ्क्रामंत्वमुष्मादधि मामभि।
ऋषीणा य पुरोहित[१] –इति। य अश्वमेधाख्यो यज्ञ, स
ऋषीणा' ज्ञानवता पूर्वसिद्धाना यजमानाना 'पुरोहित' सर्वार्थ-
साधनभावेन पुरस्तादवस्थापित। स यज्ञ अमुष्मात मद्व्यतिरिक्ताद्
देवदत्तादेर्यजमानात अपक्रम्य मामभि मामुद्दिश्य अर्वाङ् अभि-
मुख सन् 'अधि सङ्क्रामतु' आधिक्येनादरातिशयेन सम्यगागच्छतु॥

अथ द्वितीयामाह–'निर्देवं निवीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्
हीयता योऽस्मान् द्वेष्टि। शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु
योऽस्मान् द्वेष्टि[२] –इति। य पुरुषोऽस्मान् द्वेष्टि तस्य शरीर
निर्देवादिविशेषणविशिष्ट कृत्वा तस्मिन् द्वेषिणि पुरुषे 'हीयता
हीनत्वेनावस्थाप्यताम्। कीदृश शरीरम ? निर्देव निर्गता यज्ञाङ्ग-
भूता देवा यस्मात तं निर्देवम् देवताभक्तिरहितमित्यर्थ। निर्गता
वीरा पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्त निर्वीरम्। विरूपा स्कन्धाद्यवयवा
यस्य त विष्कन्धम। किञ्च योऽस्मान् द्वेष्टि तस्मिन् द्वेषिणि पुरुषे
यज्ञशमल यज्ञानुष्ठाने मलिनम कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थ।
तादृश यत कुसीद निरन्तर धनवृद्ध्याद्यर्जनेन * यत जीवन तत
सीदतु द्वेषी पुमान् यज्ञे विमुख केवलो वणिग् भूत्वा यथा-
कथञ्चित् तिष्ठत्वित्यर्थ ॥

---

* 'अर्वाङ यज्ञ सङ्क्रामत्वित्याग्नौजुहोति। सुवर्गस्य लोकस्याप्त्यै'–इति
३ ८ १७ ६। 'स्वर्ग आप्यते याभिस्ता आप्तय –इति तत्र स भा ।

अथ तृतीयामाह—"यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सङ्क्राम मामभि। ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे[२]"—इति। अश्वमेधाख्य यज्ञ।' सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत तेज' फलम् 'तेन फलेन सह मामभि सङ्क्राम अभिमुखो भूत्वा मा प्रविश। सूयते अभिषिच्यते अनेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञ सव। हे सव। सम्यगनुष्ठितस्य ते तव तपसा सामर्थ्येनानुग्रहरूपेणानुगृहीतोऽहं 'ब्राह्मणान् मदस्यान् ऋत्विज अध्वर्युप्रभृतीन् देवान यष्टव्यान् आ हुवे इह कर्मण्याह्वयामि॥

अथ चतुर्थीमाह— इष्टेन पक्कमुप ते हुवे सवाहम। सन्ते वृञ्जे सुकृतं सं प्रजां पशून्[३]"—इति। हे सव यज्ञ। ते इष्टेन त्वदीयेन यजनेन अहं पक्कमन्नम उप हुवे समीप आह्वयामि। ते' तवानुग्रहात 'सुकृत सं वृञ्जे सम्यगावर्जित कुर्वे पुण्य सम्पादयामीत्यर्थ तथा प्रजा पशून् सम्पादयामि॥

अथ पञ्चमीमाह— प्रैषां त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुत-प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते। प्रयाजानूयाजान् त्स्विष्टकृतमिडामाशिष आ वृञ्जे सुवः[४]"—इति। प्रैषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि तानि सर्वाणि तदत सिद्ध्यर्थम 'आ शृणामि' श्रवत शास्त्रमुखात्कृत्वा सम्पादयामि। तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि सुव फलरूप स्वर्गञ्च आ वृञ्जे सम्पादयामि॥

अथ षष्ठीमाह— अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभि। याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाह यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम्[५]"—इति। हे सव यज्ञ। अग्न्यादयो ये देवा उक्ता

याश्वानुक्ता अन्या सर्वा देवता, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्य ते सर्वे सहित अह ते त्वसिद्ध्यथम 'उप ह्वये समीप एवाध्वर्युप्रभृतीन् अनुष्ठातृनाह्वयामि। तथा ते त्वसिद्ध्यर्थं वषट्कृत वषट्कारसहित यज्ञ कृत्स्नप्रयोगम् आ ददे स्वीकरोमि॥

अथ सप्तमीमाह— सुत८ प्रस्त प्रतिगर ग्रहमिडामाशिष आ वृञ्चे सुव। पत्नीसयाजानुप ते ह्वये सवाह८ समिष्टयजुरा ददे तव[७]'–इति। स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुव फलरूप स्वगञ्च आ वृञ्चे सवत सम्पादयामि। स्वगस्य प्राधान्यात पुनरभिधानम। हे सव।' त्वसिद्ध्यर्थ पत्नीसयाजानुद्दिश्य उप ह्वये ऋत्विज समीपमाह्वयामि। तथा ते तव त्वसिद्ध्यर्थ समिष्टयजु स्वीकरोमि॥

अथाष्टमीमाह– 'पशून्सुत पुरोडाशान्सवनान्योत यज्ञम। देवा सेन्द्रानुप ते ह्वये सवाहमग्निमुखान्सोमवतो ये च विश्वे[८] – इति। 'ये अग्नीषोमीयादय पशव यश्चाभिषुत सोम ये च सवनीयपुरोडाशा, यानि च प्रातस्सवनादीनि यश्च तेनिष्पाद्य कृत्स्नो यज्ञ तान् सर्वान् आ वृञ्चे इत्यनुवर्त्तते। हे सव। ते त्वसिद्ध्यमह देवान् उप ह्वये समीप आह्वयामि। कीदृशान् देवान्? इन्द्रेण सह वर्त्तन्त इति सेन्द्रान्, अग्निमुख येषान्तेऽग्निमुखास्तान सोमो येषामस्ति ते सोमवतस्तान् अपि च येऽन्ये विश्व देवास्तान् सर्वानप्युप ह्वये॥ ११॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

भूत भव्यं भविष्यद् वषट् स्वाहा* नमः[1] ऋक् साम यजुर्वषट् स्वाहा नमो[2] गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट् स्वाहा नमः[3] पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् स्वाहा नमो[4]-ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः[5] प्राणो व्यानो-ऽपानो वषट् स्वाहा नमो[6]ऽन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट् स्वाहा नमः[7] पिता पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो[8] भूर्भुवः (१)

सुवर्वषट् स्वाहा नमः[9] ॥ १२ ॥

भुवः श्चत्वारि च ॥ १२ ॥

एकादशे आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते— 'भूतं भव्यं भविष्य-दिति पर्याप्तीर्जुहोति'–इति† ॥

तत्र प्रथममन्त्रमाह— "भूतं भव्यं भविष्यद् वषट् स्वाहा नमः[1]" –इति। वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि एभिश्च सत्यत्व-माख्यायते। तथा सति कालत्रयवर्त्तीनि सत्यानीति वाक्यार्थो भवति। आदरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां त्रयाणां प्रयोगः। एतेभ्यः स्वाहेति शेषः। एवमुत्तरेष्वपि योजनीयम् ॥

तानेतानुत्तरान् मन्त्रानाह— 'ऋक् साम यजुर्वषट् स्वाहा

* 'वषट्स्वाहा"–इतीह सर्वत्रैव मु० पाठः।

† "भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै"–इति ३. ८. १७. १०। 'स्वर्गप्राप्तिर्याभिराहुतिभिर्भवति ताः पर्याप्तयः'–इति तत्र सा० भा०।

नमो गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट् स्वाहा नमः, पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् स्वाहा नमो ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट् स्वाहा नमः, प्राणो व्यानोऽपानो वषट् स्वाहा नमो ऽन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट् स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट् स्वाहा नमो भूर्भुवः सुववषट् स्वाहा नमः (२ ९) -इति। वेद-च्छन्दो-लोक देव-प्राणा-ऽन्न-पितृ-व्याहृतिविषया एते-ऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो होतव्याः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विशतु वीर्यावान्। आपो देवीर्यज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत्[१]। आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतशस्त्रे मा विशता समीची। आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत[२]। आ माग्निष्टोमो विशतु (१)

उक्थ्यश्चातिरात्रो मा विशत्वापिशर्वरः। तिरोअह्निया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत[३] ॥ ३ ॥

विश १ त्वष्टादश च* ॥ १३ ॥

* "अग्निष्टोमो वि[१]शत्वष्टादश च"—इति क ख, ग।

पर्याग्निनामका मन्त्रा द्वादशेऽभिहिता, अथाभूनामका होम-मन्त्रास्त्रयोदशेऽभिधीयन्ते। तथा च ब्राह्मणे विनियोग—"आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति"—इति ॥

।क प्रथमामाह—"आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विशतु वीर्यावान्। आपो देवीर्यज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत(१)—इति। मे मदर्थं गृहा समीचीना आ भवन्तु' सर्वत सम्पद्यन्ताम। तथा 'प्रजा पुत्रादिरूपा अपि मे मदर्थम् आ भवन्तु। तथा वीर्यावान् फलोपेतो यज्ञश्च माम् आविशतु। तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवी' जलदेवता माम आ विशन्तु। सहस्रस्य भूमा सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य बाहुल्य मा कदाचिदपि मा प्र हासीत मा परित्यजतु ॥

अथ द्वितीयामाह—"आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतशस्त्रे मा विशताꣳ समीची। आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्या सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत(२)"—इति। मे मदर्थं 'ग्रह अपीन्द्रवायवादिक, स आ भवतु सवत सम्पद्यताम। तथा 'पुरोरुक्' ग्रह गृहीतु पुरत पठ्यमानो मन्त्रोऽप्या भवतु। तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि 'समीची' अनुकूले मामा विशताम्। तथा आदित्याद्या देवा सदस्या ब्राह्मणाश्च मामा विशन्तु। सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत ॥

अथ तृतीयामाह—"आ माग्निष्टोमो विशतूक्थ्यश्चातिरात्रो

क "आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै"—इति ३ ८ १७ ११। 'याभि स्वर्गं आ समन्ताद् भवति ता आहुतय आभुव'—इति तत्र सा० भा०।

मा विशत्वापिशर्वरः । तिरोअह्निया मा सुकृता आ विशन्तु सह-स्रस्य मा भूमा मा प्रहासीत(२)"–इति। सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयम अग्निष्टोम स मामा विशतु। यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थ्य' सोऽय मामा विशतु। यश्चतुर्थसंस्थारूप 'अतिरात्र' सोऽपि मामा विशतु । कीदृशोऽतिरात्र › 'आपिशर्वर' अपि शर्वराणि प्रात्राणि शर्वर्यां पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वर * तथा 'तिरोअह्निया' अह्नस्तिरस्कृत्य रात्रौ प्रयोगाभ्या अतिरात्रगता सोमविशेषा † ते च सुष्ठु कृता सन्तो मामा विशन्तु । सहस्रस्ये-त्यादि पूर्ववत॥ १२॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

— —

अग्निना तपोऽन्वभवद् वाचा ब्रह्म मणिना रूपाणी-न्द्रेण देवान् वातेन प्राणान्त्सूर्येण द्या चन्द्रमसा नक्ष-त्राणि यमेन पितॄन राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयान-जगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान पशून श्येनेन ‡ पत-

* ऐ ब्रा ४ सो सु २ भा १९६, २७५ पृ द्रष्टव्यम ।

† 'तिरोऽह्न रात्र्यन्तर्हितेऽहनि भवा सोमास्तिरोऽह्न्या । आश्विन-शस्त्रैकयागसम्बन्धिन चमसस्था सोमा पूर्वदिननिष्पन्नत्वात तिरोअह्न्या इत्युच्यन्ते'–इति कात्या श्रौ सू० २४ ३ ४२ कर्कभाष्यम। तथा ऋ० स १ ४५ १ सा भा० अपि ता ब्रा १ ६ ४ सा भा द्रष्टव्यम।

‡ 'पतत्रिश्येनेन' इति ख पाठ ।

त्रिणो वृष्णाश्वान्वृषभेण गा बस्तेनाजा* वृष्णिनावी-र्व्रीहिणान्नानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन वनस्पतीनुदुम्बरे-णोर्जं गायत्रिया छन्दांसि त्रिवृता स्तोमान् ब्राह्म-णेन (१)

वाचम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेनैकञ्च ॥ १४ ॥

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशेऽभिहिता अथानुभूनामकास्तु दशेऽभिधीयन्त। तथा च ब्राह्मणे विनियोग— अग्निना तपोऽन्वभवदित्य 'भूजु होति'–इति†। पाठस्तु— 'अग्निना तपोऽन्वभवद् वाचा ब्रह्म, मणिना रूपाणीन्द्रेण देवान् वातेन प्राणान् सूर्येण द्या चन्द्रमसा नक्षत्राणि, यमेन पितॄन् राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयान अजगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान् पशून् श्येनेन पतत्रिणो वृष्णाश्वान् ऋषभेण गा बस्तेनाजा, वृष्णिनावीर् ब्रीहिणान्नानि यवेनौषधीर् न्यग्रोधेन वनस्पतीन् उदुम्बरेणोर्ज, गायत्रिया छन्दांसि त्रिवृता स्तोमान्, ब्राह्मणेन वाचम्"–इति। अथ यजमान 'अग्निना तपोऽन्वभवत' अग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सव तपो व्याप्नोति। एव-मुत्तरेष्वपि चतुर्विंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम्। तृतीयान्तैस्तत्तदात्मकत्व यजमानस्येत्युच्यते द्वितीयान्तैर्व्याप्य वस्तु अन्वभवदिति सर्वत्रा-

* "बस्तेनाजा"–इत्यन्तस्यादि पाठ क, सु, टी ग।

† "अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै"–इति ५ ८ १७ १२। 'आभ स्वर्गोऽनुभूयते–इति तत्र सा० भा०।

नुषज्यते। 'ब्रह्म' मन्त्रजातम। 'रूपाणि' प्रतिबिम्बात्मकानि। फलेन' वृत्तगतेन पक्वेन। नादेयान नदीवत् सम्पूर्णान् रसान्। मण्डूकादीनामिव मनुष्याणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पः 'अजगरः'। वृषा प्रौढोऽश्वः। 'वाचं' वेदात्मिकाम्। स्पष्टमन्यत ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा[१] काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा[२] दित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा[३] सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा[४] पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा[५] त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीयाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा[६] (१)

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा[७] सर्वस्मै स्वाहा[८] ॥ १५ ॥

स्वाहा[१] * दश च ॥ १५ ॥

---

* 'पुरुरूपाय स्वाहा[६]'—इति क, ख, ग।

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुर्दशेऽभिहिताः, अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या आहुतिमन्त्रा उच्यन्ते। कल्प— आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति चीणि वै श्वानि सोऽथ दीक्षाहुतिकालो विवृद्ध सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणै-र्वैश्वदेवश्चोत्तरोत्तरै प्रचरति षडुत्तमेऽहन्यौद्ग्रहणानि जुहोति सत्रस्य स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम -इति। तत्रौद्ग्रहणमन्त्रा प्रथम-काण्डे समाम्नाता * वैश्वदेवमन्त्रा इहाम्नायन्ते † ॥

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह— 'स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा, स्वा-हाधीत मनसे स्वाहा स्वाहा मन प्रजापतय स्वाहा(१)' -इति। एते च मन्त्रा उभयत स्वाहाकारा तत्रान्तिम स्वाहाकारो हवि-प्रदाने वर्त्तते प्रथमस्तु स्वाहाकारो निपाता अनेकार्था '-इति-न्यायेन उचितार्थे योजनीय । आ समन्ताद्धीयते स्थाप्यते मन्त्रा-द्यनुष्ठाननिर्णयोऽस्या बुद्धाविति आधि बुद्धि ता बुद्धि 'स्वाहा' सम्पादयामीत्यत्रोचिताय 'आधीताय तस्या बुद्धौ स्थापिताय मन्त्राभिमानिने देवाय 'स्वाहा स्वाहुतमिदमस्तु। तथा आधीत बुद्धौ सङ्गृहीत 'स्वाहा विस्मरणमन्तरेण धारयामि मनसे तद्धारणसमर्थायान्त करणाय स्वाहुतमिदमस्तु। तथा मन तथा-विधमन्त करण स्वाहा सम्पादितवानस्मि प्रजापतये तस्य मनस प्रेरकाय स्वाहुतमिदमस्तु ॥

* १ भा० २२५ पृ ६ प, पुन ४ भा ५९५ पृ ९ प । औद्ग्रहण मन्त्रब्राह्मणन्तु ५ भा ८९ पृ ९ प ।

† 'स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति। समस्त मेव द्विषन्त भ्रातृव्यमतिक्रामति"—इति ब्रा ३ ८ १७ १३।

अथ द्वितीयदिनगतान्मन्त्रानाह—'काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा, कतमस्मै स्वाहा[१]"–इति। प्रथममन्त्रगत क शब्द प्रजापति-वाचक, 'को ह वै नाम प्रजापति'–इतिश्रुत्यन्तरात (ब्रा० २ २ १० २ *)। द्वितीयमन्त्रगतस्तु क-शब्द सर्वनामत्वात प्रश्नस्तवाची तेन चावज्ञान लक्ष्यते ईदृशोऽयमिति केनापि ज्ञातु मशक्य इत्यर्थ। कतम-शब्दो बहूना मध्ये निर्द्धारणप्रश्ने वर्त्तते तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविचारेण निर्द्धारणीयस्वरूप इत्युक्त भवति॥

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह— अदित्यै स्वाहा ऽदित्यै मह्यै स्वाहा ऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा[२] –इति। अदिति भूमि। 'मही' विस्तीर्णा। सुमृडीका सुखप्रदा॥

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह—'सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा[४] इति। 'पावकायै' शोधयित्र्यै॥

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह—"पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा, पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा[५] –इति। प्रकृष्टाय श्रौतस्मार्त्त-मार्गाय हित 'प्रपथ्य'। नराणा धारयिता 'नरन्धिष'॥

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह— त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा, त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा[६]' -इति। तूर्ण प्राप्त 'तुरीप'। बहुमूर्त्तिविशेषैर्युक्त 'पुरुरूप'॥

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह—"विष्णवे स्वाहा, विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा[७] –इति। नितरा

* १ भा ६८३ ए निरु ११४, ३६८–४ ए।

खुर पापरोगादिबाधमर्हन्तीति* निखुर्या, तेषा पाता 'निखुर्यप ।' विश्वैश्वर्यादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभूया तेषा पाता 'निभूयप ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रमाह— 'सर्वस्मै स्वाहा(८)'—इति। सर्वप्रकारपालकाय स्वाहुतमित्यर्थ ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक ॥

दद्भ्य स्वाहा हनूभ्या॑ स्वाहोष्ठाभ्या॑ स्वाहा मुखाय स्वाहा नासिकाभ्या॑ स्वाहाक्षीभ्या॑ स्वाहा कर्णाभ्या॑ स्वाहा पार इक्षवोऽवार्येभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहावार इक्षवः पार्येभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहा शीर्ष्णे स्वाहा भ्रूभ्या॑ स्वाहा ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्य स्वाहा वहाय स्वाहा ग्रीवाभ्य स्वाहा स्कन्धेभ्य स्वाहा कीकसाभ्य स्वाहा पृष्टीभ्य स्वाहा पाजस्याय स्वाहा पार्श्वाभ्या॑ स्वाहा (१)

अ॑साभ्या॑ स्वाहा दोषभ्या॑ स्वाहा बाहुभ्या॑ स्वाहा जङ्घाभ्या॑ स्वाहा श्रोणीभ्या॑ स्वाहोरुभ्या॑ स्वाहाष्ठीवद्भ्या॑ स्वाहा जङ्घाभ्या॑ स्वाहा भसदे स्वाहा शिखण्डेभ्य स्वाहा वालधानाय स्वाहाण्डाभ्या॑ स्वाहा

* खुर पादतो गोषिबाधमर्हन्तीति"—इति क ख ।

शेपा॑य॒ स्वाहा॒ रेत॑से॒ स्वाहा॑ प्र॒जाभ्य॒ स्वाहा॑ प्र॒जन॑नाय॒ स्वाहा॑ प॒द्भ्यः स्वाहा॑ श॒फेभ्य॒ स्वाहा॒ लोम॑भ्य॒ स्वाहा॑ त्व॒चे स्वाहा॒ लोहि॑ताय॒ स्वाहा॑ मा॒ꣳसाय॒ स्वाहा॒ स्नाव॑भ्य॒ स्वाहा॒स्थभ्य॒ स्वाहा॑ म॒ज्जभ्य॒ स्वाहा॑ (२)

अङ्गे॑भ्य॒ स्वाहा॒त्मने॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

स्वाहा॒[१] स्वाहा[२] षट् च॑* ॥ १६ ॥

पञ्चदशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ता, अथ षोडशे पश्वङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम्— दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्याꣳ स्वाहेत्यङ्गहोमान् जुहोति –इति†। पाठस्तु—'दद्भ्यः स्वाहा, हनूभ्याꣳ स्वाहोष्ठाभ्याꣳ स्वाहा मुखाय स्वाहा नासिकाभ्याꣳ स्वाहा ऽक्षीभ्याꣳ स्वाहा, कर्णाभ्याꣳ स्वाहा पार इक्षवो ऽवार्येभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहा, ऽवार इक्षव पार्येभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहा शीर्ष्णे स्वाहा भ्रूभ्याꣳ स्वाहा, ललाटाय स्वाहा, मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्य स्वाहा वहाय स्वाहा ग्रीवाभ्य स्वाहा स्कन्धेभ्य स्वाहा, कीकसाभ्य स्वाहा, पृष्टीभ्य स्वाहा पाजस्याय स्वाहा पार्श्वाभ्याꣳ स्वाहा अꣳसाभ्याꣳ स्वाहा दोषाभ्याꣳ स्वाहा बाहुभ्याꣳ स्वाहा, जङ्घाभ्याꣳ स्वाहा, श्रोणीभ्याꣳ स्वाहोरुभ्याꣳ स्वाहा ऽष्ठीवद्भ्याꣳ स्वाहा जङ्घाभ्याꣳ स्वाहा, भसदे स्वाहा शिखण्डेभ्य स्वाहा बालधानाय स्वाहा, ऽण्डाभ्याꣳ स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्य

* "पार्श्वाभ्याꣳ स्वाहा मज्जभ्य स्वाहा षट् च"–इति क, ख, ग।

† "दद्भ्य स्वाहा हनूभ्याꣳ स्वाहेत्यङ्गहोमान जुहोति। अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्ट। अङ्गादङ्गादेवैन पाप्मनस्तेन मुञ्चति –इति ३ ८ १७ १४।

स्वाहा, प्रजननाय स्वाहा पञ्च स्वाहा, शफेभ्य स्वाहा, लोमभ्य स्वाहा. त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नावभ्य स्वाहा ऽस्थभ्य स्वाहा मज्जभ्य स्वाहा अङ्गेभ्य स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा"–इति। अत्र दन्तहन्वादयोऽश्वस्यावयवा प्रसिद्धा। 'इक्षव' अक्षिरोमाणि ते च पारे उपरिभागे वर्त्तन्ते तस्मात् 'पार इक्षव इति तदुच्यते। अवार्यैभ्य पक्ष्मभ्य अधोभागवर्त्तिभ्य रोमभ्य उपरि वर्त्तन्ते एतादृशा ये सन्ति तेभ्य स्वाहेति योजनीयम। एव पार्यैभ्य पक्ष्मभ्य अवारे अधोभागे ये केचिदिक्षवो वर्त्तन्ते। अत्र शिर शब्देन ललाटादधोभागो विवक्षित मूर्द्ध-शब्देन चोपरिभाग। तत्रत्य मास मस्तिष्कम्। वह-शब्देन रथयुगस्य वाहकप्रदेश उच्यते। ग्रीवा-शब्देन गलगता नाड्य। स्कन्ध-शब्दन गलस्योपरिभागावयवा। कीकसा-शब्देन पृष्ठास्थिगता गुलिका। पृष्टि-शब्देनोभयपार्श्वगता अस्थिविशेषा। पाजो बल तत्स्थान हृदय 'पाजस्यम्। दो-शब्देन बाहु-शब्देन च पूर्वपदयोरुत्तराधरभागावुच्येते। जङ्घा शब्देन मध्यभाग। श्रोण्यादिशब्दैरनुभि पृष्ठगतयो पादयोस्तत्वार ऊर्द्धाधोभागा उच्यन्ते। भस-च्छब्देनापानप्रदेश। शिखण्डा ऊर्द्धकेशा। बालधान पुच्छ-दण्ड। प्रजननमुत्पादनसामर्थ्यम्। अङ्गान्यनुक्तावयवा। 'आत्मा' तत्र जीव। सर्वं कृत्स्नशरीरम्। एतै पञ्चाशन्मन्त्रैरङ्गहोमान् कुर्यात् ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोड़शोऽनुवाक ॥

अङ्ग्येताय स्वाहाञ्जिसक्थाय स्वाहा शितिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यꣳसाय स्वाहा पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहाञ्जये स्वाहा ललामाय स्वाहासितज्ञवे स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहारुणैताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कीदृशाय स्वाहा तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विसदृशाय स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा (१)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

स्वाहा[१] * द्वे च ॥ १७ ॥

षोड़शेऽनुवाके अङ्गहोममन्त्रा उक्ताः अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—'अङ्ग्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति'—इति† । तत्रैकानुवाकगतानाह— 'अङ्ग्येताय स्वाहा ऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शितिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा, शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यꣳसाय स्वाहा पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा, शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहा, ऽञ्जये

* 'रूपाय स्वाहा[१] —इति क ख, ग ।

† ३ ८ १७ १५ । 'रूपैरेवैनꣳ समर्द्धयति इति तच्छेष

स्वाहा ललामाय स्वाहा ऽसितज्ञवे स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहा ऽरुणेताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कीदृशाय स्वाहा तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विसदृशाय स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा –इति । श्वित्रि शुक्ल एत सान्ध्यो वर्णः श्वित्रिश्चासावेतश्चेति श्वित्र्येत मिश्रवर्ण इत्यर्थ । श्वित्रिमस्य श्वेतारुण । शिति श्वेत तादृशपादयुक्त शितिपात् । ककुदादयोऽपि श्वेता यस्येति योज्यम । 'रन्ध्राणि कर्णादिच्छिद्राणि । पुष्पाकारलक्षण कर्णयोर्यस्यासौ पुष्पकर्ण । श्वेताभ्या भ्रूभ्या युक्त शितिभ्रु । श्वेतेनापानेन युक्त शितिभसत । अनूकाश चक्षु-प्रदेश । श्वित्रि श्वेतकृत्स्नशरीर । ललाटश्वैत्ययुक्तो ललाम । कृष्णजान्युक्त असितज्ञु । कृष्णमिश्रसान्ध्यवर्णयुक्त कृष्णेत । जपाकुसुमवदत्यन्तरागयुक्त सान्ध्यो वर्णो लोहितैत *। ईषदारुण्य-युक्त सान्ध्यो वर्ण अरुणेत । इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार ईदृश । किमित्यनिश्चितत्वेनावभासमान कीदृश । दूरस्थदृष्टान्तेनोपमीयमान तादृश'। समीपस्थदृष्टान्तेनोपमीयमान सदृश । उपमारहितो विसदृश । सुखेनोपमातु शक्य सुसदृश । आकार-सामान्य रूपम । अनुक्तमन्यद्धाप्य सर्वशब्द ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

* रोहितैत –इति मूलपाठ

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकलाय स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽनुरूपाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निसक्थाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

कृष्णाय षट्चत्वारिंशत् ॥ १८ ॥

सप्तदशेऽश्वावयवरूपा मन्त्रा उक्ता अथाष्टादशे तद्वर्णविरूपमन्त्रा उच्यन्ते। विनियोगस्तु पूर्वमेवोदाहृतः। (३७८पृ०१३प०) पाठस्तु— कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा सारङ्गाय स्वाहा, ऽरुणाय स्वाहा, गौराय स्वाहा बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा, रोहिताय स्वाहा शोणाय स्वाहा श्यावाय स्वाहा, श्यामाय स्वाहा पाकलाय स्वाहा, सुरूपाय स्वाहा ऽनुरूपाय स्वाहा, विरूपाय स्वाहा, सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निसक्थाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा"—इति। कृत्स्नेऽपि शरीरे कार्ष्ण्ययुक्तः कृष्णः। एवं श्वेतादयः। पिशङ्गः गोरोचनावर्णः। 'सारङ्गः' चातकवर्णः। ईषद्रक्तो ऽरुणः। गौरः' अत्यन्तश्वेतः। 'बभ्रुः' कपिलः। 'नकुलः' नकुलवर्णः। रोहितः' अत्यन्तरक्तः। 'शोणः' पीतलोहितः।

'श्यावः' पीतकृष्णः। श्यामः' नीलः। अत्यन्तकृष्णः 'पाकलः'। शोभनरूपः 'सुरूपः'। अनुकूलरूपः 'अनुरूपः'। विविधरूपः 'विरूपः'। समानरूपः 'सरूपः' नात्यन्तं सुरूपो नात्यन्तं कुरूपः ईदृशः। प्रतिकूलरूपः 'प्रतिरूपः'। मिश्रवर्णः 'शबलः'। कमलवर्णः 'कमलः'। चित्रवर्णः 'पृश्निः'। तथाविधाभ्यां सक्थिभ्यामुपेतः 'पृश्निसक्थः'। अनुक्रमसङ्ग्रहार्थं सर्वशब्दः। पूर्वानुवाकोक्तैः षड्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैश्चेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्त्रैः अश्वरूपाणि जुहुयात्॥ १८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः॥

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा वल्शेभ्यः* स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा॥१९॥
ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः॥ १९॥

अथ विरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः, अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशेऽभिधीयन्ते। तथा च ब्राह्मणम्— 'ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमान् जुहोति'—इति†। पाठस्तु—'ओषधीभ्यः

---

* वल्शेभ्यः"—इति पवर्गीयादिः क्वचित् पाठः।

† ३। ८। १७। १६। "द्वय्यो वा ओषधयः। पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति। मूलेभ्योऽन्याः। ता एवोभयीरवरुन्धे"—इति तच्छेषः।

स्वाहा मूलेभ्य स्वाहा तूलेभ्य स्वाहा काण्डेभ्य स्वाहा वल्शेभ्य स्वाहा पुष्पेभ्य स्वाहा फलेभ्य स्वाहा गृहीतेभ्य स्वाहा ऽगृहीतेभ्य स्वाहा ऽवपन्नेभ्य स्वाहा शयानेभ्य स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा —इति। तूलानि अग्राणि। काण्डानि दण्डसदृशभागा। वल्शानि द्वैधीभावमध्य। गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि। अगृहीतानि प्राणिभिरनुपयुक्तानि। अवपन्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूमौ पतितानि। शयानानि स्तम्बै सह भूमौ पतितानि। अनुक्तसङ्ग्रहार्थ सर्वशब्द। एतैर्द्वादशभिमन्त्रैरोषधिहोम जुहुयात ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

वनस्पतिभ्य स्वाहा मूलेभ्य स्वाहा तूलेभ्य स्वाहा स्कन्धोभ्य * स्वाहा शाखाभ्य स्वाहा पर्णेभ्य स्वाहा पुष्पेभ्य स्वाहा फलेभ्य स्वाहा गृहीतेभ्य स्वाहा-गृहीतेभ्य स्वाहावपन्नेभ्य स्वाहा शयानेभ्य स्वाहा शिष्टाय स्वाहातिशिष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सꣳशिष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहारिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सꣳरिक्ताय स्वाहोद्रिक्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २० ॥

वनस्पतिभ्य षट्चत्वारिꣳशत ॥ २० ॥

---

* स्कन्धेभ्य —इति, पाठ

ओषधिहोममन्त्रा एकोनविंशेऽभिहिता, वृक्षमन्त्रा विंशेऽभिधीयन्ते। तथा च ब्राह्मणम्— 'वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमान् जुहोति'—इति। पाठस्तु— वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा। स्कन्धेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहा ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहा ऽतिशिष्टाय स्वाहा, परिशिष्टाय स्वाहा, सꣳशिष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहा ऽरिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सꣳरिक्ताय स्वाहोद्रिक्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा इति। स्कन्धादिषु द्वैधीभावमन्वय। एकस्मिन् कर्मणीदानीमुपयुक्तादन्यः कालान्तरे उपयोक्ष्यमाणः शिष्टः। कालान्तरेऽपि तत्कर्मोपयुक्तादन्यः अतिशिष्टः। कर्मान्तरेष्वप्युपयुक्तादन्यः परिशिष्टः। लोकव्यवहारेऽप्युपयुक्तादन्यः सꣳशिष्टः। उपयुज्य त्यक्तः उच्छिष्टः। इदानीं पूर्वं फलवर्जितः रिक्तः। तद्युक्तस्तु अरिक्तः। सर्वदा तद्वर्जितः प्ररिक्तः। पर्णैरपि विवर्जितः सꣳरिक्तः। सर्वेषु सर्वदा समृद्धः 'उद्रिक्तः। अनुक्तसङ्ग्रहार्थः सर्वशब्दः। एतैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैर्वनस्पतिहोमान् जुहुयात् ॥२०॥

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः—

ऋविवाक्यं तृतीयाद्ये, द्वितीये क्रतुसंस्तरः।
षट्त्रयोदशरात्रोऽसौ तृतीये ऽथ चतुर्थके।
स्याच्चतुर्दशरात्रो ऽथ पञ्चमेऽन्यस्य तादृशः।
षष्ठसप्तमयोः स्यातां द्वौ पञ्चदशरात्रकौ।

३ ७, १७ १७। आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरुन्ध्यै —इति तच्छेषः।

य सप्तदशरात्रोऽथमष्टमे नवमे पुन ।
भवेद् विंशतिरात्रो ऽथ दशमे समुदीरित ।
एकविंशतिरात्रो ऽथ मन्त्रा सर्वेऽश्वमेधगा —
अर्वाङिष्टाज्ञाप्तिमन्त्रा भूत पर्याप्तयो नव।
आभूमन्त्रास्त्रयो ह्या मे ह्यनुभूमन्त्रका पुन ।
चतुर्विंशतिसङ्ख्या स्युरग्निनेत्येवमादय ।
दीक्षाहोमाथमन्त्रास्तु स्वाहा द्वाविंशतिस्तता ।
दद्भ्योऽङ्गमन्त्रा पञ्चाशद् अञ्जिषड्विंशतिस्तथा ।
कृष्णा त्रयोविंशति स्युर्मिलित्वा रूपमन्त्रका ।
द्वादशौषधिमन्त्रा स्युम् त्रयोविंशतिरीरिता ।
वनस्पतिभ्यो वृक्षाख्यमन्त्रा उक्ता प्रपाठके ॥ (१ – २)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
प्रकाश' - नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने
तृतीय प्रपाठक समाप्त ॥

(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिनं (३) एष (४) आदित्या (५) प्रजापंतिः (६) रिन्द्र (७) इन्द्रं (८) प्रजापंति (९) सा (१०) ऽसा (११) ववाड् (१२) भत (१३) मा (१४) ऽग्निना (१५) स्वाहा (१६) दृध्नो (१७) ऽभ्येतांय* (१८) कृष्णा (१९) यौषधीभ्यो (२०) वनस्पतिभ्यो विंशति † ॥ ३ ॥

(१) प्रजवं (२) प्रजापंति (३) यदं च्छन्दोम (४) ते हुवे सवाह (५) मोषधीभ्यो द्विचंत्वारिंशत् ‡ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

---

* "(१) प्रजवं (२) ब्रह्मवादिनः — (३) किमेष वा आस (४) आदित्या —० उभयां (५) प्रजापंतिरिन्द्राय (६) न्निन्द्रो वै सद् (७) इन्द्रो वै प्रथिम्न (८) प्रजापंतिरकामयत माद (९) सा विराड (१०) सावादित्यां (११) ऽवाड (१२) भूत मा (१३) मे (१४) ऽग्निना (१५) स्वाहाधि (१६) दध्नो (१७) ऽभ्येताय"—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विंशत्यनुवाकास्तेषामेतेमानि प्रतीकप ानि ।

‡ । ३२१ए ६प०, ३३६ए १४प, ३४८ए ७प०, ३९३ए० ५प, ३८१ए० १९प । मु पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

चतुर्थ प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत्पुरोधां य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां[१] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुः (१)

इमानेव लोकानभ्यारोह[१]न्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोह[२]न्त्यसत्त्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्त्रं देवता एव पृष्ठैरवरुन्धते पशून् छन्दोमै*रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि

* पशूञ्छन्दोमै —इति क, 'पशूनच्छन्दोमै"—इति क टी ।

ऽश्वं छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्या-मेव (३)

• यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसा-यनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति(४) चतुर्विंश-शतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्म-वर्चसं गायत्रियैव* ब्रह्मवर्चसमव† रुन्धते(५)ऽतिरात्रा-वभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै(६) ॥ १ ॥

आयु[१]रेव[२]‡ पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
एकविंशतिरात्रान्तं सत्रमुक्तं तृतीयके।
चतुर्विंशतिरात्रादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

* "गायत्रीयैव"—इति क, टी ख, पुस्तकयोः पाठः।

† ब्रह्मवचसमेवाव'—इति टी ख।

‡ "अन्तरिक्षं गौरसावायु[१]राभ्यामेव[२]"—इति क, ख, ग।

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ*, तयोराद्यं प्रथमेऽनुवाके विधत्ते—"बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन्, गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यत, तमाहरत् तेनायजत ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत् पुरोधां य एवं विद्वाꣳसस्तद्विꣳशतिरात्रमासते, श्रद्देभ्यो मनुष्या दधते, गच्छन्ति पुरोधाम्[१]"–इति। पुरा कदाचिद् बृहस्पति देवैरिन्द्रादिभिरविश्वसनीयः सन् मनस्येवमकामयत—एते देवा मे मदर्थं श्रद्दधीरन् अयं बृहस्पतिरस्माभ्यं हित इति विश्वासं धारयन्तु। ततोऽहं 'पुरोधां' पौरोहित्यम् आचार्यत्वरूपं मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति। ततस्तदुपायं विचार्य शास्त्रमुखेन चतुर्विंशतिरात्रं निश्चित्य तमनुष्ठाय देवैर्विश्वसनीयः सन् पुरोधां प्राप्तवान्। एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्यैर्विश्वसनीयाः सन्तः पुरोधां प्राप्नुवन्ति॥

तत्र कानिचिदहानि विधत्ते—"ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति[२]"–इति। अत्र चत्वारस्त्र्यहा विज्ञेयाः तावता विवक्षितसङ्ख्यायाः पूरणात्॥

तत्र चतुर्णां त्र्यहानामानुपूर्व्यं विधत्ते—"अभिपूर्वं त्र्यहा भव-

* सामवेदे एकविंशतिरात्रद्वयविधानानन्तरम् अन्नाद्यफलसाधनमेकं द्वाविंशतिरात्रं सत्रं विहितम्, ततः प्रतिष्ठासाधनं त्रयोविंशतिरात्रञ्चैकम्। ततो द्वे चतुर्विंशतिरात्रसत्रे। तत्राद्यं स्वर्गसाधनम् अपरं प्रजापशोरन्यतरस्य साधनम्। ता० ब्रा० २३ प्र० १७—२० ख०।

अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति[३]" -इति। इतो निर्गता नामानुपूर्व्येणैव स्वर्गारोहणम्* ॥

अथ-अष्ट्य षडहश्चलारश्छन्दोमा इत्येव द्वादशाहगतानि दशा-ह ।न विधत्ते— 'असत्र वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, बृह द्रथन्तराभ्या यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्नुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[४]"-इति। पूर्ववद्व्याख्येयम् (२ ४ २ पृ०) ॥

अथैतत्क्रतुगतामहस्सङ्ख्यां प्रशंसति— चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः, संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते[५] -इति। सङ्ख्यासाम्या-दर्द्धमासद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गे प्रति तिष्ठन्ति। तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[६] -इति। गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्ते-रुक्तत्वात् तत्परिग्रहः ॥ १ ॥

. इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

* "स्वर्गलोकारोहणम -इति ग

यथा वै मनुष्या एव देवा अग्र आसन् तेऽकामय-
न्तावर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसदं गच्छेमेति
त एतं चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त
ततो वै तेऽवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसद-
मगच्छन् य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते-
ऽवर्त्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनु-
ष्यस्य (१)

दैवी सꣳस(१)ज्ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठ्यः षडहो भवति षड् वा ऋतवः
संवत्सरस्तं मासा अर्द्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीꣳ
सꣳसदमगच्छन् य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमा-
सते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीꣳ सꣳसदं गच्छन्ति(२)
त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशाः पर-
स्तात् त्रयस्त्रिꣳशैरेवोभयतोऽवर्त्तिं पाप्मानमपहत्य
दैवीꣳ सꣳसदं मध्यत (२)

गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सꣳस(४)ज्जामि वा एतत्
कुर्वन्ति यत्त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशाः अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो
भवति तेनाजा(५)म्यूर्द्धानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्द्धाश्छन्दोमा
उभाभ्याꣳ रूपाभ्याꣳ सुवर्गं लोकं य(६)न्त्यसंचरं वा एत-
द्यच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव

पृष्ठैरेव रुन्धते, पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवः (३)

छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति(७) त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशाः परस्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिꣳशा आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तद्यजमानाः शर्म नह्यन्तेऽनार्त्यै(८) बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सृती* ताभ्यामेव (४)

सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् षडहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति(९) त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति स्तोमानाꣳ सम्पत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति(१०) चतुर्विꣳशतिरात्रो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सरः (५)

संवत्सरः † सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके

---

* 'स्रुती'—इति ग ।

† "संवत्सर"—इति क ।

प्रति॑ तिष्ठन्त्यथो॒ चतु॑र्वि॑ꣳशत्यक्षरा गाय॒त्री गा॑य॒त्री ब्र॑ह्मवर्च॒सं गा॑यत्रि॒यैव* ब्र॑ह्मवर्च॒सम॑व॑ रुन्धते[११]ऽति रा॒त्राव॒भितो॑ भवतो ब्रह्मवर्च॒सस्य॒ परि॑गृहीत्यै[१२] ॥ २॥
म॒नु॒ष्य॑स्य[१] मध्य॒त [२] प॒शव॒[३] एव[४]। संवत्स॒रश्चत॒ विꣳशतिश्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके कश्चिच्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहित अथ द्वितीये ऽन्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते। तमेत विधत्ते— 'यथा वै मनुष्या एव देवा अग्र आसन्, ते ऽकामयन्तावर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसद गच्छेमेति त एत चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यन् तमा हरन्, तेनायजन्त ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मान मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसदमगच्छन्, य एव विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते ऽवर्त्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रिय गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य दैवी सꣳसत्[१]' इति। यथा मनुष्या दरिद्रा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता एव देवा अपि पुरा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता आसन्। ते च देवा कदाचि देवमकामयन्त — वर्त्ति वृत्ति जीवनोपायो धनसम्पत् तदभाव अवर्त्ति तत्र हेतु पाप्मा दारिद्र्यहेतुजन्मान्तरकृत पापविशेष। स एव क्लेशहेतुत्वान्मृत्यु तमेतादृशमवर्त्ति पाप्मान मृत्यु केनापि सुकृतानुष्ठानेनापहत्य, देवसम्बन्धिनी सम्पत्ति प्राप्नुयाम इति

* 'गायत्र्यैव' — इति क।

† पशव[३]स्तस्यामेव[४]' इति क, ख, ग।

‡ एवास्तु" — इति ग।

विचार्य चतुर्विंशतिरात्र तदुपाय शास्त्रमुखान्निश्चित्य, तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्ताः। एव मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन दारिद्र्यहेतुपापनि[illegible]तद्वारा देवसम्बन्धिनीं समृद्धं प्राप्नुवन्ति। देवा सम्यक् स[illegible]न्ति सुखेनावतिष्ठन्त यस्या श्रिया सा श्रीरेव दैवी सम्पत्। म[illegible] हि श्रियमेव देवसभा मन्यन्ते॥

तत्र प्रथममह विधत्ते— ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै(१)—इति। ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्र स एव प्रथममह तेन ज्योतिषा स्वर्ग प्रकाश्यते॥

अनन्तरभाविनि षडहानि विधत्ते 'पृष्ठ्य षडहो भवति षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य मासा अर्द्धमासा ऋतव प्रविश्य देवीꣳ संसदमगच्छन् य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीꣳ संसदं गच्छन्ति(२)'—इति। षड्विधे पृष्ठस्तोत्रैर्निष्पाद्य पृष्ठ्य षडह सोऽत्रानुष्ठेय। षट्सङ्ख्याका ऋतव त च सम्भूय संवत्सरीभवन्ति। त च संवत्सर द्वादशमासा चतुर्विंशतिरर्द्धमासा षडृतवश्चावयवत्वेन प्रविश्यातिशयेन धनसमृद्धां सभां प्राप्नुवन्ति मनुष्या अपि तथैव पृष्ठ्यषडहयुक्तेन चतुर्विंशतिरात्रेण फलं प्राप्नुवन्ति।

तथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते— त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिꣳशा परस्तात् त्रयस्त्रिꣳशैरेवोभयतोऽवर्त्तिं पाप्मानमपहत्य देवीꣳ संसदं मध्यतो गच्छन्ति पृष्ठानि हि देवी संसत्(४)'—इति। अत्रेयमहःक्लृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता— 'समदा चतुर्विंशति-

"दैवसभा"—इति ख। 'दैवससद'—इति ग।

रात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रि' वृदा पृष्ठ्यस्तोम षडहस्त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंश त्रिणव इ एकविंशे त्रिणव त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्त त्रयस्त्रिंशमनिरुक्त पृष्ठ्यस्तोम षडह प्रत्यङ् त्रिवृदहरनिरुक्त ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्र' इति । यदिदमतिरात्ररूप प्रथममह सूत्रेऽभिहिततम् तत ज्योतिरतिरात्रो भवति –इति (३६० पृ० ७प०) वाक्येनाम्नातम । यत्त्वारम्भणीयरूप द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम्* । तृतीयमहरा रभ्याष्टमान्त परागूप पृष्ठ्य षडह । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशरूपम् यश्चादिन आरभ्य गणनायामष्टममह । ततो नवममह अनिरुक्त त्रयस्त्रिंश स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गान निरुक्तम् तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो दशममह निरुक्त त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अह-विशेषा त्रय' अवस्तात अधोभागे वर्त्तमाना त्रयस्त्रिंशा । तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वय-त्रिणवरूपाणि मध्यवर्त्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तत पञ्चदशषोडश-सप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिसङ्ख्याका 'परस्तात ऊर्द्ध्वभागे वर्त्तमाना-स्त्रयस्त्रिंशा । तेषु त्रिषु मध्यममनिरुक्त त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुप-रितन त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्त निरुक्त सप्तदशसङ्ख्यापूरक दिनमारभ्य द्वाविंशदिनपर्य्यन्तमावृत्त पृष्ठ्य षडह अतएवाय प्रत्यङ्–इति निर्दिश्यते । तत ऊर्द्ध्वमुपान्तिममहस्त्रिवृदनिरुक्त ज्योतिरग्निष्टोम-रूपम् । तत ऊर्द्ध्वमतिरात्रोऽन्तिम । एव स्थिते सत्येकादशादि-

---

* चतुर्विंश मेतदहरुपयन्त्यारम्भणीयम् –इत्यादि ऐ ब्रा ४ २ ९ ।

चतुर्दशान्तान् मध्यवर्त्तिनोऽहश्चतुष्टयादूर्ध्वं उपरिष्टाच्च ये त्रिसङ्ख्याकास्त्रयस्त्रिंशा, तैरुभयतोऽवस्थितैः दारिद्र्यहेतु पाप्मानमपहत्य देवो भूमा मध्यवर्त्तिनो गच्छन्ति। यानि मध्यवर्त्तीनि चत्वारि पृष्ठ्यास्थानयहानि, एतान्येवात्र दैवो भूमत -इत्युच्यते। तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरूहनीय ॥

अथाधोवर्त्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यम यश्चोर्द्धवर्त्तिषु त्रिषु मध्यम तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तता विधत्ते—"जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति, तेनाजामि[१] इति। यद्यनुक्रमवर्त्तिन सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधा स्युस्तदानीमनुष्ठातार आलस्य कुर्वन्ति तस्मान्मध्ये वर्त्तमानमहर्विशेषमनिरुक्तत्वेनेतरस्मान्निरुक्तादिलक्षण कुर्यु तेन वैलक्षण्येन आलस्य परिहृत भवेत ॥

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्त्तिषु चतुर्ष्वहःसु कश्चिद्विशेष विधत्ते—'ऊर्द्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्द्ध्वाश्छन्दोमा उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्ग लोक यन्ति[२] -इति। रथन्तरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि*। तथा चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीया†। यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पादनीयानीति शाखान्तरानुसारेण सूत्रे‡ अभिहितम तथाप्यत्र वचनबलात पृवमानादिषु

* २६८ पृ १प, ६ टीप्पन्याञ्च, पुन २३८ पृ ४ प द्रष्टव्यानि।
† २६२ पृ ३ प। ऐ ब्रा ५ ३ १ सा भा, पुन ५ ४ ३।
‡ ३६४ पृ २ प 'त्रिणव द्वे एकविंशे त्रिणव"-इति।

केषुचित स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्या त एव सत्युभाभ्यां पृष्ठ्यच्छन्दोमरूपाभ्यां स्वर्गं प्राप्नुवन्ति॥

तमेन पृष्ठ्यच्छन्दोमविधिं प्रशंसति –'अमत्र वा एतद्यच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन मत्र देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशवश्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[७] इति। पूर्ववद्व्याख्येयम (३४२ पृ)॥

तान्येतानि मध्यवर्त्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितास्त्रयस्त्रिंशाश्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति – त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा परस्तात मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशा आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तद्यजमाना शर्म नह्यन्तेऽनार्त्यै[८] –इति। य एतेऽधोवर्त्तिनस्त्रयस्त्रिंशा ये चोपरिवर्त्तिन ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपस्योरोदेशस्थानीया यानि तु मध्यवर्त्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि। तत तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमाना स्वार्थं शर्म नह्यन्त सुखं बध्नन्ति सम्पादयन्तीत्यर्थ। तच्च अनार्त्यै दुःखविनाशाय भवति॥

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते– 'बृहद्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् षडहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोरृद्ध्वोत्तिष्ठन्ति" –इति। पूर्ववद (३४०पृ०) व्याख्येयम्॥

अथोपान्त्य त्र्योत्रिंशमहर्विधत्ते–' त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति

स्तोमानां सम्पत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स यत्रोऽस्मादेव तेन चयान्न यन्ति(७) -इति। आवृत्तं पृष्ठ्यं षडहमयथि ःादिस्त्रिवृदन्तं। तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोम ।।। तस्मात् त्रिवृत्स्तोमयुक्तादह्नोऽप्यूर्ध्वं त्रयोविंशदिने ।-ञतसत्रानुतिष्ठथ । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सान्तत्यादेषा स्तोमाना सम्पत्तिर्भवति। सा च सम्पत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवं य सम्पद्यते। स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहविशेषो ज्योतिष्टोम काय सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः। अयमेव मनुष्यलोक सोऽग्निष्टोमरूपं चयं नित्वासार्थो गृहविशेष। तेनाग्निष्टोमानुष्ठानेन अस्माद् भूलोकवर्त्तिनं चयाद् गृहात् न यन्ति न विनश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ क्रतुगतामहःसङ्ख्यां प्रशंसति- चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते(११) -इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् (३८८पृ०) ॥

अथोदयनीयमहर्विधत्ते-'अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै(१२) -इति। पूर्वं विहितेन ज्योतिरतिरात्रो भवति-इत्यनेन (३९०पृ० ७प) प्रायणीयेन सह निर्दिष्टं द्विवचनम्। वर्णसङ्ख्याया गायत्रीसाम्याद् ब्रह्मवर्चसफलत्वेन तत्परिग्रहः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

ऋष्या वा इयमलोमकासीत्साकामयतौषधीभिर्वन
स्पतिभि प्र जायेयेति सैतास्त्रिꣳशतꣳ रात्रीरपश्यत्त-
तो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभि प्राजायत ये प्रजा
कामा पशुकामा स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते
प्रजया पशुभि[१]रिय वा अक्षुध्यत्सैता विराजमपश्य
त्तामात्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धौषधी (१)

वनस्पतीन् प्रजा पशून्तेनावर्द्धत सा जेमान महि-
मानमगच्छद्य एव विद्वाꣳस एता आसते विराजमेवा-
त्मन्धित्वान्नाद्यमव रुन्धते* वर्द्धन्ते प्रजया पशुभिर्ज्जेमान
महिमान गच्छन्ति[२] ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्यै[३] पृष्ठ्य षडहो भवति षड्वा ऋतव
षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभि सवत्सर ते
संवत्सर एव (२)

प्रति तिष्ठन्ति[४] चयस्त्रिꣳशात् चयस्त्रिꣳशमुप यन्ति
यज्ञस्य सन्तत्या अथो प्रजापतिर्वै चयस्त्रिꣳश प्रजाप-
तिमेवा रभन्ते प्रतिष्ठित्यै[५] त्रिणवो भवति विजित्या[६]
एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्दधते[७]
त्रिवृदग्निष्टङ्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो

* "रुन्धेते' इति मु०—पाठ।

ते त्रिवृत्तेज एवात्मन्दधते(८) पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव (३)

रुन्धते(९) सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते(१०) एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्दधते(११) चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान्विषूवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांसः एता आसते(१२) चतुर्विंशात् पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४)

देवता अभ्यारोहन्ति(१३) त्रयस्त्रिंशात्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति(१४) त्रिणवो भवत इमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति(१५) द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्दधते(१६) बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु वृषाणो(१७) यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादियमोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता(१८) (५)

व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वांसः एता आसते(१९) ऽक्लृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेते ऊर्द्ध्वाः क्लृप्ताः स्तोमा भवन्ति

क्रमा एव संवर्ग लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते ॥ त्रिꣳशदेतास्त्रिꣳशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराज
वान्नाद्यमवं रुन्धते ॥ ऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
परिगृहीत्यै ॥ ३ ॥

ओषधी रेवाव प्रतिष्ठाय त्यतिपत्त्यै कान्न
पञ्चाशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वितीयस्त्रिंशतिरात्रोऽभिहित अथ तृतीय त्रिंश
दात्रोऽभिधीयते। तमेत विधत्ते— रुचा वा इयमलोमकाभीत
साऽकामयतौषधीभिर्वनस्पतिभि प्र जायेयेति सैतांस्त्रिंशतं रात्री
रपश्यत् ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत य प्रजाकामाः
पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्। प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः—
इति। ओषधयः वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि तद्रहितत्वात्
कदाचित् इयम् रुचा परुषा आसीत्। तत ओषधिवनस्पत्युत्पा
दन कामयित्वा त्रिंशद्रात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास। एवमन्येऽपि
तदनुष्ठानेन प्रजा पशूंश्चोत्पादयन्ति। समुदायप्राधान्य परित्यज्य
प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रीरिति बहुवचननिर्देश ॥

अथान्नप्राप्त्यर्थ तमेव क्रतु विधत्ते— इयं वा अक्षुध्यत्सैता वि-
राजमपश्यत् तामात्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धौषधीर्वनस्पतीन् प्रजा पशून्

ओषधी [१] सत्त्वमू एवाव [२ ०] —इति क ख ग।

। साम्नब्राह्मणे तु चतुर्विंशतिरात्रश्रवणादनन्तर पञ्चविंशतिरात्रादयि
धीयान् च पञ्च सत्राणि श्रयन्ते (ता ब्रा २३ प्र ११–२५ ख)। तत्रो
न्नाद्य साधनमेतं त्रयोदशरात्रमप्याम्नातम (२६ ख)।

तस्मादवद्भुत सा जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं विद्वाꣳस एता आसते, विराजमेवाप्नुवन्तिलामन्नाद्यमव रुन्धते, वर्द्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छन्ति[२] ' इति। इयं भूमिः अन्नाभावात्कदाचित् क्षुधिताऽभूत्। ततस्तत्परिहारं विचार्य एतां त्रिंशद्रात्रिरूपां वि राजमपश्यत्। त्रिंशदक्षरमास्थाद्विराट्त्वं। तां च विराजं स्वमनसि ध्यापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती। तच्चान्नमुदकरूपौदनरूपेण बहुविधम्। तेनौषध्यादीनवर्द्धयत। वर्द्धयित्वा च सर्वत्र प्रख्यातत्वलक्षण महित्वञ्च प्राप्नोत्। एवमन्योऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलञ्च प्राप्नुवन्ति॥

तत्र प्रथममहर्विधत्ते— ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[३] इति॥

अथानन्तरभावीनि षट्सङ्ख्याकान्यहानि विधत्ते— 'पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति[४] —इति। गतम् (३६२ पृ १७ प)॥

अथाष्टममहर्विधत्ते— त्रयस्त्रिꣳशात्त्रयस्त्रिꣳशमुप यन्ति यज्ञस्य सन्तत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिꣳशः प्रजापतिमेवा रभन्ते प्रतिष्ठित्यै[५] —इति। पृष्ठ्यषडहे यदन्तिममहः तदेतत्त्रयस्त्रिंशम्। तस्मादूर्द्ध्वं पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य सान्तत्यं भवति अपि च त्रयस्त्रिंशस्य प्रजापतिना सृष्टत्वात्तद्रूपत्वम्, तेन तदनुष्ठायिनः प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति॥

अथ नवममहर्विधत्ते— त्रिणवो भवति, विजित्यै[६] —इति। अन्यत्र*

* तै ब्रा २अ०२प्र ४अ (६)।

।

'त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत"-इति श्रवणात् त्रिणवो जयहेतुः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—"एकत्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्दधते[9]"-इति। अन्यत्र "प्रतिष्ठा वा एकविंश" "रुग्वा एकविंश" इतिश्रवणादुभयप्राप्तिः ॥

अथैकादशमहर्विधत्ते—'त्रिवृदग्निष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत्तेज एवात्मन् दधते[10]'-इति। अग्निरेव यत्र स्तूयते स 'अग्निष्टुत्'। अतोऽग्निसामर्थ्यात्पापदाहः त्रिवृत्सामर्थ्यात् कान्तिप्राप्तिः ॥

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते[11] -इति। इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयम् 'इन्द्रस्तोम'। तेनेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते - सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते[12]"-इति। सप्तदशस्तोमस्यान्नप्रजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ॥

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—"एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते[13]" इति। पूर्ववद् (३ प०) व्याख्येयम ॥

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते— चतुर्विंशो भवति, चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान् विषूवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एतामासते[14]'-इति। सङ्ख्यासाम्यादर्द्धमाससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा। अपि चायमहर्विशेषो विषूवान् विविधा स्तुतिः फलोत्प

रुग्वा — प्रतिष्ठा ह्येकविंश —इति ३६१ पृ०।

भिरिति विषूवन्तमानयेत्। तस्मादेव विदित्वानुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ॥

अथ षोडशमारभ्यैकविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते- चतुर्विंशात् पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय देवता अभ्यारोहन्ति(१३) -इति। प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंशस्तोमयुक्तादह्न ऊर्ध्वं पृष्ठ्यषडहानुष्ठाने सति प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात षड्भिरहोभिरारभ्य देवता प्राप्नोति ॥

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते— त्रयस्त्रिंशात्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति(१४) -इति। पृष्ठ्ये षडहे अन्तिमं त्रयस्त्रिंशमहः तस्मादूर्ध्वं पुनरपि त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने 'ये देवा दिव्येकादश स्थ' -इत्यादिमन्त्रोक्तासु* त्रयस्त्रिंशत्संख्याकासु देवतास्वेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते— त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति(१५) '-इति। नवसंख्याविषयया त्रिसंख्यया समानत्वाल्लोकत्रये प्रतिष्ठा ॥

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने द्वे विधत्ते— द्वावेकविंशौ भवतः, प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते(१६) -इति। पूर्ववद् (४०२पृ०१प०) व्याख्येयम् ॥

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनत्रिंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

* स चायं मन्त्रः (ऋ० सं० १।१३९।११)—

'ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ।
अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ, ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्॥" इति।

"बहव षोडशिनो भवन्ति, तस्माद्बहव प्रजासु वृषाण[१७]"–इति ॥ षोडशिस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषा 'षोडशिन'। ते च 'बहव' नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेया तावतैवापेक्षितमह्नाया प्रतिलात्। यस्मात प्रजोत्पत्तिहेतव षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठिता, तस्मात लोके प्रजासु मध्ये 'वृषाण' पुंस्त्वधर्मयुक्ता बहवो दृश्यन्त ॥

एतेभ्य षोडशिभ्य ऊर्द्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान् परस्परविलक्षणान् स्तोमान् प्रशंसति—"यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादिय मोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता[१८] -इति। यस्मादेते स्तोमा न्यूनाधिकभावेन सङ्कीर्णा तस्माद् भूमिरपि व्यवस्थामन्तरेणौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र सङ्कीर्णा दृश्यते ॥

स्तोमव्यतिषङ्गवेदन प्रशंसति— व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिय एव विद्वाऽऽस एता आसते[१९] इति। एता त्रिशद्रात्रीर्येऽनुतिष्ठन्ति तेषा मध्ये एकस्य प्रजा, अपरस्य पशव एवेति व्यवस्था नास्ति किन्तु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च सङ्कीर्णा भवन्ति ॥

अथ षोडशिभ्यरूर्द्ध्व एकविधस्तोमान् प्रशंसति— अक्लृप्ता वा एते सुवर्ग लोक यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्द्ध्वा क्लृप्ता स्तोमा भवन्ति क्लृप्ता एव सुवर्ग लोक यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयो कल्पते[२०]"–इति। ये यजमाना पूर्वेषु दिनेषु 'उच्चावचान्' परस्परविलक्षणान् स्तोमाननुतिष्ठन्ति ते यजमाना 'अक्लृप्ता' वै इदमेतावत्तव भोग्यमित्येव निश्चयरहिता एव, स्वर्ग प्राप्नुवन्ति। तस्मात् 'क्लृप्ता' क्लृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानाथमुभयोर्लोकयोर्भोग्य क्लृप्त भवति ॥

अथ क्रतुगतामहस्सङ्ख्यां प्रशंसति— त्रिꣳशदेतास्त्रिꣳशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते(२१) –इति । गतम् (३४२ पृ०) ॥

अथान्तिममहर्विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै(२२) –इति । प्रायणीयेन सह निर्देशाद् द्विवचनम् * । अन्नाद्यफलस्य विधिवाक्ये दृष्टत्वात् † तत्परिग्रहः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत्तं देवा येनयेन छन्दसानु प्रायुञ्जत तेन नाप्नुवन्त एता द्वात्रिꣳशतꣳ रात्रीरपश्यन् द्वात्रिꣳशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वाꣳस एता आसते द्वात्रिꣳशदेता द्वात्रिꣳशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति (१)

श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको(१) द्वात्रिꣳशदेता

---

* 'अतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयात्मकाविति भाव । ३५३९ द्रष्टव्यम् ।

† "अन्नाद्यमवारुन्धत"–इति ३९८८ पृ० ।

द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुग्वागनुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रिय गच्छन्ति[१] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति[२] बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति (२)

इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[४] पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्त्र्यहानुपयन्ति प्रत्यङ त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति[५] द्वात्रिंशदेतास्तासां यास्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा* (३)

विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं य[६]न्त्यतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[७] ॥ ४ ॥

गच्छन्ति[१] यन्ति [२] त्रिंशदक्षरा[३] द्वाविंशतिश्च ॥ ४ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्रात्रोऽभिहित, अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्रात्रो-

* "यास्त्रिंशत्रिंशदक्षरा।"—इति मु –पाठ ।

ऽभिधीयते *। तमिमं विधत्ते—"प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् तं देवा येन-येन च्छन्दसानुप्रायुञ्जत, तेन नाप्नुवन् त एता द्वात्रिꣳशतꣳ रात्रीरपश्यन् द्वात्रिꣳशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव च्छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳस एता आसते द्वात्रिꣳशदेता द्वात्रिꣳशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव च्छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोकः(१)"–इति। यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत् तदा प्रजापतिः स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनुप्राप्नुम इति मन्यमाना देवाः, येन-येन च्छन्दसा युक्तं यज्ञमन्वतिष्ठन्त तेन सर्वेणापि नाप्नुवन्। ततस्ते देवा द्वात्रिंशद्रात्रं तत्साधनत्वेनानुष्ठितवन्तः। तत्सङ्ख्याया अनुष्टुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्टुभा सर्वस्रष्टृत्वस्य तापनीये श्रुतत्वादेन मानुष्टुभं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण छन्दसा प्राप्य स्वर्गमप्यारुह्य तत्र भोगान् प्राप्नुवन्तः। एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्य तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति। न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम्, यस्मान्मनुष्यस्य श्रीरेव देवता स्वर्गः॥

क्रतुगतामहस्सङ्ख्यां प्रशंसति— द्वात्रिꣳशदेता द्वात्रिꣳदक्षरानुष्टुब्वागनुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे ह श्रियं गच्छन्ति(२)"–इति। एताः क्रतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकाः, अनुष्टुबक्षरसङ्ख्यापि तावती अनुष्टुप् च वाग्विशेष-

---

* सामवेदे तु त्रिंशद्रात्रसत्रादनन्तरमन्नाद्यसाधनं प्रजापतेरेकत्रिंशद्रात्रसत्रमप्याम्नातम् (ता० ब्रा २३प्र २७ख), तत पशुसाधनं द्वात्रिंशद्रात्रमपि।

रूपत्वाद्वागेव। तस्मादेतदनुष्ठानेन वाच वेदशास्त्रादिरूपा सर्वा-मपि 'प्राप्नुवन्ति,— सर्वेऽपि यजमाना सभारञ्जनाय वाच वदितु समर्था भवन्ति। तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणा श्रियम अपि प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्ष गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्व त्र्यहा भवन्त्यभिप्रवमेव सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति[२] -इति। त्र्यहा -इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूर्त्तिस्तावन्तोऽनुष्ठेया। अत्र च नवसङ्ख्यया तत्पूर्त्तिनवैवानुष्ठेया। ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेया तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्ग प्राप्नुवन्ति ॥

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते— बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्या-मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्ग लोक यन्ति[४]'-इति ॥

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेक त्र्यह विधत्ते— पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्त्र्यहानुपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति, प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठ-न्ति[५] -इति। पूर्ववद् (३४०पृ) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतदिनसङ्ख्या पूर्व समष्टिरूपेण प्रशस्ता, इदानी विभज्य प्रशसति— "द्वात्रिंशदेतास्तासा यास्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराडन्न विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते। ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्या रूपाभ्या सुवर्ग लोक यन्ति[६] -इति। अत्र त्रिंशत्सङ्ख्यया विराड्-द्वाराऽन्नप्राप्ति उपरितनया द्विसङ्ख्यया अहोरात्ररूपाभ्या स्वर्गप्राप्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते– 'अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[७]' –इति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिꣳशदहश्च य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नाववि॑ध्यति सदृङ् य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदह-मासते वि पाप्मना भ्रातृव्येण वर्त्तन्ते[१] ऽहर्भाजो वा एता देवा अग्र आहरन् (१)

अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रबाहुगार्ध्नुवन् य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते सर्व एव प्रबाहु-गृध्नुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति[२] पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठ-न्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते[३] त्रीण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एषु (२)

एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते[४] विश्वजिद्भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै[५] सर्व-

पृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै[१] वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्टाद् द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वदामो[७] ऽवान्तरम् (३)

वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त[८] एताꣳ ह वा उदङ्कः शौल्बायन * सत्रस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्द्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहस्सु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिर्[९]द्व्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सह (४)

अतिरात्रेणोत्तराः षोडश य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशद्दहमासत एषां द्व्यनीका प्रजा जायते[१०]ऽतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[११] ॥ ५ ॥

अहरन्नेर्घवान्तरꣳ[१ २ ३] सह †[४]सप्तदश च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वात्रिंशद्रात्रोऽभिहित, अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रोऽभिधीयते ‡ । तमिमं विधत्ते—'द्वे वाव देवसत्रे,—द्वाद-

---

* "शौल्बायन"—इति क, ग ।

† "षोडश सह[४]"—इति क, ख, ग ।

‡ सामवेदे प्रतिष्ठासाधनमेकं त्रयस्त्रिंशद्रात्रसत्रम, अपरं समृद्धिसाधनम् अन्यच्चास्ति सर्वकामसाधनमिति त्रीणि (ता० ब्रा २४ १ २) ।

आहस्येव त्रयस्त्रिꣳशदहस्य य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते, साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते, तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नावविध्यति सदृङ्, य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते, वि पाप्मना भ्रातृव्येणा वर्त्तन्ते(१) —इति। देवानां प्रिये सत्रे द्वे एव— योऽयं द्वादशाहः यश्चायं त्रयस्त्रिंशदहः एतयोरुभयोरतिप्रीतिः। एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते विलम्बमन्तरेणैव देवताः प्राप्नुवन्ति। न केवलं देवताप्राप्तिः किन्तु पापव्यावृत्तिरपि। तत्र कश्चिद्वृतिरेकदृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिः प्रशस्तः पुरुषो राज्यम् अभ्यारूढः पुनरप्यधिकं राज्यं कामयमानः तथा करोति—यादृशेन सामभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तरं प्रभिध्यति तादृशं करोति यदि 'अवविध्यति तस्मिन्नुपाये, प्रमाद्यति तदानीं पापीयान् भवति पूर्वविद्यमानमपि श्रैष्ठ्यमपगच्छतीत्यर्थः। यदि नावविध्यति न प्रमाद्यति तदापि सदृङ्' भवति पुरा यादृशः श्रेयान् पश्चादपि तादृश एव भवति—पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्येव व्यवहरन्ति। न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तस्मिन् विद्यते। सोऽयं व्यतिरेकदृष्टान्तः। इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसम्पन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्रात्रस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण वियुक्ताः सन्तः पूर्वसिद्धान् मनुष्यत्वादप्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—"अहर्भाजो वा एता देवा

अथ आहरन्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रबाङ्गगार्ध्नुवन् य एव विद्वाऽसस्त्रयस्त्रिऽशदहमासते सर्व एव प्रबाङ्गग्रध्नुवन्ति, सर्वे ग्रामणीय प्राप्नुवन्ति(१)"-इति। अहानि भजन्ते अनुतिष्ठन्त इति 'अहर्भाज', तादृशा देवा 'एता त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका रात्री' सम्पादितवन्त। कथमिति तदुच्यते,—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत् पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत एव त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका देवास्तत्स-ङ्ख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन ताभिरनुष्ठिताभि रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि देवा, 'प्रबाङ्गगार्ध्नुवन्' सम यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन् न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकल। एव यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति। सैव समृद्धि स्पष्टीक्रियते — सर्वे ग्रामणीय' ग्रामस्वामित्व प्राप्नुवन्ति॥

अथाहानि विधत्ते—'पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतव संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते(२) -इति। ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्त-स्त्र्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जित पञ्चाह। तादृशाश्च पञ्चाहा याव-न्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेया। इह तु चतुर्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूरणा-त्मकारो विधीयन्ते। हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसङ्ख्याका ऋतव *, तद्द्वारेण संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति। किञ्च पञ्चसङ्ख्याया† पङ्क्तिद्वारेण यज्ञ प्राप्नुवन्ति॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये‡ चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते

---

* हेमन्तशिशिरयो समासेन'-इति ऐ ब्रा० १ १ १।

† "पञ्चसङ्ख्याया"-इति ख।   ‡ "०मध्यमे'-इति ख।

'त्रीण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते(४) -इति। आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि। तेन लोकत्रये प्रतिष्ठिता भवन्ति। किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि त्रीणि तान्यपि प्राप्नुवन्ति॥

अन्यदहर्विधत्ते— 'विश्वजिद्भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै(५) -इति। विश्वजयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम्॥

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—'सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै(६)'-इति। रथन्तरबृहदादीनि षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः। तेन सर्वमपि फलं भवति॥

अथान्यान्यहानि विधत्ते— वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्टाद्द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वदाम(७) -इति। बहुविधस्तोत्रशस्त्रोपेतत्वाद्द्वादशाहो वाग्रूपः। तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेयुः तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्रशस्त्राणामनुक्तत्वाद् 'अनाप्ताम् असम्पूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुयुः तेषां यजमानानां वागुपक्षयशीला स्यात्। तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्द्ध्वं द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः। तस्माद 'आप्तां सम्पूर्णामेव वाचं प्राप्नुवन्ति। यस्मादूर्द्ध्वभागे वाग्रूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानम् तस्मात्कारणाद्वयमुपरिष्टान्मुखेन वयं वाचा वदाम॥

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा अवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति—'अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापति

प्रजा असृजत यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्ते(८)'-इति। 'अवान्तर वै' द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा कदाचित् प्रजापतिः प्रजा असृजत अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्, तदा तेन यजमानाः प्रजाः सृजन्ते ॥

तमेव दशरात्रं पुनः प्रशंसति—'एता ँ ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्द्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहस्सु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः(९)'-इति। उदङ्को नामतः, स च शुल्बस्यापत्यभूतः। एतस्य सत्रस्याङ्गभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्ति एतेन कृत्स्नस्य सत्रस्यैताम् 'ऋद्धिं' फलमुदङ्क उवाच। अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति। अपि च पूर्वेष्वहस्सु यदेवाङ्गं विकलमनुष्ठीयते, तस्य सर्वस्य एषा दशरात्रानुष्ठितिरूपशमहेतुर्भवति ॥

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितः तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—"द्व्यनीका वा एता रात्रयो यजमानाः विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः षोडश य एवं विद्वा ँसस्त्रयस्त्रिंशदह-मासत, ऐषां द्व्यनीका प्रजा जायते(१०)'-इति। 'अनीकं' सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासां रात्रीणां ताः द्व्यनीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः। तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः पश्चाहाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रयः एका सेना, उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः पश्चाहो दशरात्रश्चेत्युत्तरभाविन्य एताः षोडशरात्रयो द्वितीया सेना। विश्वजिद् यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्त्तिन्योः सेनयोर्मध्ये अवस्थितो राजेव, सप्तदशसङ्ख्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्यः। एवं

स्त्रिद्दिला क्रतुमनुतिष्ठता यजमानाना बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकारूपा च द्विविधा प्रजा भवतो जायते॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—'अतिरात्रावभितो भवत परिग्टहीत्यै[११]'इति॥ ५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त एतꣳ षट्*त्रिꣳशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳसः षट्त्रिꣳशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति[१] ज्योतिरतिरात्र (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[२] षडहा भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति[३] चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठ[४]न्त्यसत्त्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्त्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२)

* "षड्' —इतीह सर्वत्रैव मु॰ पाठ

वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति(५) षट्त्रिंशद्रात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैव पशूनव रुन्धते बृहतीच्छन्दसाꣳ स्वाराज्यमाश्नुताश्नुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वाꣳसः षट्त्रिंशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यं( )न्त्यतिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै(७) ॥ ६ ॥

अतिरात्र[१] एव*[२] षट्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्रात्रोऽभिहितः, अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्रात्रोऽभिधीयते†। तमेतं विधत्ते— 'आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त एतꣳ षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त, ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳसः षट्त्रिंशद्रात्रमासते, सुवर्गमेव लोकं प्र जानन्ति, सुवर्गं लोकं यन्ति(१)'— इति। पुरा कदाचित् आदित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मार्गमपश्यन्तः स्वर्गं न प्राप्ताः। ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्रात्रं निश्चित्य तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः। एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

---

* "ओजस्येव[२]'—इति क, ख, ग।

† सामवेदे चतुस्त्रिंशद्रात्र पञ्चत्रिंशद्रात्र चेत्यपि द्वे सत्रे विहिते तत उत्तरं विहितं मिदं षट्त्रिंशद्रात्रं पशुसाधनं स्वाराज्यसाधनञ्चेति (ता० ब्रा २४ ४—६)।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—"ज्योतिरतिरात्रो भवति, ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[२] –इति ॥

अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते— षडहा भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[३] –इति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लव षडहः । तादृशा षडहा यावन्तोऽपेक्षिता-स्तावन्तोऽनुष्ठेया ॥

तेषा सङ्ख्या विधत्ते—"चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशा दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[४] –इति । चतुर्भि षडहैरपेक्षिता सङ्ख्या पूर्यते ॥

अथ पृष्ठ्यः षडहस्त्रयश्छन्दोमा इत्येवंविध द्वादशाहस्य दश-रात्र विधत्ते— अपच वा एतद्यच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन षच देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[५] –इति । पूर्ववद् (३४२पृ०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतामहस्सङ्ख्या प्रशंसति— षट्त्रिंशद्रात्रो भवति षट्-त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हता पशवो बृहत्येव पशूनव रुन्धते बृहती-छन्दसां स्वाराज्यमाश्नुताश्नुवते स्वाराज्य य एव विद्वांस षट्-त्रिंशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोक यन्ति[६] –इति। पशूना बार्ह-तत्व पथमब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्— 'छन्दांसि पशुष्वाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हता पशव उच्यन्ते –इति* । किञ्च छन्दसा मध्ये बृहती स्वाराज्य प्राप्तवती तस्मादेतदनुष्ठायिन इह स्वाराज्य प्राप्य परत्र स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

* तै म ५ ३ १ ३ (५ भा ६७ए ८प) ।

अथोदयनीयं विधत्ते— "अतिरात्रावभितो भवतः, सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै(७)" —इति। प्रायणीयेन सह निर्देशः द्विवचनम्। स्वर्गहेतुत्वस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात् (४१६पृ०) तत्परिग्रहः ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासानभवद्य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासते विन्दते* प्रजामभि भ्रातृव्यान भवन्ति(१) त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखं संश्यन्ति(२) दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रः (१)

वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति(३) षोडशिमद्दशममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति(४) द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते(५) पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति

* 'विन्दन्ते'—इति क ख टीकापुस्तकयोः।

तिष्ठन्ति[१] द्वाविंशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् (२)

दधते[७] बह्वः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै[८] षडा-श्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ[९]-न्त्यूनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यैव पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत[१०] ये प्रजा-कामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया (३)

पशुभि[११]र्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भव[१२]न्त्यतिरात्रावभितो भवतोऽन्ना-द्यस्य परिगृहीत्यै[१३] ॥ ७ ॥

वज्र[१] आत्मन[२] प्रजया[३] द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

षष्ठे षट्त्रिंशद्रात्रोऽभिहित, अथ सप्तमे एकोनपञ्चाशद्रात्रो-ऽभिधीयते*। तमेत विधत्ते— "वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत —विन्देय

---

*सामवेदे तु सप्तत्रिंशद्रात्रम् अष्टात्रिंशद्रात्रम् एकोनचत्वारिंशद्रा-त्रम् चत्वारिंशद्रात्रञ्चेति चत्वारि सत्राण्यभिधाय, सप्तविधफलानि सप्तैकोन-पञ्चाशद्रात्रिसत्राण्यभिहितानि (ता ब्रा २४ ७—१,७)।

प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्, तमाहरत् तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासान-भवद् य एव विद्वा५ँस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विन्दते प्रजामभि भ्रातृव्यान् भवन्ति[१]"-इति। विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां शत्रुजयञ्च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन प्रजा लब्ध्वा सौदासानभ्यभवत्। सुदासस्य पुत्राः सौदासाः ते च वसिष्ठस्य शत्रव। वसिष्ठवद्यजमाना अपि तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्यानभिभवन्ति॥

अथाहानि विधत्ते— त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुख५ँ स५ँ श्यन्ति[२] -इति। त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अह-र्विशेषास्त्रय कर्त्तव्याः। त्रिवृतमेव वज्र५ँ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रह-रति -इतिश्रुत्यन्तरात्* त्रिवृद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी-कुर्वन्ति॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—'दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्य प्र हरन्ति[३]"-इति। पञ्चदशस्तोम-युक्ता अहर्विशेषा दशसङ्ख्याका कर्त्तव्याः। "स पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदसृजत"-इत्येवमन्यत्र दिव्यहेतुत्वश्रवणात्† पञ्चदशस्य वज्रत्वम्॥

अथान्यदहर्विधत्ते —'षोडशिमदृशममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति[४]"-इति। षोडशिस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेक-मह कार्यम्। तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते —"द्वादश सप्तदशा भवन्त्य-

* तै स २ ६ २ ५। † तै ब्रा २ २ ३ १।

भ्राद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते[५] –इति। सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसङ्ख्याका कार्या। सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्यत्वादन्नहेतुत्वम् सप्तदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहेतुत्वम्॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यहानि विधत्ते—'पृष्ठ्य षडहो भवति षड्वा ऋतव, षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभि संवत्सर ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति[६]'–इति॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते— द्वादशैकविꣳशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते[७] –इति। एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्त्तव्या। एकविंशस्तोमस्य प्रतिष्ठाहेतुत्व कान्तिहेतुत्व ब्राह्मणद्रुक्तम्॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते— 'बहव षोडशिनो भवन्ति विजित्यै[८]' –इति। षोडशिस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्त कार्या। अत्र त्रिभिरपेक्षितसङ्ख्याया पूरणात् त्रय कार्या॥

एतत्क्रतुगतेषु षट्स्वहस्स्वाश्विनशस्त्र विधत्ते— "षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[९]'–इति॥

एकोनपञ्चाशद्रूप स्तौति— ऊनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यैव पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाचत्वारिꣳशत ऊनाच्च खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापति प्राजायत[१०] –इति। अस्मिन् क्रतौ विद्यमाना एता रात्रय ऊनाश्चातिरिक्ताश्च भवन्ति। कथमिति तदुच्यते—'यद्' यस्मात् कारणात् 'एकोनपञ्चाशत्' एकया रात्र्या वर्जिता पञ्चाशत्सङ्ख्या, तस्मादेता ऊना। 'यद्

यस्मात् कारणादष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यया अधिका, तस्मादतिरिक्ता । प्रजापतिः पुरा कश्चित् 'ऊनात्' अल्पाद् वीर्यात् प्रौढशरीररूपाः प्रजा असृजत । कश्चिच्च 'अतिरिक्तात्' अधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तरन्यूनान् वाय्वादीनसृजत । तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं क्रतुः प्रशस्तः ॥

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं (४१८पृ० १०प०) फलमुपसंहरति— 'ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः[११] –इति ॥

क्रतुगतामहस्सङ्ख्यां प्रशंसति— 'वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं विद्वा२ँस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्ति[१२] –इति । चतुर्दशकेषु दशसङ्ख्यासद्भावान्मुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम्' –इति* श्रुत्यन्तरात् ॥

अतो वैराजत्वादन्नप्राप्तिः । प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— 'अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[१३] –इति । उक्तन्यायेनान्नहेतुत्वादन्नपरिग्रहः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एता२ँ रात्रिं

* ऐ ब्रा १ १ ६ (ए सो० मु १ भा० ५३ पृ १२ प०)।

वसति साक्षाद्वेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्त[१] आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवत फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१)

संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते[२] तस्यैकैव निर्या यत्साम्मेध्ये विषूवान्त्सम्पद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का चन निर्या भवति[३] चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकान्न छम्बट् कुर्वन्ति[४] तेषाम (२)

पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणी कीर्त्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति[५] ॥ ८ ॥

एतत्[१] तेषा[२]* चतुस्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

"*एत १]च्छम्बट कुर्वन्ति तेषां[२]"—इति क, ख, ग ।

सप्तमेऽनुवाके एकादशपञ्चाशद्रात्रोऽभिहित, अथाष्टमादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु संवत्सरसत्रमभिधीयते*। तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सर-सत्रस्य दीक्षाकाल विधत्ते—“संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकाया दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्या वा एष एताꣳ रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते(१)”-इति। ये यजमाना संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना ‘एकाष्टकाया’ माघकृष्णाष्टम्या दीक्षा कुर्युः। येय मेकाष्टकाभिमानिनी देवता सेय संवत्सराभिमानिनो देवस्य पत्नी। एकाष्टकाया पत्न्यभिमानि-देवतारूपत्व गर्भधारणादवगम्यते। तथाचाग्निकाण्डे मन्त्र आम्ना-यते—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् -इति†। संवत्सरस्य पतित्व चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाम्नातम्—‘एका-ष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना’-इति। एष संवत्सराभिमानी देव, एता माघकृष्णाष्टमी रात्रिं सर्वामपि एतस्याम् एकाष्टकादेवताया मेव वसति, अतस्तत्र दीक्षा कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति॥

तमेत पक्ष दूषयित्वा पक्षान्तर विधत्ते—‘आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्ते ऽन्तनामानावृतू

* सामवेदे त्वित उत्तर मेकषष्टिरात्र प्रतरात्रश्चेति सत्रद्वय मभिधाय, गवामयनम, आदित्यानामयनम, अङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतोरयनम्, कुण्डपायिनामयनम्, तापश्चितामयनश्चेति षट संवत्सरसत्राणि क्रमेण विहितानि श्रूयन्ते (ता ब्रा २४ १८–२, २५ १-५)।

† तै स० ४ ३ ११ ८ (४ भा० ३७७ ए)। “गवामयनायैकाष्टकाया दीक्षा’–इति आप्रा श्रौ १२ १ २।

भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते*ऽन्तनामानावृतू भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते(१)'—इति। ये यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते, ते यजमानाः संवत्सरसत्त्वस्य आर्त्तम् विनाशम् अभि'लक्ष्य दीक्षन्ते। तत्राय हेतुः—पुष्यमाघरूपौ ऋत्ववयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ तयोः शिशिरर्तुरूपत्वात् तेन चर्तुना पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्। पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः। किञ्चैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्तमपि विपर्यासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते। आदौ हि दीक्षा कर्त्तव्या अयञ्च संवत्सरस्यान्तः कालः ऋत्ववयवयोरेकयोरेकन्यायेनान्तनामोपेतत्वात्। तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्य आधानब्राह्मणे समाम्नातम्—'उत्तरयोरादधीत एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी'—इति*॥

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—'तस्यैकैव निर्या, यत् साम्मेघ्ये विषूवान्त्सम्पद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो, मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, तस्य न का चन निर्या भवति(२)'—इति। 'तस्य' फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्य एकैव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोषः, न तु पूर्वो-

* तै० ब्रा० १, १, २, ८।

कालत्वयस्यत्वदोषौ। कोऽयावेको दोष इति स उच्यते— समीचीना अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन वर्षर्त्तौ सोऽयं 'समेघ', तस्य सम्बन्धी प्रत्यासन्न कालः 'साम्मेघ्यः' अस्मिन काले विषुवानह सम्पद्यते। तथाहि विषुवान्–इति संवत्सरस्य मध्यवर्त्ती मुख्योऽहर्विशेष तत पूर्वं षण्मासा, उत्तरे च षण्मासा तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्विशेष कर्त्तव्य। अत्र च फल्गुनीपूर्णमासमारभ्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्चानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः तथा सति चैत्रशुक्लनवम्यामुपक्रमो भवति आश्वयुजशुक्लाष्टम्यां मासषट्कं समाप्य नवम्यां विषुवान् कार्यः स च वर्षर्त्तौ प्रत्यासन्नः भाद्रपदपौर्ण-मास्यां वर्षर्त्तौ समाप्ते तत्यनन्तरमासवर्त्तित्वात्। अतो वर्षर्त्तुसमीपे विषुवद्दिनसम्पत्तिपरिहाराय चित्रानक्षत्रयुक्ताया पौर्णमास्या दीक्षा कर्त्तव्या। सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् संवत्सरस्य मुखमेव। अतो मुखत एवारम्भ कृतो भवति। एवं सति कार्त्तिकशुक्लनवम्यां विषुवान् सम्पद्यते तच्च दिनं वर्षर्त्तोर्दूरवर्त्ति अतो वृष्टिशङ्काया अभावाद् विसर्गेणानुष्ठातु शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि दोषोऽस्ति॥

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते— 'चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकां न छम्बट् कुर्वन्ति(४)"–इति। माघपौर्णमास्याः 'पुरस्तात् चतुरहे' शुक्लैकादश्यां दीक्षेरन् तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्, तदनन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रय सम्पद्यते। तथा सत्येकाष्टकाया अप्युपयुक्तत्वात् संवत्सरपत्नीत्वेन मुख्यामेतां

'न छम्बट् कुर्वन्ति' निष्प्रयोजना न कुर्वन्ति*। तत संवत्सरपर्य्यां सत्कारः एको गुणः॥

अथ गुणान्तरं दर्शयति—"तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति' तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति, तान् कल्याणी कीर्त्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति, तदनु सर्वे राध्नुवन्ति[५]"—इति। तेषाम् एकाष्टकायां क्रयमनुतिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उपसद्दिनचतुष्टया सम्पद्यन्ते। तत उत्तरदिने क्रियमाणा सुत्या' शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति। तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवाभिलक्ष्य समाप्यन्ते। तेषु समाप्तेषु ते' सत्रिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति। उत्तिष्ठत तान् यजमानान् अनु भूम्यामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति। तदुद्भवे सति तान् यजमानान् अनु पुण्यकीर्त्तिरुत्तिष्ठति। कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते— इमे' यजमाना 'अरात्सुः समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्त्तिः। सत्कीर्त्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्द्धनात्। तस्मादीदृश गुणसद्भावमवेक्ष्य माघशुक्लैकादश्यां दीक्षेत्ययमेव मुख्यः पक्षः†॥

---

* छम्बटशब्दो व्यर्थवचनः। २भा ५८६ ६५८, ७ ७, ७६३ पृ०। क्वचिदित्यन्तस्थमध्योऽपि शाखान्तरीये। तद्यथा— ता ब्रा '४ १० ४ ५ ६ १३। पठितश्चायं क्रादिगणे (ग पा १ ४ ५७)।

† सामवेदीये ताण्ड्यब्राह्मणेऽप्येषोऽनुवाकः किञ्चित्पाठन्यूनातिरेकव्यतिक्रमे पठितः (५ ६)। कात्या श्री १३ १ २—१।

अथ मीमांसा। षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै॰ सू॰ ३०—३३ अधि॰ १०) चिन्तितम्—

"गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा।
चैत्री माघ्युत काचित् स्यादविशेषात् प्रशंसया? ॥
चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् *
माघकृष्णाष्टमी लेकाष्टकातो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते— चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते—इति (४२३पृ॰१०प)। पौर्णमास्याः पूर्वस्मिन् चतुरहे दीक्षेरन् एकादश्यां दीक्षामारभेत। तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते। तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः। तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद् या काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः। चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य, यच्चित्रापूर्णमासः—इति (४२३पृ॰ ८प॰) प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः। याज्ञिकसमाख्यया माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका† तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षा आरब्धव्या'—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

* 'विशेषस्यानुक्तत्वात्'—इति, ए सो वे जै न्या पुस्तक पाठः।

† "माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकत्वात्"—इति ए सो वे जै न्या पु पाठः।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव॰ दीक्षाभिरात्मानꣳ श्रपयन्त उपसद्भि[१]र्द्वाभ्यां लोमाव द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृङ्द्वाभ्यां माꣳसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति[२] शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रघीयाꣳसः सुवर्गं लोकमयामेति[३] ॥ ९ ॥

सुवर्गं पञ्चाशत् ॥ ९ ॥

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः अथ नवमे दीक्षा उपसदश्चोच्यन्ते। ता उभयीर्विधत्ते— सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानꣳ श्रपयन्त उपसद्भि (१)' –इति। सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति अतस्तद्योग्यतायै स्वदीक्षाभिः 'आत्मानं' स्वदेहम् 'अभीन्धत एव' सर्वतो ज्वलयन्त्येव उपसद्भिस्तु 'श्रपयन्ते' स्वदेहं पचन्ति। तस्माद् दीक्षा उपसदश्चानुष्ठेया इति विध्यन्वयः*। यद्यपि द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्तस्तथापि विकल्पनिरासत्वाय स्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ॥

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वन् तासामुभयविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति— "द्वाभ्यां लोमाव द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृङ् द्वाभ्यां माꣳसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव

---

* जै० सू० ६ ५ २८, २९ अधि ८, ९ द्रष्टव्यम्।

दक्षिणा नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति(१)"–इति। 'द्वाभ्यां' दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्वकीयं लोमं द्वावरथमेव यन्ति। अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां लचमेव यन्ति। एवं रक्तमांसास्थिमज्जसु योजनीयम्। यदेतत् सत्रं, तदेतत् 'आत्मदक्षिणं वै' स्वशरीरमेव तत्र दक्षिणा न त्वन्या गवादिरूपास्ति तस्मात् स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति॥

यदुक्तं सूत्रकारेण "सत्रश्चेद् वपनकाले सशिखानि वपन्ते"–इति तद्विधत्ते– 'शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रघीयाꣳस सुवर्गं लोकमयामेति(२)"–इति। शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः। तत्र मृतलग्नरूपाणां केशानामपगमात् समृद्धो भवति, अपि च केशभाररहिता रघीयांसो लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयाम इत्यनेनाभिप्रायेण सशिखं वपनं कुर्युः॥९॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव स्तोमान् प्रयुङ्क्ते ते (१)

सꣳस्तुंता विराजंमभि सम्पंद्यन्ते द्वे चर्चावतिंरिच्येते एकंया गौरतिंरिक्त एकयायुंरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराट् सुवर्गमेव तेन लोक यंन्ति[१] रथन्तर दिवा भवंति रथन्तर नक्तमित्यांहुर्ब्रह्मवादिन केन तद्जामीति सौभर तृतीयसवने ब्रह्मसाममृहत्तन्मंध्य-तो दंधति विधृंत्यै तेनाजांमि[२] ॥ १० ॥

त[१] एकान्नपञ्चाशच्चं ॥ १० ॥

नवमे दीक्षा उपदसश्चोक्ता, अथ दशमे प्रायणीयाख्य प्रथम-मह्रुच्यते। तदेतद्विधत्ते— 'ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्र परमो यज्ञक्रतूना कस्मात् त प्रथममुप यन्तीत्येतद् वा अग्निष्टोम प्रथम-मुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद् यज्ञक्रतू-नुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोम प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमाना मुख, मुखत एव स्तोमान् प्रयुङ्क्ते[१]"–इति। योऽयमतिरात्राख्य क्रतु सोऽय यज्ञक्रतूना परम सोमयागरूपा ये क्रतव तेषां मध्ये चरम। अग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी, अतिरात्र, इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च प्राथम्यम्। "प्रजनन ज्योति"– इत्यनुवाके (१४७पृ०) "तस्मादाङ्-ग्निष्टोम '– इत्याम्नातम्। एव सत्यग्निष्टोम परित्यज्य,चरमभाविन-मतिरात्र कस्मात् कारणात् सत्रे प्रथममनुतिष्ठन्ति? इति ब्रह्म-वादिना प्रश्न। तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहु— नात्राग्निष्टोम परि-त्यक्त, अत्राग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-

गर्भितत्वात्। द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयाधिक्येनोक्थ्यः सम्पद्यते। तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी सम्पद्यते। तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः सम्पद्यते। अत सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यत् एतद् वै एतस्मिन् सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति अथोक्थ्यषोडश्यतिरात्रान् तदेतद् 'अनुपूर्वमेव' अनुक्रमेणैव यज्ञक्रतून् उपेत्य अनुष्ठातु निश्चित्य तान् क्रतून् उपक्रम्य परितः स्वीकृत्य, ततः सर्वत्र सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते। तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावादतिरात्ररूपं ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः। स हि ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां स्तोमानां क्रतूनां मुखसदृशः। तस्मात् मुखत एवारभ्य स्तोमान् क्रतून् सत्रिणः प्रयुञ्जते॥

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति— ते संस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावतिरिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयायुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूग्विराट् सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति(२) —इति। ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता ये ऋग्विशेषाः सन्ति ते संस्तुताः सन्तो विराजं दशसङ्ख्यामेव प्राप्नुवन्ति, न तु न्यूना नाप्यधिकाः। इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयो द्वे ऋचावतिरिच्येते दशसङ्ख्यां न प्राप्नुतः। तत्कथमिति तदुच्यते— 'एकया' ऋचा गोष्टोमो दशसङ्ख्याया अतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकया न्यूनः तस्माद् विराड्रूपत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः। किञ्च भास्वरकत्वाज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराड्रूपः। तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति॥

अथास्मिन्नतिरात्रमध्ये ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—“रथन्तरं दिवा भवति रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामम्* बृहत तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि(१)’–इति। ‘दिवा पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरं गीयते नक्तम् अपि रात्रिपर्यायेषु रथन्तरं गीयते ‘तत् तदानीमालस्य भवति तादृशालस्यपरिहारः केन अन्येन साम्ना भवतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यत् सामास्ति, तत् तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम्। तच्च बृहत् प्रौढम् तत एतद् बृहद्रथन्तरयोरुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति। तच्च यज्ञस्य धृत्यै सम्पद्यते। ‘तत्र विजातीयसाम्ना आलस्यपरिहारो भवति॥ १०॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदेतान्त्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति(१) ते सꣳस्तुता विराजम् (१)

* “अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि”–इति (पा ५. ४. १. ३) टच्प्रत्ययः।

अभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयायुरून सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधार्त्तिमार्च्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति क्षुत्सम्बाधा* इव हि सत्रिणो[१]ऽग्निष्टोमावभितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्य तत्तदेतत्परियद्देवचक्र यदेतेन (२)

षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते[३] षडहेन यन्ति षड् वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ[४]न्त्युभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति[५] द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्या द्वौ बाहू आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ (३)

तत्पुरुषमनु पर्यावर्त्तन्ते[६] त्रयः षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्त्तन्ते[७] चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्याव-

* "क्षुत्संबाधा" क।

न्ति(८) ऽप्रतिष्ठित संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै (४)

संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रति तिष्ठन्तो यन्ति(९) ॥ ११ ॥

विराज[१]मेतेन[२] द्वादशौ[३] वा[४]* अष्टौ च॥ ११ ॥

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम् अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते। तत्रादौ तावत् चीण्यहानि विधत्ते— ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदेतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्त्रिण प्रतितिष्ठन्तो यन्ति(१)"— इति। ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकाहविशेषा। एतैरेवानुलोमप्रतिलोमगतैरभिप्लव षडह सम्पद्यते। तस्मिन् षडहे पूर्वभागवर्त्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्ठेया। क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति। ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सत्त्रिणो लोकत्रय प्रतिष्ठिता सुखेन व्यवहरन्ति। पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथमदिनेऽनुष्ठेय प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहित, इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेष ॥

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्य पूर्वोक्तातिरात्रवत्

* "द्वादशा[३]वेतावद्वा' —इति क, ख, ग।

प्रशंसति—'ते संस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चाविति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयायुरून सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधान्तिमार्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति क्षुत्सम्बाधा इव हि सत्रिण(२)'-इति ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रीयागतसङ्ख्यया विराट्सम्पत्तौ विराज ऊग्-रूपत्वात् 'ते' सत्रिण क्षुधासम्पादितामार्त्तिं न प्राप्नुवन्ति किन्तु 'अक्षोधुका सर्वदा क्षुद्रहिता भवन्ति। सत्रिणामनुष्ठानप्रयासबाहुल्यात प्रायेण ते क्षुत्सम्पादितबाधयुक्ता इव भवन्ति। तस्मात् तेषां क्षुत्परिहारायोर्ग्रूपविराट्सम्पत्तियुक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेय॥

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगतैर्निष्पन्नमभिप्लवषडहं रथचक्ररूपकल्पया विधत्ते— 'अग्निष्टोमावभित प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्य तत तदेतत्परियद् देवचक्र यदेतेन षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते(२)'-इति। लोके रथचक्र फलकत्रयेण निष्पाद्यते। तत्र पार्श्ववर्त्तिनौ फलके 'प्रधी' इत्युच्येते। प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी। मध्यफलकन्तु नभ्यम' इत्युच्यते नाभिस्थानीयत्वात। एवञ्च सत्यत्र चक्ररूपस्य अभिप्लवषडहस्य अभितो वर्त्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभिधेयौ यावग्निष्टोमौ, तावुभौ 'प्रधी'। ये च मध्यवर्त्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाश्चत्वार क्रतव, ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थित 'नभ्य तद्भवति। 'तदेतत अभिप्लवषडहरूप 'परियत पु' प्रवर्त्तमान देवचक्रमित्युच्यते। 'यद्' यदि एतेन देवचक्ररूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठान निष्पादयेयु, तर्हि 'ते

यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति। तच्चारोहणम् 'अरिष्टै' हिंसारहित्याय भवन्ति। हिंसारहितास्ते स्वस्ति समश्नुवते क्षेम प्राप्नुवन्ति॥

पुनरपि षडहं प्रशंसति— "षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[४]" -इति॥

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपद्यहात्मकत्वं विधत्ते— 'उभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति[५]' इति। ज्योतिर्गौरायुरित्येव मानुलोम्ये सत्यादौ ज्योति आयुर्गौर्ज्योतिरित्येव प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योति एवम उभयतो ज्योतिषा षडहेनानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रति तिष्ठन्त अवज्ञारहिता सन्त सञ्चरन्ति॥

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते— 'द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो— द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा च, शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ तत्पुरुषमनु- पर्यावर्त्तन्ते[६]"-इति। सक्थि-शब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते बाहु'- शब्देनांसद्वयम् 'आत्मा मध्यदेह शिर' प्रसिद्धम् हस्तौ पादौ च मिलित्वा 'चत्वार्यङ्गानि, ततो द्वौ स्तनौ द्वादशसङ्ख्यापूरकौ। तथा सत्येव द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पर्यावृत्तानि भवन्ति॥

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्तिं विधत्ते— "त्रय षडहा भवन्ति, तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्त्तन्त[७] -इति। पूर्वाभ्या द्विरावृत्ताभ्यां सह त्रित्वम। अष्टादशानामङ्का द्वेधा विभागे

भति, नवसङ्ख्यया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहास्तत्र पर्यावृत्ता भवन्ति ॥

अथ पूर्वाभिस्तृभिरावृत्तिभि सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—'चत्वार षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्त्तन्ते(८)'-इति। सङ्ख्याद्वारेणार्द्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वार षडहा पर्यावृत्ता भवन्ति। अत्र मासपूरणाय पृष्ठ्य षडहोऽभ्यावर्त्तनीय। अतएव छन्दोगा आमनन्ति— "यदेष पृष्ठ्य षडहो भवति, वीर्य एवान्तत प्रति तिष्ठन्ति"-इति * ॥

अथाक्षेपसमाधानमुखेन सत्रमासानुष्ठान विधत्ते— "अप्रतिष्ठित संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद् वै संवत्सरस्य ब्राह्मण यावन् मासो मासि मास्येव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति(९)"-इति। पूर्वोक्तन्यायेन मास एक प्रतिष्ठितो न संवत्सर इत्येव केचिद्ब्रह्मवादिन आहु। अत्रैतदुत्तरम्— तस्योक्तप्रतिष्ठा-हेतोर्मासाद् वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिक्यात् 'मासो ब्राह्मण पूर्वोक्त-रीत्या मासस्य प्रतिपादक ब्राह्मणवाक्य यावदस्ति, एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादक ब्राह्मणम् न त्वितोऽधिक किञ्चिन्नूतनमस्ति। अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तस्मिंस्तस्मिन् मासि प्रतितिष्ठन्त क्रमेण संवत्सर यन्ति ॥११॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

---

* ता ब्रा ४ १ १६।

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्मलि-र्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमै(१)रवन्ती* स्थाव-न्तीस्त्वावन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां नि-धीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम(२) ॥ १२ ॥

मेष षट्त्रिꣳशत् ॥ १२ ॥

एकादशे संवत्सरगतेषु संवमासेष्वहानि विहितानि अथाव-शिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते। कल्प— "मेषस्त्वा पचतै-रवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाव्यानि जुहोति"—इति। पाठस्तु— मेषस्त्वा पचतैरवतु, लोहितग्रीवश्छागैः, शल्मलिर्वृद्ध्या, पर्णो ब्रह्मणा, प्लक्षो मेधेन, न्यग्रोधश्चमसैर्, उदुम्बर ऊर्जा, गायत्री छन्दोभिस् त्रिवृत्स्तोमै(१)"—इति। अविजातौ मुख्य पुमान् यो मेषोऽस्ति, सोऽयं 'पचतै' हविर्भिः पचनीयैः पुरोडाशविशेषैः सह, हे अश्व! त्वाम् अवतु। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषञ्जनीयम्। अजजातौ योऽयं मुख्यो बस्तो 'लोहितग्रीव', सोऽयमन्यैश्छागैः सह त्वाम् अवतु। 'शल्मलि' अत्युन्नतो वृक्षविशेष, स च स्वकीयया 'वृद्ध्या' सह त्वामवतु। 'पर्ण' पलाशवृक्ष, स च स्वाभिमानिना ब्रह्मणा' मन्त्रेण वा सह त्वामवतु। 'प्लक्ष' यज्ञियेषु मुख्यो वृक्ष, स च 'मेधेन' यज्ञेन सह त्वामवतु। 'न्यग्रोध' चमसहेतुर्वृक्ष, स च स्वकीयैश्चमसैः सह त्वामवतु। 'उदुम्बर' प्रसिद्ध, स च 'ऊर्जा'

---

* ख पुस्तके सविसर्गपाठ।

स्वकीयफलेन लाभवतु। 'गायत्री' चान्यैस्त्रिष्टुबादिच्छन्दोभि सह लाभवतु। 'त्रिवृत' स्तोमश्चान्यै पञ्चदशादिस्तोमै सह लाभवतु। एतैर्नवभिर्मन्त्रैरपाव्याख्या आहुतीर्जुहुयात * ॥

कल्प — 'ता दक्षिणान् केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान् विस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नाना सिच्भिरभिधून्वत्यस्त्रि प्रदक्षिणमश्व धुवन्त्य परियन्त्यवन्ती स्थेति –इति। अत्र तच्छब्देन राजपत्न्य परामृश्यन्ते तासा प्रकृतत्वात्। मृतमश्व प्रति पत्नीभि क्रियमाण एष उपचार। पाठस्तु—'अवन्ती स्थावन्तीस्त्वावन्तु प्रिय त्वा प्रियाणा वर्षिष्ठमाप्याना निधीना त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम[२]'– इति। ता पत्न्य परस्पर सम्बोध्य वदन्ति। हे राजपत्न्य। यूयम् अवन्ती स्थ अश्वस्य पालयित्र्य स्थ। हे अश्व। त्वाम् अवन्ती पालयित्र्य पत्न्यो अवन्तु रक्षन्तु। मम 'वसो वासयित। तादृश हे अश्व। प्रियाणा मध्ये अतिप्रिय त्वा 'हवामहे आह्वयाम। आप्याना' कामप्राप्तिहेतूना मध्ये 'वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्ध त्वा हवामहे। तथा निधीना' शङ्खपद्मादीना मध्ये निधिपतिम् अत्यन्तमधिकस्य निधे पालयितार त्वा हवामहे ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

'मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्यपाव्यानि जुहोति। प्राणा वै देवा अपाव्या', प्राणानेवाव रुन्धे' –इति ब्रा ३ ८ १७ १८।

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्याभ्यः स्वाहाऽवट्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा ह्रद्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्ष्याभ्यः स्वाहाऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा ह्रादुनीभ्यः स्वाहा पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा स्थावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत् ॥ १३ ॥

अथाप्यहोममन्त्रा द्वादशेऽभिहिता अथानुवाकद्वयेनापां होमा उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम्—"कूप्याभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहेत्यपां होमाञ्जुहोति"—इति *। तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह— 'कूप्याभ्यः स्वाहा, कूल्याभ्यः स्वाहा, विकर्याभ्यः स्वाहा, ऽवट्याभ्यः स्वाहा, खन्याभ्यः स्वाहा, ह्रद्याभ्यः स्वाहा, सूद्याभ्यः स्वाहा, सरस्याभ्यः स्वाहा, वैशन्तीभ्यः स्वाहा, पल्वल्याभ्यः स्वाहा, वर्ष्याभ्यः स्वाहा, ऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा, ह्रादुनीभ्यः स्वाहा, पृष्वाभ्यः स्वाहा, स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा, स्थावराभ्यः स्वाहा, नादेयीभ्यः स्वाहा, सैन्धवीभ्यः स्वाहा, समुद्रियाभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यः स्वाहा"—इति। कूपे भवा 'कूप्या' आपः। नदीपूरणेन कूले तीरे भवा 'कूल्या'। विकरे भूविवरे भवा

* ३ ८ १७ १९। "अन्नं वा आपः, अन्नं वा आपः, अद्भ्यो वा अन्नं जायते, यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते, तदव रुन्धे'—इति तच्छेष।

'विकर्या'। अवटे गर्त्ते भवा 'अवट्या'। खननेन निष्पन्ना 'खन्या'। ह्रदे भवा 'ह्रद्या'। सूदे पङ्के भवा 'सूद्याः'। सरसि भवा 'सरस्या'। वेशन्ते भवा 'वैशन्त्य', यत्र कूल्यादौ पुनःपुनरापो विशन्ति, तत्रत्या इत्यर्थः। पल्वलेऽत्यल्पजलाशये भवा 'पल्वल्या'। वर्षे भवा 'वर्ष्या'। वर्षणैरपेक्षेण भूमाववस्थिता 'अवर्ष्या'। प्रवाहध्वनिसहिता 'ह्रादुन्य'। अवश्यायजन्या 'पृष्वा'। प्रवाहरूपा 'स्यन्दमाना'। एकत्रावस्थिता 'स्थावरा'। नद्यां भवा 'नादेय्य'। सिन्धौ पुण्यह्रदे भवा 'सैन्धव्य'। समुद्रे भवा 'समुद्रिया'। अनुक्तसङ्ग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥१३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अ॒द्भ्यः स्वाहा॒ वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॑ परि॒वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॑ सम॒न्तं वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॒ शीघ्रं॒ वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॒ शीभं॒ वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहो॒ग्रं वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहा॑ भी॒मं वह॑न्तीभ्यः॒ स्वाहाम्भो॑भ्यः॒ स्वाहा॒ नभो॑भ्यः॒ स्वाहा॒ महो॑भ्यः॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

अ॒द्भ्य एका॒न्न॒त्रि॒ꣳशत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव अपाहोमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह— "अद्भ्यः स्वाहा, वहन्तीभ्यः स्वाहा, परिवहन्तीभ्यः स्वाहा, समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा, शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा, शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोग्रं वह-

न्तीभ्य स्वाहा, भीम वहन्तीभ्य स्वाहा, ऽम्भोभ्य स्वाहा, नभोभ्य स्वाहा महोभ्य स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा"–इति। उदकजाति-मात्रयुक्ता 'आप'। प्रवाहरूपा 'वहन्त्य'। परिमण्डलरूपा आवर्त्त-गता 'परिवहन्त्य'। भूमे समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्य 'समन्त वहन्त्य'। निम्नाधिक्येन शीघ्र वहन्त्य'। ईषन्निम्नत्वेन 'शोभ' शोभन यथा भवति तथा वहन्त्य'। पर्वताग्रादध उग्र वहन्त्य। दृश्यमान-मकरादिजीवोपेता, 'भीम वहन्त्य'। अम्भो-नभो-मह-शब्दै लोक-त्रयगता आप उच्यन्ते "अय वै लोकोऽम्भाꣳसि०—०अन्तरिक्ष वै नभाꣳसि०—०असौ वै लोको महाꣳसि०—०"–इति ब्राह्मणे-नोक्तत्वात्*। पूर्वानुवाकोक्तैर्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्द्वादशमन्त्रैश्च रात्रावन्नहोमा कर्त्तव्या। तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽय होम इति व्यवहार ॥१४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥

यो अर्वन्त जिघाꣳसति तमभ्यमीति वरुण (१)। परो मर्त्त पर श्वा(२)। अहञ्च त्वञ्च वृत्रहन्त्सम्बभूव सनिभ्य आ। अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मꣳसतै भद्रा इन्द्रस्य रातय (३)। अभि क्रत्वेन्द्र भूरध

* तै ब्रा० ३ ८ १८ १ ३०।

ज्मन्न ते विव्यक्म्हिमानꣳ रजाꣳसि। स्वेना हि वृत्रꣳ शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद् (१)

यथा ते[४] ॥ १५ ॥

विविदद्[१] द्वे च ॥ १५ ॥

पूर्वयोरनुवाकयोरपांहोममन्त्रा उक्ता अथास्मिन् श्वप्रहारोऽभिधीयते। कल्प — "यो अर्वन्तमिति सैध्रकेण मुसलेन * पौꣳश्चलेय † शुन प्रहरति"–इति। पाठस्तु— "यो अर्वन्त जिघाꣳसति तमभ्यमीति वरुण[१]"–इति। 'य' अयं श्वा, जले स्नायमानम् 'अर्वन्त स्वयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति, 'त' श्वान, जलाधिपति 'वरुण 'अभ्यमीति सवतो रोगयस्त करोति ॥

कल्प — "तमश्वस्याधस्पदमुपास्यति परो मर्त्त पर श्वेति"–इति। पाठस्तु— "परो मर्त्त पर श्वा[२]"–इति। 'पर श्वा' प्रबलोऽयं श्वा, 'परो मर्त्तोऽस्तु' परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ॥

कल्प — "अहस्य त्वस्य दृचहमिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति"–इति। पाठस्तु— "अहस्य त्वस्य दृचहन्त्सम्बभूव सनिभ्य

* 'सैध्रको महासारो वृक्ष। यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमान सारं कृष्णाकृष्णादिवर्णयुक्त विद्यते, तदीय मुसल साधनम्'–इति तै ब्रा० ३ ८ ४ सा० भा०।

† 'बहुषु पुरुषेषु चलति, न त्वेकस्मिन भर्त्तरि नियता वर्त्तत इति पुंश्चली दासी, तत्पुत्र शुनो हन्ता'–इति तै० ब्रा० ३ ८ ४ सा० भा०।

आ । अरातीवा, चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मꣳसते भद्रा इन्द्रस्य रातय[१]"—इति । हे 'वृत्रहन्' वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान । त्वं च 'अहं' अहं च 'सनिभ्य' बहुभ्यो लाभेभ्य, बहुविधद्रव्य लाभसिद्धये 'आ सम्भुव' सर्वत संयुक्तौ भवाव। हे 'अद्रिव' पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यद्रिमानिन्द्र, स एवाद्रिवान्, तद्रूप हे यजमान। 'शूर' शौर्योपेत। 'इन्द्रस्य' देवाधिपते 'भद्रा रातय' कल्याणानि फलदानानि नौ' आवामुभौ 'अनुमसते' अनुमन्यन्ताम्, अङ्गीकुर्वन्तु। कीदृशौ नौ? 'अरातीवा' रातिहविर्दानं, तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेव अरातीवा* । 'चित्' यद्यपि आवा हविर्दानरहितौ, तथापीन्द्रदत्तानि फलान्यावा प्रत्यागच्छन्त्वित्यर्थ ॥

कल्प—"अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमान वाचयति"—इति । पाठस्तु—"अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानꣳ रजाꣳसि । स्वेना हि वृत्रꣳ शवसा जघन्थ न शत्रुरन्त विविदद्युधा ते[४]"—इति। हे 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्त यजमान। 'क्रत्वा' अनेन क्रतुना 'अभिभू' शत्रुमभिभूतवानसि। 'अध' अनन्तरं 'ज्मन्' अस्यां भूमौ नकारान्तस्य ज्मन्शब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात्† । तस्यां भूमौ 'ते' त्वदीयं महिमानं, 'रजांसि' जगद्रञ्जकानि चरितानि च, 'न विव्यक्' कश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थ । त्वं तु 'स्वेन शवसा' स्वकीयेन बलेन 'वृत्र जघन्थ' शत्रुं हतवानसि। स

* "छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ (पा० ५ २ १२२ वा)"—इति वनिप ।

† निघण्टौ १ १ ३ ।

तु मनु 'युधा' युद्धेन 'ते मन्त' त्वदीय नाम 'न विविदत्' नैव लब्धवान् ॥ १५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः * ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय स्वाहालब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ १६ ॥

नमः एकान्नत्रिंशत् ॥ १६ ॥

पञ्चदशे शुनःप्रहारोऽभिहितः षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिधीयते। तथा च ब्राह्मणम्—"नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति"-इति। पाठस्तु—"नमो राज्ञे, नमो वरुणाय, नमोऽश्वाय, नमः प्रजापतये, नमोऽधिपतये, ऽधिपतिरस्याधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं, मां धेहि, मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा, ऽऽलब्धाय स्वाहा, हुताय स्वाहा'-इति। 'राजा' सोमः, इतरे प्रसिद्धाः। अधिपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते—"धर्मो वा अधिपतिः"-

* एतदनुवाकीयमन्त्राणां विषयो व्याख्यानानि च तै० ब्रा० ३ ८ ४ इ०। । ३ ८ १८ ३। "धन्नाद्यस्यावरुद्धै"—इति तच्छेषः।

इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात्*। हे धर्म! देव! त्वमधिपतिरसि, मामप्यधिपतिं कुरु त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम्। 'मा धेहि' प्रजानामाधिपत्ये स्थापय। मयि च ता प्रजा पालनीयत्वेन स्थापय। तैरेतैः षड्भिर्धर्मनामकैराज्यहोमान् जुहुयात्। उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—"उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति, आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति, कृताय स्वाहेति कृते जुहोति"—इति† ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः‡॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्ताम्। पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृड[१]॥ या सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद। या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ[२]॥ या देवेषु तनुवमैरयन्त यासाꣳ सोमो विश्वा रूपाणि वेद। ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र (१)

गोष्ठे रिरीहि[३]॥ प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वै-

* ३ ८ १६ ३। † ३ ८ १६ ५।

‡ तै० ब्रा० ३ ८ १६ अनुवाके एतदनुवाकविधिव्याख्याने द्रष्टव्ये।

द्वैवे पितृभि॑ सविदान । शिवाः सतीरुप॑ नो गोष्ठ-
माकुस्तासा॑ वय प्रजया स९ संदेम(४)॥ इह धृति॑
स्वाहेह विधृति॑ स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रंमति
स्वाहा(५) मृहीमू षु सुत्रामाणम्(६ ॥ १७॥

इन्द्राष्टाचिं९शच्च ॥ १७ ॥

षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिहित सप्तदशे गव्याख्यैमन्त्रैर्होमोऽभिधीयते। तथा च ब्राह्मणम्—"मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति* गव्यानि जुहोति'–इति †। तत्र प्रथमामाह—"मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम्। पीवस्वतीर्जीवधन्या पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृड(१)'–इति। 'मयोभू' सुखस्य भावयिता, 'वात' वायु, 'उस्रा' सर्वा गा 'अभि'लक्ष्य 'वातु' प्रसरतु अतिवातेनोपद्रव मा करोतु, किन्तु मन्दवातेन गवा सुख यथा भवति तथा वातु। एतास्र गाव 'ऊर्जस्वती' रसयुक्ता ओषधी 'आरिशन्ताम्' आस्वादयन्तु। जीवरूप धन 'जीवधन' प्राणिजातमित्यर्थ, तदर्हन्तीति 'जीवधन्या', पातु योग्या आप, ताश्च 'पीवस्वत्य' पानेन पुष्टिरूपस्य स्यौल्यस्य प्रापणात् तादृशीरपो गाव पिबन्तु। हे रुद्र! 'अवसाय' अवितु याग्याय, 'पद्वते' पादसञ्चारिणे पशवे 'मृड' सुख कुरु॥

* इति' एतदादिभिरेतदनुवाकीयैरष्टाभिर्मन्त्रैरित्यर्थ ।
† ३ ८ १८ ४। "पशूनामवरुद्ध्यै"—इति तच्छेष ।

अथ द्वितीयामाह— 'या सरूपा विरूपा एकरूपा यासा-मग्निरिष्ट्या नामानि वेद। या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ(२)'–इति। 'या' गावः 'सरूपा' समानप्रमाणदेहाः, 'विरूपा' विविधवर्णाः 'एकरूपा' एकजातियुक्ताः 'अग्नि' आहवनीयादिरूपः 'इष्ट्या' यागेन निमित्तभूतेन यासां गवां 'नामानि "सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा"–इत्यादीनि*, "इडे रन्तेऽदिते"–इत्यादीनि† वा श्रुत्युक्तानि 'वेद' जानाति, 'अङ्गिरसः' महर्षयः 'तपसा' स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन याः' गाः 'इह' भूमौ 'चक्रुः' स्थापितवन्तः हे 'पर्जन्य' जलदेव! 'ताभ्यः' गोभ्यो 'महि शर्म यच्छ' महत्सुखं देहि॥

अथ तृतीयामाह—"या देवेषु तनुवमैरयन्त यासाꣳ सोमो विश्वा रूपाणि वेद। ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावती-रिन्द्र गोष्ठे रिरीहि(३)'–इति। 'या' गावो 'देवेषु' निमित्तभूतेषु 'तनुवं' शरीरम् 'ऐरयन्त' भूमौ प्रवर्त्तितवत्यः 'सोमः' देवो 'यासां' गवां 'विश्वा रूपाणि' शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षीराल्पक्षीरा-दीनि च सर्वाणि रूपाणि 'वेद' जानाति, हे 'इन्द्र'! 'पयसा पिन्वमानाः' स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्त्यः, 'प्रजावतीः' बहुवत्सोपेताः 'ताः' गाः 'अस्मभ्यम्' अस्मदीये गोष्ठे 'रिरीहि' गोशालायां प्रापय॥

* १ १ ३ १—१भा ६५ए।
† वा० सं० ८ ४३। तै सं० २ ६ ७ ३।

अथ चतुर्थीमाह— "प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः। शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम(४) -इति। यः प्रजापतिः, सोऽयं 'मह्यं यजमानाय एताः' उक्तलक्षणा गा 'रराणः' प्रयच्छन् विश्वैर्देवैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च 'संविदानः' ऐकमत्यं गतः 'ताः शिवाः सतीः' बहुक्षीरप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीः 'एता गा नो गोष्ठम्' अस्मदीयगोशालाम् 'उपाकः' उपाकरोतु, प्रापयत्वित्यर्थः। वयं तासां गवां 'प्रजया' वत्सरूपया संसदेम सङ्गतास्तिष्ठाम ॥

अथ चत्वारि यजूंष्याह— इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा(५) -इति। एतानि च 'विभूर्मात्रा -इत्यनुवाके (२१६ पृ० ६प) अश्वस्य पादचतुष्टयस्थानविषयत्वेन व्याख्यातानि ॥

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति— 'महीमू षु सुत्रामाणम्(२) -इति। एतच्चोभयं 'वैश्वानरो न ऊत्या -इत्यत्र व्याख्यातम् *। एतैर्दशभिर्गव्याख्यैर्मन्त्रैरन्नहोमान् जुहुयात् † ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

* १ भा ६४४ पृ (१ ५ ११)।

† सप्तमकाण्डगत द्वितीयप्रपाठकव्यतिरिक्त प्रपाठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाकाः, तेषां च मन्त्राणां सत्योद्भावादीनि विविधश्रौतनामानि सन्ति, तानि ब्रा ३ ८ १७ अनुवाक भाष्यादितोऽवगन्तव्यानि।

किꣳ स्विदासीत्पूर्वचित्ति किꣳ स्विदासीद् बृहद्वयः। किꣳ स्विदासीत्पिशङ्गिला किꣳ स्विदासीत्पिलिप्पिला(१)॥ द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः। रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाविरासीत्पिलिप्पिला(२)॥ क* स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः। किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किꣳ स्विदावपनं महत्(३)॥ सूर्य एकाकी चरति (१)

चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत्(४)॥ पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम। पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम(५)॥ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्। सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम(६)॥ १८॥

चरति[१] † षट्चत्वारिꣳशच्च॥ १८॥

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते। कल्पः— ‘अभितोऽग्निष्ठ ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते, दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होता,

---

* ‘क’’—इति निर्विसर्गपाठः क पुस्तके।

† “सूर्य एकाकी चरति[१। —इति क ख, ग।

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्टानि * होतु, प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः'-इति। एकविंशतियूपेषु मध्यवर्त्ती यूप 'अग्निष्ठ', ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवाद 'ब्रह्मोद्यम्', 'पृष्टानि प्रश्नवाक्यानि, प्रतिज्ञातानि' प्रत्युत्तरवाक्यानि। तस्मिन् ब्रह्मोद्ये पृष्टामृचमाह— 'किंस्विदासीत्पूर्वचित्ति ? किंस्विदासीद् बृहद्वय ?। किंस्विदासीत्पिशङ्गिला ? किंस्विदासीत्पिलिप्पिला ?(१)"-इति। हे ब्रह्मन्! पूर्वचित्ति किं स्विदासीत ? चित्तिर्ज्ञान पूर्वचित्ति जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नाना यस्या विद्यते सा पूर्वचित्ति तादृश ज्ञान किं नामासीदित्यर्थ। सोऽयमेको होतु प्रश्न। कान्त्यर्थाद् 'वा'-धातोर्वयशब्दनिष्पत्ति। अत्यन्त कमनीय वस्तु किं नामासीदिति द्वितीय प्रश्न। पिशङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामासीदिति तृतीय प्रश्न। पिलिप्पिला' अत्यन्त प्रकाशमाना श्वेता किं नामासीदिति चतुर्थ प्रश्न। सामान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देश ॥

अथ द्वितीयामाह— "द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वय। रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाविरासीत्पिलिप्पिला(२)'-इति। तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि। येयं द्यौ सैव 'पूर्वचित्ति' पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति तत्रत्याना देवाना जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात्। तदिदं प्रथममुत्तरम्†। अश्वोऽत्यन्त कमनीय वस्तु अत एव हि राजान

---

* 'प्रष्टानि' क, एवं मिङ्गोलस्थापि।

† "द्यौर्वै वृष्टि पूर्वचित्तिर्दिव मेव वृष्टि मव रुन्धे"-इति ब्रा० ३ ९ ५।

श्वप्रयत्नेनाप्यश्वान् सम्पादयन्ति। तदिदं द्वितीयमुत्तरम् *। रात्रिर्भि-अवर्णा अन्धकारस्य नक्षत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात्। तदिदं तृतीयमुत्तरम् †। अवति सर्वं प्राणिजातमिति अवी 'अवि, सैवातिप्रकाशा। अत एव ब्राह्मणे—'अवीर्वै पिलिप्पिला'—इत्या-ख्यातम् (३ ९ ५ ३)॥

अथ तृतीयामाह—"क स्विदेकाकी चरति? क उ स्विज्जा-यते पुनः?। कि५ स्विद्धिमस्य भेषजं? कि५ स्विदावपनं महत्?[३]" -इति। त एते होतुः प्रश्नाः। को नामात्र लोके सहायान्तर-निरपेक्ष आलस्यरहितः सर्वदा चरति?, को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते?, किं नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य औषधम्?, किं नाम स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम्?॥

अथ चतुर्थीमाह—"सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं, भूमिरावपनं महत्[४]"—इति। तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡॥

अथ पञ्चमीमाह—"पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः, पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम्। पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः, पृच्छामि वाचः परमं व्योम[५]"—इति। होतुः प्रश्नाः। हे ब्रह्मन्! त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि। यतः परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽयं 'परो-ऽन्तः'। तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु

---

* "अश्वो वै बृहद्वयः, अश्वमेवावरुन्धे"—इति ब्रा० ३ ९ ५।

† "रात्रिर्वै पिशङ्गिला, रात्रिमेवावरुन्धे"—इति ब्रा० ३ ९ ५।

‡ ब्रा० ३ ९ ५ ४ एतानि व्याख्यातानि।

पृच्छामि। तथा 'वृष्ण' पुंस्त्वाधिकस्याश्वस्य रेतःस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि। तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः' 'परमं व्योम' विशेषेण रक्षक स्वरूपं वस्तु पृच्छामि॥

अथ षष्ठीमाह—'वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या, यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्। सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम(६, ')'— इति। तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि। येयं यागवेदिः, तामेव पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या अधिकः कश्चित् भूप्रदेशोऽस्ति। अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः'—इति (ब्रा०२ ६ १२ ३,। तथा यज्ञ सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः। यथा नाभिमाश्रित्य सर्वं चक्रं परिवर्त्तते, तथा यज्ञाधीनं सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोक-सञ्चारम्। तथाश्वस्य रेतोवदत्यन्तं सारभूतं सोमं अश्वमेधेन हि त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिकं सर्वं निवर्त्तते। यदेतन्मन्त्रसङ्घात-रूपं ब्रह्म' तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः परमं व्योम', तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते †॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः॥

"असौ वा आदित्यो ब्रध्नः'—इति ब्रा ५ ३ १८।

† ब्रा० ३ ९ ५ एतानि व्याख्यातानि।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन। ससस्त्यश्वकः[१]। सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सम्प्रोर्ण्वाथाम्। आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्[२]। तौ सह चतुरः पदः सम्प्र सारयावहै[३]। वृषा वाꣳ रेतोधा रेतो दधा[४]तूत्सक्थ्योर्गृदं धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज। य * स्त्रीणां जीवभोजनो य आसां (१)

बिलधावनः। प्रियः † स्त्रीणामपीच्यः। य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदिं परावधीत्[५]। अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वकः[६]। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारङ्गिराविव। अथास्या मध्यमेधताꣳ शीते वाते पुनन्निव[७]। अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वकः[८]। यद्धरिणी यवमत्ति न (२)

पुष्टं पशु मन्यते। शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति[९]। अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वकः[१०]। इयं यका शकुन्तिकाहलमिति सर्पति। आहतं गभे पसो नि जल्गुलीति धाणिका[११]। अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति

*, † “य' –इति, “प्रिय' –इति चात्र विसर्गाभाव क पुस्तके ।

कश्चन। ससस्त्यश्वकः(१२)। माता च ते पिता च तेऽग्र वृक्षस्य रोहत (३)

प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयत्(१३)। दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूꣳषि तारिषत्(१४)। आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे(१५)। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः(१६)। तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४)

आपो जनयथा च नः(१७) ॥ १९ ॥

आसा[१] न[२]* रोहतो[३] जिन्वथ[४] चत्वारि च ॥ १९ ॥

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम अथैकोनविंशे राजपत्नीना विलापरूपो मृताश्वोपचारोऽभिधीयते। कल्प—"अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति"–इति। तत्र पाठस्तु—"अम्बे अम्बाल्यम्बिके। न मा नयति कश्चन। ससस्त्यश्वक(१)"–इति। उत्तमा मध्यमा अधमा चेत्येव त्रिविधा राजपत्न्य। तास्तिसस्त्रिभिर्मातृवाचकै पदै प्रतिप्रस्थात्रा सम्बोध्यन्ते। एव सम्बोध्य आहूताना तिसृणा मध्ये प्रधानभूता 'महिषी' उत्तर वक्ति। कश्चिदपि पुमान्

* "आसा[१]मस्ति न[२]"–इति क, ख, ग।

सा भोगार्थं रहसि नैव नयति, एषोऽश्वक 'ससस्ति' निद्रां करोति, भोगाभावदुःखेन एषैव गर्हते। गर्हार्थोऽयं क-प्रत्ययः *, कुत्सितोऽश्व इत्यर्थः ॥

कल्पः—'सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वाससा अध्वर्युर्महिषी मश्वञ्च प्रच्छादय'—इति। पाठस्तु—"सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सम्प्रोर्ण्वाथाम्। आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम(२)"—इति। हे 'सुभगे' शोभनभगे महिषि। हे 'काम्पीलवासिनि' काम्पीलशब्देन श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते तेन वस्त्रेण आच्छादयतीति काम्पीलवासिनी। तादृशी त्वम् अयमश्वश्च, उभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन् स्थाने 'सम्प्रोर्ण्वाथाम्' इदं क्षौमं वस्त्रं सम्यगाच्छादयेताम्। आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैव ब्रूहि। हे अश्व। गर्भध गर्भधारिण त्वाम् अहं महिषी आजानि आभिमुख्येन प्राप्नवानि। त्वमपि गर्भध गर्भधात्री माम् 'आजासि' आभिमुख्येन प्राप्नुहि ॥

कल्पः—'तौ सह चतुरः पदः सम्प्र सारयावहा इति पदः प्रसारयेते'—इति। पाठस्तु—'तौ सह चतुरः पदः सम्प्र सारयावहै(३)'—इति। हे अश्व। यस्त्वं, या चाहं महिषी, तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पश्चाद्भागवर्त्तिपादद्वयमित्येवं 'चतुरः' पादान् 'सम्प्रसारयावहै' सङ्गता परस्परं श्लिष्टा यथा भवति, तथा प्रसृतान् करवाव ॥

कल्पः—"वृषा वामित्यभिमन्त्रयते"—इति। पाठस्तु—"वृषा

* कुत्सित—इति पा ५ ३ ७४ सू०।

वा२ रेतोधा रेतो दधातु(४)"-इति। वा युवयोर्मध्ये 'वृषा' सेचकोऽश्व, सिञ्चलित्यध्याहार, रेतोधा वीर्यधारिणी महिषी तदीय रेतो धारयतु॥

कल्प—"उत्सक्थ्योर्गृदं धेहीति प्रजनने प्रजनन२ सन्निधाय'" इति। पाठस्तु— "उत्सक्थ्योर्गृद धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज। य स्त्रीणां जीवभोजनो य आसा बिलधावन। प्रिय स्त्रीणामपीच्य। य आसा कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदिं परावधीत्(५)'-इति। हे अश्व। 'गृद' त्वदीयगुदसमीपवर्त्तिन पाश्चात्य भाग 'सक्थ्यो महिषी-सम्बन्धिनो ऊर्वो 'उद्धेहि' ऊर्द्ध स्थापय। अज्यते स्त्रीत्वमभि-व्यज्यतेऽनेनेति 'अञ्जि' योनि तथा पुस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढ्रो-ऽप्यञ्जि। सर्वोन्नतत्वाभावञ्जिश्चेति उदञ्जि। हे अश्व। महिषी-सम्बन्धमञ्जिम् 'अनु लक्ष्य त्वदीयमुदञ्जिम् 'अज' प्रेरय। कीदृश उदञ्जि? जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति 'जीव-भोजन'। य उदञ्जि स्त्रीणा जीवभोजन स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदञ्जौ प्रीतिमनुभवति। यश्चोदञ्जि 'आसां स्त्रीणा, 'बिलधावन बिल योनि प्रति धावति सहसा प्रविशतीति बिलधावन। किञ्चाय-मुदञ्जि स्त्रीणा प्रिय' सन् 'अपीच्य भवति। अपीच्यते अत्या-दरेण प्राप्यते इत्यपीच्य। यश्चोदञ्जिरासा स्त्रीणा 'कृष्णे लक्ष्मणि' अत्यन्तकृष्णवर्णमसाधारण लक्षणभूत स्त्रीव्यञ्जन तस्मिन् 'सर्दिगृदिं' शुक्रपातस्थानविशेष परावधीत्' वेगेन ताडयामास येन ताडनेन शुक्रपातो भवति, तत्करोति। अन्तर्बहि प्रदेशभेदेन स्थानत्रय स्त्रीव्यञ्जन विद्यते। अत एवान्यत्राम्नातम—"त्रिवृत्प्रजननम् उपस्थो

योनिर्मध्यमा"–इति (ब्रा०३ ११ ९ ६ *)। तत्र येय मध्यमा गर्भधारिणी सा 'यद्गिरदि'॥

कल्प—'अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति महिष्यश्व गहते–इति। पाठस्तु—"अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वक(२)" –इति। सा महिषी भोगाभावदुःखेन विलपन्ती, स्वदुःखख्यापनाय स्वकीयां मातरं चिः सम्बोध्य स्वदुःखं कथयति। लोके ह्यसन्निहिता माता स्वकीयापदेशाया सम्बोध्यते बाल्ये मातुरेव सर्वापन्निवारकत्वेन तत्सम्बोधनस्य पठितत्वादन्यदापि तत्सम्बोधनमेव सहसा जिह्वायामायाति। तां सम्बोध्येत्थं ब्रूते—रिरंसुं मां कोऽपि न यभति अयमश्वकस्तु निद्राति॥

कल्प— ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते –इति। पाठस्तु—'ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारं गिराविव। अथास्या मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव(०) –इति। स्वदुःखख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं सम्बोधयन्तीम् एनां महिषीं प्रति वस्त्राच्छादनाद्बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति। हे महिषि! एनां' त्वदीयां योनिम् ऊर्द्धाम् उच्छ्रयतात्' ऊर्द्धाभिमुखं कृत्वोन्नतामवस्थापय। तत्र दृष्टान्त— यथा लोके कश्चिच्छिद्गिरौ वेणून् खण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं प्रौढभारमाबध्य प्रथमं भूमौ ऊर्द्धमुच्छ्रयति। तद्वदेनामुच्छ्रय। 'अथ' उच्छ्रयणानन्तरम् 'अस्या' योनेर्मध्यस्थानम्

* "तथो प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षणा प्रजननमपि त्रिगुणम् — 'उपस्थ' इन्द्रियप्रान्ति, 'योनि' स्त्रीलिङ्गम्, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानम्"–इति त्व० सा० भा०।

'एधतां' स्वाभिमतप्राप्त्याभिवर्द्धताम्। वृद्धिरत्र हर्षविशेष। तत्र हर्षे दृष्टान्त—'शीते वाते पुनन्निव'। यथा लोके कश्चित् खलपूरुद्धृतेन शूर्पेण धान्यं पुनन् व्यापारबाहुल्येन श्रान्तः खिन्नगात्रः शीते वाते प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत्॥

कल्प—'त्रिमहिष्यश्वं गहते त्रि पत्न्योऽभिमेधन्त उत्तरयोत्तरयर्चा"—इति। तत्र प्रथमा गर्हार्थामृचमाह—"अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वक(८)"—इति॥

अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह— यद्धरिणी यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते। शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति(९)—इति। 'यद्' यदा कदाचित् 'हरिणी' मृगी रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं 'यवं भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरप्यरण्ये गतं पशु पुष्टमपि न मन्यते' न जानाति। हे महिषि! तथा त्वमपि देवताख्पेण त्वामनुभूयान्तर्हितमश्वं न जानासि भोगस्तु तव जात एवेति पत्नीनामभिप्राय। किञ्च 'यद्' यदा 'शूद्रा' काचिद्दासी कदाचित् अर्यं स्वकीयं स्वामी जारो यस्याः सेयम् 'अर्यजारा' भवति तदानीं सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय 'धनायति' धनमात्मन इच्छति न हि स्वामिस्वीकाराद् धनमधिकं मन्यते। तथा मनुष्यशरीरात् त्वमपि देवताख्पस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेत्यभिप्राय॥

अथ द्वितीयां गर्हार्थामृचमाह—"अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वक(१)"—इति॥

अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामृचमाह— "इय यका शकुन्तिका-हलमिति सर्पति। आहत गभे पसो नि जल्गुलीति धाणिका[११]"-इति। 'इय' प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित पक्षिणी स्त्री विद्यते। 'आहल-शब्द पक्षिध्वनेरनुकरणम। इत्येतादृश शब्द कुर्वन्ती, सा शकुन्तिका सपति पुमास पक्षिण पृष्ठतो गच्छति न ह्यत्र क्वचिदवतिष्ठते। हे महिषि। एव त्वमपि न त्वर्यसि तदेतत्प्रयुक्तमित्यभिप्राय। किञ्च 'धाणिका गभस्य धारयित्री योषित गभे आहत पसो निजल्गुलीति। गभशब्दे पसशब्दे च वणव्यत्ययो द्रष्टव्य तथा सति योनि सपजन्य रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते। निजल्गुलीति निगिरति। यथा लोके गभधारिणी स्त्री योनावाहित रेतो निगिरति गभरूपेणान्तर्धृत्वा सन्तुष्यति एव त्वमपि देवतारूपाश्वस्वीकारेण सन्तोष्टुमर्हसीत्यभिप्राय॥

अथ गर्हाथा तृतीयामृचमाह— 'अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन। ससस्त्यश्वक[१२]"-इति॥

अथाभिमेधनाथा तृतीयामृचमाह— 'माता च ते पिता च तेऽग्र वृक्षस्य रोहत। प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयत्[१३]'-इति। हे महिषि। ते तव, या माता तथा तव य पिता, तावुभावपि 'वृक्षस्य अग्र' वृक्षस्य कस्यचित्काष्ठया निर्मित तल्प रोहत' आरुह्य शयाते। तदानी ते पिता प्रसुलामि' प्रवेशयामि इत्येवमुक्त्वा गभे' योनौ मुष्टि' मुष्टिसदृश मेढ्

'अतमयत' प्रावेशयत् एवमयमध्वयुश्चकार। अतो हे महिषि। त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्रायः * ॥

कल्प—"दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वां सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वा"-इति। पाठस्तु— दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूꣳषि तारिषत्[१४] -इति। दधि क्रामति प्राप्नोतीति दधिक्रावा—एतन्नामको दधिप्रिय कश्चिद्देवविशेष अग्निरित्यन्ये †। तस्य देवस्य 'अकारिषम्' अहं कर्म कृतवानस्मि। कीदृशस्य? जिष्णो जयशीलस्य 'अश्वस्य' व्यापिनः वाजिनः अन्नवतः। स देवः नः अस्माकं मुखं सुरभि करत्' कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ‡। अस्माकम् आयूꣳषि च 'प्र तारिषत्' प्रवर्द्धयतु ॥

कल्प— आपो हि ष्ठा मयोभुव इति मार्जयित्वा"-इति। तत्र प्रथमामाह— आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे[१५]' -इति। 'हि'-शब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा। हे आपः यूयमेव मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवत।

* एतदन्तानामेतदनुवाकीयमन्त्राणां शाखाभेदतः पाठभेदा अर्थविशेषाश्च वा° स° २३ १८–३१ महीधरभाष्ये द्रष्टव्याः।

† "दधिक्रा इत्येतत् —— तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति"—इति निरुक्ते २ ७ ५ पुनः १ ३ ७ अत्रापि द्रष्टव्यम्। निघण्टौ १ १४ ७, ८ पुनः ५ ४ १९।

‡ "अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि, सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः"—वा° सं° भाष्ये महीधरः। "सुरभिमती मृचं मन्ततोऽन्वाऽऽहुर्वाचमेव पुनते'-इति श० ब्रा० १३ २ ९ ९।

स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्व प्रसिद्धम। तास्तादृश्यो यूय 'न' अस्मान् 'ऊर्जे रसाय भवदीयरसोऽनुभवाय 'दधातन' स्थापयत। किञ्च 'महे' महते 'रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय, दधातन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थ ॥

अथ द्वितीयामाह— 'यो व शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न। उशतीरिव मातर[१६]"–इति। 'व युष्माक 'शिवतम' शान्ततम सुखैकहेतु 'य' रसोऽस्ति 'इह अस्मिन कर्मणि, 'न अस्मान्, तस्य भाजयत त रस प्रापयत। तत्र दृष्टान्त— 'उशतीरिव मातर कामयमाना प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीय स्तन्यरस प्रापयन्ति, तद्वदित्यर्थ ॥

अथ तृतीयामाह— 'तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च न[१७]'–इति। 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय क्षयेण निवासेन 'जिन्वथ' यूय प्रीता भवथ, तस्मै रसाय व युष्मान्, 'अरु शीघ्र प्राप्नुम। किञ्च हे आप। यूय 'न' अस्मान् 'जन यथा प्रजोत्पादकान् कुरुथ ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

— —

भूर्भुव सुव[१]र्वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा[२] यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम्।

एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न(३)। लाजी३ञ्छाचो३न् यशोममाँ३*। यव्याये गव्याये एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते(४)। युञ्जन्ति ब्रध्नम् (१)

अरुषं चरन्तं परि तस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि(५)। युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसा(६)। केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः(७) ॥ २० ॥

ब्रध्न[१] पञ्चविꣳशतिश्च ॥ २० ॥

एकोनविंशेऽश्वस्य मरणादुत्तरकालीन उपचारोऽभिहित विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते। कल्प — "पत्नयोऽश्वमलङ्कुर्वन्ति महिषी वावाता परिवृक्तीति, शतꣳ शतमेकैकस्या सचिवा राजपुत्रीर्दारास्त्रीणां राज्ञा सूतग्रामण्या इति सहस्र सहस्र मणय सुवर्णरजतसामुद्रान् वालेषु मणीनावयन्ति भूरिति सौवर्णान् महिषी प्राग्वाहाद् भुव इति राजतान् वावाता प्रत्यग्वाहात् प्राक्श्रोणे सुवरिति सामुद्रान परिवृक्ती प्रत्यक्श्रोणे -इति। अत्रोक्ता 'भूः भुवः, सुवः -इत्येतास्तिस्र व्याहृतयो लोकत्रय-वाचिन्य। तथा सति सौवर्णरजतशङ्खमणय क्रमेण भूम्यादि-

* "लाजीश्च्छाचीन् यशोममा३"—इति क, "लाजी३न च्छाची३न यशोममाँ३"—इति ख, "लाजी३न छाची३न यशोममाइम' -इति ङ।

लोकत्रयरूपा इति सूत्राणामर्थ । पाठस्तु—"भूर्भुवस्सुव(१)"—इति। तैरेतैर्मन्त्रैर्मुखमध्यपाश्चात्यभागेषु महिषी वावाता-परिवृक्त्याख्या उत्तममध्यमाधमा राजपत्न्योऽश्वस्य केशेषु मणीन् योजयेयुः ॥

कल्प — 'अथाश्वस्य देहानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौल्गुलवेन महिषी रुद्रा इति कौसुम्भेन वावाताऽऽदित्या इति मुस्ताकृतेन परिवृक्ती'—इति। पाठस्तु— वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा(२)'—इति। हे अश्व। अष्टौ वसवो गायत्रेण छन्दसा युक्ता गुग्गुलुजन्येन* तैलेन मुखभागे त्वामञ्जन्तु एकादश रुद्रा कुसुम्भबीजजन्येन† तैलेन त्वा मध्यभागे त्रिष्टुप्छन्दोयुक्ता अञ्जन्तु द्वादशादित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूलजन्येन तैलेन पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु। एतदेव तैल सूत्रे‡ आज्यशब्देन व्यवहृतम् ॥

कल्प — 'यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तयते यत प्रयाति तदवतिष्ठते'—इति। रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालाया प्रयात, पुन प्रादक्षिण्येनावृत्तस्तस्यामेव रथशालायामवतिष्ठते। पाठस्तु—"यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुव प्रियाम्। एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न(३)'—इति। यद्' येन पथा पुरा 'वात' वायु 'अप' जलानि इन्द्रस्य 'प्रिया तनुव' पर्जन्य-

* "गुल्गुलुजन्येन"—इति ख, ग। वस्तुतो मूले अतस्य गौल्गुल्वेनेत्यस्य व्याख्यानमेवैतद् गुग्गलुजन्येनेति।

† "कुसुम्भजन्येन"—इति क, ख।

‡ "अथाश्वस्य देहानाज्येन'—इति चतुर्थपङ्क्तौ द्रष्टव्यम।

रूपाम् 'अगमत प्रापयत। हे 'स्तोत' स्तुतिकर्त्त! त्वमश्वप्रेरणार्थं शब्दं कुर्वन् एतेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेण एतम् "अश्वं न" अस्मान् प्रत्यावर्त्तयासि आवृतं कुरु॥

कल्प — "लाजी३ञ्छाचीन्३ यशोममा३इति पत्न्योऽश्वायान्न-परिशेषानुपवपन्ति -इति। पाठस्तु— लाजी३ञ्छाचीन्२न् यशो-ममाँ३। यव्याये गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते[४] -इति। रात्रौ यैदृशभिरन्नैर्होमा कृता तदन्नशेषेषु लाजा अपि विद्यन्ते तानयमश्वो भक्षयति अतो लाजा अस्य सन्तीति लाजी भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषा शाचा ता अस्य सन्तीति शाची अश्वो हि स्वामिनो यशः कीर्त्तिं सम्पादयति तद्विवक्षया यशोमम -इति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते। तैरेतैर्लाज्यादिभिस्त्रिभिर्नाम-भिरश्वं सम्बोध्य तिस्रः पत्न्य आह्वयन्ति। दूराद्धूतात्[१] सेते प्लुता। एवं सम्बोध्याश्वशरीरगतान् देवान् प्रत्येव ब्रुवते। हे देवा! एतत् 'अन्नम् अस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेण अत्त भक्षयत। हे प्रजापते देव! स्वामिन्! त्वमप्येतदन्नम अद्धि भक्षय॥

कल्प — "युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्या युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति -इति। पाठस्तु— युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि[५]' -इति। ब्रध्नम् आदित्यरूपम् अरुषम् अग्निरूपं चरन्तं' वायुरूपमिममश्वम् तथा 'परितस्थुषः' परितोऽवस्थितान् त्रीन् लोकान् एतदश्वस्य रूपान् युञ्जन्ति देवाः सर्वे रथे योज-यन्ति। तथा 'दिवि' द्युलोके वर्त्तमानानि 'रोचना' प्रकाशरूपाणि

[१] 'दूराद्धूते च"-इति पा० ८ २ ८४ सू०

नक्षत्राणि 'रोचन्ते' अश्वमेत प्रकाशयन्ति। अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते— असौ वा आदित्यो ब्रध्न०— अग्निर्वा अरुष०—०वायुर्वै चरन्०—०इमे वै लोका परि तस्थुष०—० नक्षत्राणि वै रोचना दिवि०—० -इति (३ ९ ४ १)॥

कल्प - युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी * -इति। तस्याश्वस्य सहायभूत त्रितरौ [द्वावश्वौ युनक्ति। पाठस्तु— 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसा(१) -इति। अस्य अश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा रथे योजयन्ति। कीदृशौ हरी? काम्या कमनीयौ विपक्षसा विशेषेण पक्षे रथस्य पार्श्वे वर्त्तमानौ 'शोणा ईषद्रक्ताविति' धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहसा मनुष्यवाहिनौ]॥

* कल्प— केतु कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति -इति। पाठस्तु— केतु कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथा(२) -इति। मर्या मनुष्या 'अकेतवे पूर्व ध्वजरहिताय रथाय केतु कृण्वन् ध्वज कुर्वन्तु। अपेशसे सुवर्णालङ्काररहिताय रथाय पेश सुवर्णालङ्कार कुर्वन्तु। हे रथ। त्वम उषद्भि' ज्वालामद्भिः सुवर्णरश्मिभि समजायथा' सङ्गतो जातोसि॥ २०॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः॥

'प्रष्टिमिधाति"-इति ब्रा ३ ८ २१ ३ शत ब्रा १३ ३ ३ ६।
प्रष्टिभि —पार्श्वस्थे'-इति ऋ स १ १ ११७ सा भा।
(१) एष च मन्त्रो ब्राह्मणे (३ ९ ४ २) व्याख्यात।
(२) एषोऽपि मन्त्रो व्याख्यातो ब्राह्मणे (३ ९ ४ ३)।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा स्ना॑वभ्य स्वाहा सन्तानेभ्य स्वाहा परिसन्तानेभ्य स्वाहा पर्वभ्य स्वाहा सन्धानेभ्य स्वाहा शरीरेभ्य स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्य स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥२१॥

प्राणायाष्टाविंशति ॥ २१ ॥

विंशेऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः अथैकविंशे लक्षहोमशेषो-ऽभिधीयते। तथा च ब्राह्मणम्— प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमान् जुहोति —इति*। पाठस्तु— 'प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा स्नावभ्य स्वाहा सन्तानेभ्य स्वाहा परिसन्तानेभ्य स्वाहा, पर्वभ्य स्वाहा सन्धानेभ्य स्वाहा, शरीरेभ्यः स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, दक्षिणाभ्य स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा'—इति। स्नावसूत्पन्ना शाखानाड्य 'सन्ताना' तास्तूत्पन्ना उपशाखानाड्य 'परिसन्ताना'। एतैस्त्रयोदशभिमन्त्रैर्लक्षहोमेषु सन्तत्याख्य होम कुर्यात ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

* ३ ८ १८ ५। 'सुवर्गस्य लोकस्य सन्तत्यै —इति तच्छेषः।

सिताय स्वाहासिताय स्वाहाभिहिताय स्वाहा-नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहायुक्ताय स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा संवञ्चते स्वाहानुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २२ ॥

सितायाष्टाचिंशत ॥ २२ ॥

अथ द्वाविंशे अन्नहोमेष्वेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम्—'सिताय स्वाहासिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति —इति*। पाठस्तु— सिताय स्वाहा ऽसिताय स्वाहा ऽभिहिताय स्वाहा ऽनभिहिताय स्वाहा, युक्ताय स्वाहा ऽयुक्ताय स्वाहा, सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा, विमुक्ताय स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा, परिवञ्चते स्वाहा संवञ्चते स्वाहा ऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा, यते स्वाहा धावते स्वाहा, तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा —इति। सितादीनि अश्वविशेषणानि। सितासितशब्दाभ्यामारोहणकाले बन्धाबन्धौ विवक्षितौ। अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रशनायुगले बन्धाबन्धौ। युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः। विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां मोचनविशेषौ। वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः उपर्याक्रमणेन प्रेरिता वञ्चनादयः यतादिशब्देस्तु

* ३, ८, १८, ६। 'सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै'—इति तच्छेषः।

स्वच्छाकृता इति विशेष। एतैरेकोनविंशतिमन्त्रैः प्रमुक्तिहोम
काय ॥ २२ ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह —

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः।
त्रिंशद्रात्रस्तृतीये स्याद् द्वात्रिंशद्रात्र उत्तरे।
त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन षट्त्रिंशद्रात्र उत्तरे।
एकोनपञ्चाशदह सप्तमे समुदीरितम।
संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुत।
दीक्षासोपसदोऽन्यस्मिन् दशमे प्रायणीयकम।
मासा एकादशे(१-११) ऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिता।
शेषो नवापाव्यहोमा अवन्तौ परियन्ति हि। (१२)
कूष्माण्डो विंशतिश्चाज्यो द्वादशापान्तु होमका। (१३ १४)
यो अव श्वप्रहार स्यात्परोऽधस्पदमस्थिति।
अह ब्रह्मा स्वामिहस्ते इत्वाभिक्रेति वाचयेत्।
एते मन्त्रास्तु चत्वारो(१५) यव्यहोमा नमो नव। (१६)
मयोऽष्टौ स्रुगव्यहोमा (१७) कि ब्रह्मोद्ये षडीरिता। (१८)
पत्नीमुदानयेदम्बे सुभेत्याच्छादयेदुभौ।
तौ सम्प्रसारयेत्यादान् वृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत।
उत्सग् दधाति गुह्ये द्वे ह्यम्बे अश्व विशहयेत।

'प्रमुक्ति — मुक्तयभाव सर्वदा स्वेन सम्बन्ध यथापरस्मै गाभित्यक्तो स्वत्वभाव, तद्दियम — इति सा भा० (ब्रा ३ ८ १८ ६)

ऊर्द्धमन्या बोधयन्ति, त्रिरेव स्यात पुन पुन ।
दधि मर्या जपित्वा हि माजयन्ते त्रिभिजलैं ।
अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिता । (१९)
भूस्त्रिपत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन ।
वसाभ्यञ्जन्ति पत्न्यौ, ऽश्वमेतमावर्त्तयेद्गुणान् ।
लाज्यन्नशेष आहार्यो युञ्जन् युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम ।
युञ्ज्यान्यौ योजयित्वाथ केतु बन्ध्यो रथे ध्वज ।
भूर्भुवस्सुवरित्यस्मिन् मन्त्रा एकादशेरिता । (२०)
प्राणायमन्नतिहोमा स्युस्तत्र मन्त्रास्तुदश । (२१)
सिता प्रमुक्तिहोमा स्युर्मन्त्रा एकोनविंशति ॥ (२२)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन्।
पुमर्थांस्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-प्रकाश'-नामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने चतुर्थ प्रपाठक समाप्त ॥

---

(१)बृहस्पति(२)र्यथ(३)र्क्षा (४)प्रजापति(५)र्द्वे(६)आदित्या* (७)वसिष्ठ (८)संवत्सराय (९)सुवर्ग (१०)ब्रह्मवादिनो (११)ज्योतिष्टोम (१२)मेष (१३)कूप्याभ्यो (१४)ऽद्भ्यो (१५)ऽपो (१६)नमो (१७)मयोभू (१८)किं (१९)मम्बे † (२०)भू (२१)प्राणाय (२२)सिताय द्वाविंशति ‡ ॥ ४ ॥

(१)बृहस्पति (२) प्रतिं तिष्ठन्ति (३) वै दंशरात्रेणं (४)सुवर्ग (५)यो अवन्त (६)भूस्त्रिपंञ्चाशत § ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे चतुर्थं प्रपाठकः ॥ ४ ॥

* "(१ बृहस्पति (२ अदाथा वा (३ ऋद्ध्या वै (४ प्रजापतिर्येनं येन (५)द्वे वावा(६)दित्या"—इति क, ख, ग।

† "(१८)किं स्वि (१९)दम्बे —इति क, ख, ग।

‡ प्रपाठकेऽस्मिन् ये द्वाविंशत्यनुवाका समाम्नातास्तेषामेवेमानि प्रतीकपदानि।

§ इन्डिए० ६म्र ३६८८० ११प , ४१ ए ५प०, ४२६म १प , ४४३ए १६प , ४२३ए० २६५ । मु पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमकाण्डे

पञ्चमः प्रपाठकः ।

॥ हरिः ओम् ॥

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नराल्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नराल्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयीरुदतिष्ठन्नराल्स्मेति गोसत्रं वै (१)

संवत्सरो य एवं विद्वाꣳसः संवत्सरमुपयन्त्यृध्नुवन्त्येव[१] तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पर्त्वा चरति सत्राभिजितꣳ ह्यस्य[२] तस्मात् संवत्सरसदो यत्किञ्च गृहे क्रियते तदवाप्तमवरुद्ध*मभिजितं क्रियते[३] समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत उदेति संवत्सरः (२)

* 'मरुद्ध'–इति मु–पाठः ।

वै संमुद्रस्तस्यैतत्पार यदतिरात्रौ य एव विद्वाꣳ-सं संवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता एवोदृचं गच्छन्ती(४)यः वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मन पूर्वा वागुत्तर प्राण पूर्वोऽपान उत्तर प्ररोधन पूर्व उदयनमुत्तरो(५) ज्योति-ष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दध-ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै(६) चतुर्विꣳश प्रायणीयो भवति चतुर्विꣳशतिरर्द्धमासा (३)

संवत्सर प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावती संवत्स-रस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति(७) ते सꣳस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति(८) षडहा भवन्ति षड्वा ऋतव संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति(९) गौश्चायुश्च मध्यत * स्तोमौ भवत संवत्सर-स्यैव तन्मिथुन मध्यत (४)

दधति प्रजननाय(१ ज्योतिरभितो भवति विमोचन-मेव तच्छन्दाꣳस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतोज्योति-षैव षडहेन सुवर्ग लोक यन्ति(११) ब्रह्मवादिनो वदन्त्या-सते केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दाꣳसि वै देवयान पन्था गायत्री त्रिष्टुब जगती ज्योतिर्वै गायत्री

* मध्यतं —इति निर्विसर्गपाठ कादन्यत्र सर्वत्र

गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यद्देते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५)

तत पथा यन्ति(१२) समानꣳ साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेव न य(१३)न्त्यन्या अन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्य देवलोकमभ्यारोहन्तो य(१४)न्त्यभिवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या(१५) अभिजिद्भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै(१६) विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै(१७) मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यम् (६)

दधति मासा प्रतिष्ठित्या(१८) उपरिष्टान्मासा पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोषधय फलं गृह्णन्ति(१९) ॥१॥

वै [१] संवत्सरो[२] ऽर्द्धमासा [३] मध्यत[४] एव [५] वीर्य [६]* त्रयोदश च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत्।
निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
सत्र संवत्सरान्त यत् तत्र चतुर्थे समीरितम्।
विशेष पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वर्ण्यते ॥ २ ॥

---

* 'गोसत्र वा[१] इति संवत्सरो[२]ऽर्द्धमासा[३] मिथन मध्यतो[४] देवया नैव[५] वीर्य[६]' -इति क, ख, ग।

तत्रादौ तावत् संवत्सरसत्रं विधत्ते—"गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नरात्स्मेति यासाञ्चा* जायन्त यासाञ्च न ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वाꣳसः संवत्सरमुपयन्त्यृध्नुवन्त्येव(१)—इति। यद्यपि गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माधिकारिण्यः तथापि तदभिमानिदेवता अत्र गोशब्देन विवक्षिताः। अभिमन्तव्यानां शृङ्गभावाभावौ स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति। पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गोत्पत्तिं कामयित्वा एतत् संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा—इत्याद्यनुवाकाक्तं† सत्रं मन्वतिष्ठन्। तासां शृङ्गकामोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन्। 'अथ मासदशकादूर्द्ध्वं शृङ्गाण्युत्पन्नानि। तदानीं ता गावोऽपेक्षितेन फलेन समृद्धाः स्म इति मत्वा तस्मात सत्रादुत्थिताः। अथैतस्मिन् काले कासाञ्चिद् गवां शृङ्गाणि नोत्पन्नानि ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसम्पूर्त्तिं कृत्वा समृद्धाः स्म इत्येव मत्वा, तस्मात सत्रादुत्थिताः। तदेवं यासां शृङ्गाण्युत्पन्नानि यासां च नोत्पन्नानि, ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येव मत्वोत्थिताः। यस्माद्

* मीमांसायान्त्वन्यथा व्याख्यातम्। तथाहि—"वनस्पतयः सत्रं मासत" इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः स्तुतयो ह्येताः सत्रस्य,—वनस्पतयो नाम चेतनाः इदं सत्रमुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः"—इत्यादि जै० द १ १ ३२ सू० शाव भा। † ७ ४ ७—४२३ ६०।

गोभिरनुष्ठितं तस्माद् 'गोसत्रम'-इत्येवाथ संवत्सराख्यं कर्मविशेषोऽभिधीयते। ये यजमाना एव विद्वांसः संवत्सराख्यं कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति, ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव॥

यदुक्तमर्थवादे— यासाञ्च वा शृङ्गाण्यजायन्त यासां च नाजायन्त, ताः उभय्योऽप्यृद्धिं गता इति तत्र जातशृङ्गाणां शृङ्गजन्मैवर्द्धिः, इतरासान्तु कथं सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति— 'तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पर्त्वा चरति सत्राभिजितꣳ ह्यस्यै[२] -इति। यस्मादजातशृङ्गा तूपरा सत्रेण समृद्धिं गता तस्मादियं वर्षर्तुसम्बन्धिनौ मासौ पर्त्वा प्रीतिं प्राप्यारण्ये चरति। वार्षिकयोर्हि मासयोररण्ये सञ्चरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान् क्लेशो जायते। प्रबलवायूपेततया तीव्रवृष्ट्या मुखे प्रतिहता सत्यो मुखमर्वाग्भूतं कृत्वा शृङ्गभारेण पीड्यन्ते तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः। यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरुषाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते मुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान् क्लेशः तद्वत्। यदेतदस्यास्तूपराया गोवर्षासु प्रीतिसम्पादनं तदेतत् सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानलब्धम्॥

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति— तस्मात् संवत्सरसदो यत् किञ्च गृहे क्रियते तदवाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते[२] -इति। यस्मात् सत्रं प्रशस्तं तस्मात् 'संवत्सरसदः' संवत्सरसत्रमनुष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत् किञ्च क्रियते यत् किमप्यग्निहोत्रादिकर्माङ्गविकलमप्यनुष्ठीयते, तद् 'अवाप्तम्' सम्पूर्णमेव भवति तथा अवरुद्धम् अकाले कृतमपि स्वकाले कृतं भवति अभिजितं फलापेक्षा-

राहित्येऽपि सम्पादितफलं भवति। अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा आहुः— 'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते'-इति।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते— 'समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति, न वै स तत उदेति संवत्सरो वै समुद्रस्तस्यैतत पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वा[ं]स संवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता एवोदृचं गच्छन्ति[४] -इति। ये यजमाना संवत्सरसत्रमुपक्रमन्ते 'एते यजमाना समुद्रमेव बाहुभ्यां तरितुमुद्युञ्जते सत्रस्य समुद्रवदति-प्रभूतत्वात। एवं सति यः पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति। अयं च संवत्सरस्तेन समुद्रेण समानः तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत उत्थातु-मुत्साहो न भवेत् तस्मात समाप्तिरूपमहर्विज्ञेयम। तस्य च समुद्रसमस्य संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ। एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्त्ता मनसि उद्वेगरहिता एव उदृचम उत्तमा समाप्तिसम्बन्धिनीमृचं गच्छन्ति। तस्मादतिरात्रावुभावनुष्ठेया-वित्यर्थ। यदि ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रं परमं -इत्यनु-वाके* एव प्रायणीयोऽतिरात्रो विहित तस्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः॥

तावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति— 'इयं वै पूर्वोऽतिरात्रो-ऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरं[५]' -इति। 'पूर्वः' प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राथम्यसाम्येन

* ७ ४ १ —४२ पृ।

पृथिव्यादिरूपं उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपं । 'प्ररोधनं लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भं ॥

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते— ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद् दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै(१) -इति । योऽयमतिरात्रः, स ज्योतिष्टोमरूपः स च वैश्वानरेण दृष्टः तदनुष्ठानेन स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते, तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भणीयमुपयन्ति' -इति तदिदं विधत्ते— चतुर्विंशः प्रायणीयो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य रात्रयः उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति(२)-इति । यदेतदारम्भणीयमहः तदेतत पूर्वोक्तादतिरात्रादुत्तरभावित्वेऽपि वक्ष्यमाणेभ्योऽभिप्लवषडहादृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्वात् प्रायणीय इत्युच्यते । स चाहर्विशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तः कार्यः । तथा सति सङ्ख्यासाम्यादर्द्धमासद्वारा संवत्सरः सम्पद्यते । तत्सम्पत्तौ सत्यां प्रारभमाणा एव यजमानाः संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किञ्चैतस्याह्न उक्थ्यरूपत्वात् उक्थ्यस्य च पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वात एकैकस्मिन् स्तोत्रे चतुर्विंशतिसङ्ख्याकास्वृचु स्तोत्रीयासु सतीषु मिलित्वा षष्ठ्युत्तरशतत्रयपरिमिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संवत्सरस्य यदिदं चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मकं रूपं, यच्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मकं रूपं ते उभे अपि रूपे सङ्ख्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ॥

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—'ते स९स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति(८)'-इति। अनुष्ठितप्रायणीयातिरात्रीया 'ते' यजमानास्तत ऊर्द्ध्वं 'संस्थित्या अरिष्ट्यै' सत्रसमाप्तेरविनाशाय 'उत्तरै' ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोभिरनुतिष्ठेयुः। अत्र यानि पूर्वप्रपाठकविहितानि तेषां स्तुत्यर्थोऽनुवादः यानि त्वविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः॥

ज्योतिरादीनामभिप्लवषडहता विधत्ते— षडहा भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति(९)"-इति। ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येव षडहत्वम॥

उक्ते षडहे मध्यवर्त्यहर्द्वयं प्रशंसति— गौश्चायुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्येव तन्मिथुनं मध्यतो दधति प्रजननाय(१०)–इति। योऽयं गोष्टोमः यश्चायुष्टोमः तावुभौ षडहस्य मध्ये कर्त्तव्यौ। 'तत' तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं सम्पादयन्ति तच्च प्रजननाय भवति॥

षडहस्याद्यन्तावहर्विशेषौ प्रशंसति— ज्योतिरभितो भवति ... छन्दा९स्येव तद्विमोकं यन्त्ययो उभयतोज्योतिषैव ... यन्ति(११) –इति। षडहस्याद्यन्तयोर्ज्योतिष्टोम कार्य। तदेतस्यादौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाय, पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोमस्यानुष्ठानं उपक्रमे निरुद्धस्य विमोचनसमानं भवति। तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतत्त्रयरूपाणि 'छन्दांसि' गायत्र्यादीन्येव विमोकं प्राप्नुवन्ति। अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन दीपद्वयसमानेन षडहेन प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—"ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति, देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दाᳪंसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब् जगती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति, देवयानेनैव तत् पथा यन्ति[१२]–इति। ये यजमाना आसते सत्रमनुतिष्ठन्ति ते यजमाना केन पथा स्वर्गं गच्छन्ति? इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात। येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्था। सोऽपि कीदृशः? इति चेत् श्रूयताम्— गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद् देवयानः पन्था –इत्युच्यन्ते इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि। तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तेनैव पथा गच्छन्ति॥

अत्र सर्वेष्वहस्सु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते—"समानᳪं साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेव न यन्ति[१३]–इति। बृहदेव वा रथन्तरमेव वा सर्वेष्वहस्स्वेकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत्। देवलोको हि पञ्चपञ्चाशदहस्त्वेन सर्वसमत्वात सामरूपः*। अत एकविधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छन्ति॥

तस्य साम्न आधारभूतानामृचामेतेष्वहस्सु भेदं विधत्ते— 'अन्या अन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्ति[१४] –इति। ऋचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः साम्न आधारभूतत्वात्। यथा कर्मानुष्ठानद्वारा

* निरु ७ ३ ६, ऐ ब्रा ३ २ १२, तै उ १ २ १, शत ब्रा ६ ४ १ २४, ता ब्रा ४ ६ ७। एतेष्वप्येव द्रष्टव्यम्।

देवलोकस्याधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत्। अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया। ऋचामन्यत्वे सत्यृग्रूपादन्यस्मादन्यस्मात मनुष्यलोकाद् देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमाना सुखं प्राप्नुवन्ति। नानाविधकर्माधारत्वात् मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम। यद्वा 'अन्यमन्य देवलोककर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यथ ॥

प्राकृतं साम बाधितु सामान्तरं विधत्ते— "अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै(१५) -इति। ब्रह्मणः सम्बन्धि यत साम तदभिवर्त्तनामकं कार्यम्¹। तच्च स्वर्गलोकस्याभित प्राप्त्यै भवति ॥

अहरन्तरं विधत्ते— अभिजिद् भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै(१६) -इति। विषुवदाख्यं यत प्रथममह तस्मात् पूर्वं स्वरसामाख्यास्त्रयोऽहविशेषा तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमह कर्त्तव्यम तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ॥

पुनरप्यन्यदहविधत्ते— विश्वजिद् भवति, विश्वस्य जित्यै(१७)"- इति। विषुवदाख्यादह्न ऊर्द्ध्वभाविनो ये त्रय स्वरसामानोऽहविशेषास्तेभ्य ऊर्द्ध्व विश्वजिदाख्यमह कर्त्तव्यम् तच्च विश्वस्य जयाय भवति ॥

प्रतिमासमभिप्लवषडहेभ्य ऊर्द्ध्व पृष्ठ्य षडहमतिग्राह्यनियमञ्च विधत्ते— 'मासिमासि पृष्ठान्यप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते,

---

¹ तैत्तिरीयाणामभिवर्त्त इति ह्रस्वेकारमध्य एव पाठ सर्वत्र अन्येषान्तु दीर्घेकारमध्योऽभीवर्त्त इति। किञ्च ब्रह्मसामेति टकारान्तस्यैव रूप तैत्तिरीयाणा सर्वत्र (४३३ पृ) नान्येषाम। तथाहि—"अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति'-इत्यादि ता ब्रा० ४ ३ १।

मासिमास्येव वीर्यं दधति, मासा प्रतिष्ठित्यै(१८)-इति। प्रतिमासानु-ष्ठानेन तस्मिन् तस्मिन मासि वीर्यं सम्पद्यते ॥

पृष्ठ्यस्य षडहस्य मासेषूर्द्धभाग स्थानत्वेन विधत्ते—"उपरि-ष्टान्मासा पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोषधय फल गृह्णन्ति(१९)"-इति* ॥

अत्र मीमांसा। सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ५ अधि० २) चिन्तितम्—

"गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत्।
तद्द्वादशाहिकादह्नो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥
पूर्वन्यायेनातिदेशो नैव† प्रथमता द्वयो ।
अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्व सम नातिदिशेत्तत ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्न प्रायणीयमिति नाम। तथा गवा-मयनेऽपि तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेत् नैवम्—प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्य-त्वेऽपि अनेकार्थत्वाप्रसङ्गात्‡। प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्त्तते कर्मा-ऽनेनेति प्रायणीयम्। अतो नैतन्नामधर्मानतिदिशति -इति ॥

तत्रैव चतुर्थपादे (जै० सू० १३-२० अधि० ३) अन्यच्च चिन्तितम्—

---

* ऐ० ब्रा० ४ २ ६ खण्डत, ता ब्रा ४, ५ प्रपाठकयोश्च गवा मयन सत्रं विहित द्रष्टव्यम्।

† "नातिदिशेन्नैव"-इति ए सो न्या मी पु पाठ।

‡ "अनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात"—इति ए सो न्या मी पु पाठ।

'गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकौ।
ऐकाहिको वानुमानाद्द्योऽन्यो नामबन्धनात ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिकास्त्रयो यागा विहिता। तेषु द्वादशाहिकौति कर्त्तव्यता युक्ता। कुत ? अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात्। गवामयन हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते, ब्रूम — सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहा। तदीयधर्मा गावामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभि प्राप्ता नाम चानुमानिकाच्चोदकात प्रबलम प्रत्यक्षश्रुतित्वात् अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीति कर्त्तव्यता ग्राह्या' -इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

गावो वा एतत सत्रमासताशृङ्गा सतीः शृङ्गाणि सिषासन्तीस्तासा दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति[१] तासामु त्वा अब्रुवन्नर्द्धा वा यावतीर्वासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ सम्वत्सरं सम्पाद्योत्तिष्ठामेति तासाम् (१)

द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा॰ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्ध्नुवन् याश्च शृङ्गाण्यसंन्वन्याश्चोर्जमवारुन्धत[२] र्ध्नोति दशसु मासू-त्तिष्ठन्नृध्नोति द्वादशसु य एव वेद[३] पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्[४] तद्वा एतदृद्धमयन् तस्मात् (२)

एतद्गोसनि[५] ॥ २ ॥

तासा[१] * तस्माद्[२] द्वे च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं केश्चिद् विशेषे सह विहितम्। सोमयागा द्विविधा,— आवृत्ता अनावृत्ताश्च। ते चानावृत्ता एकाहाः। आवृत्ता अपि द्विविधा — अहीनरूपाः सत्र-रूपाश्च †। द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः ‡। एकादशरात्र-द्वादशरात्रौ तु द्विविधौ — अहीनरूपौ सत्ररूपौ च। त्रयोदशरात्र-मारभ्योपरितनानि सत्राण्येव §। तान्यपि द्विविधानि — रात्रिसत्राण्य-यनात्मकसत्राणि च। तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि ॥ संवत्सरमारभ्योपरितनानि अयनरूपाणि ¶। तेषां च सर्वेषां प्रकृति-

* ' तस्मामिति तासा[१]"—इति क ख, ग।

† पुरस्तात १९५—४३८ ए द्रष्टव्यम।

‡ ता ब्रा १८ प्र ११ ख —२२ प्र० शेषपर्यन्तं द्रष्टव्यम।

§ तां ब्रा २२ प्र आरभ्य ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तमवलोक्यम्।

|| ता ब्रा० २२ प्र —२४ प्र० १९ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम।

¶ ता, ब्रा २४ प्र २ ख आरभ्य ग्रन्थशेषपर्यन्तं द्रष्टव्यम्।

भूतमिदं 'गवामयनम्'। तस्य च संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वा-नुवाकेऽभिहितः। अथ द्वितीये दशमाससाध्येन प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादं कस्य चिद् विशेषस्य विवक्षया पुनः पठति— 'गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नराल्स्मोत्तिष्ठामाव तं काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदा-मेति[१]'-इति। पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गाणि सिषा-सन्तीः सनितुं लब्धुमिच्छन्त्य 'एतत्' उच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन्। तासां गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन्। अथ अस्मिन् काले शृङ्गाण्यु-त्पन्नानि। ताः चोत्पन्नशृङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन्। 'येन शृङ्गविषयेण कामेन न्यषदाम' सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने निषण्णाः, तं शृङ्गविषयं कामम् 'अरुत्स्महि' वयं सम्पादितवत्यः। एवमुक्त्वा काश्चिद् गावः कृतार्थबुद्ध्या सत्रादुत्थिताः 'ता उद-तिष्ठन्निति' पूर्वस्मिन्नर्थवादे (४७३पृ) श्रवणात्।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्— 'अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोद-तिष्ठन्निति' (४७३पृ०) तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति— 'तासामु त्वा अब्रुवन्नर्द्धा वा यावतीर्वासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरꣳ सम्पाद्योत्तिष्ठामेति तासां द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्ध्नुवन् याश्च शृङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारुन्धत[२]'-इति। 'या गावः सत्रमनु-तिष्ठन्ति' 'तासामु ह तु त्वा' तासामेव मध्ये जातशृङ्गास्त्वात

गतासु अवशिष्टा 'श्रद्धा वा काश्चिदेव गाव' परस्परमेवमब्रुवन् । एतास्वर्द्धरूपासु तेषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामा, अपरास्तु किमेभि शृङ्गैरूर्जमेवोदरपूरणक्षमा सम्पादयाम इति मन्यन्ते । एव सति शृङ्गकामा अशृङ्गकामाश्च 'यावतीर्वा यावत्य सन्ति ता, सर्वा अपि मिलित्वा परस्परमेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्निति तदुच्यते— इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसङ्ख्यापूरणौ मासौ आसामहै एव संवदाप्यनुतिष्ठाम । तत संवत्सर पूरयित्वा पश्चादुत्तिष्ठामेति तासा संवत्सर पूरयन्तीना गवा मध्ये, यासा शृङ्ग श्रद्धास्ति तासा तथैव श्रद्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि यासा तु श्रद्धा नास्ति ता अश्रद्धयैव इमा सम्पन्ना असम्पन्नशृङ्गा या लोके तूपरा शृङ्गरहिता दृश्यन्ते। एव सति या गाव शृङ्गाणि अलभन्त याश्चान्यास्तच्छ्रद्धारहिता स्वापेक्षितामूर्जमेव अलभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिङ्गता । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीयशृङ्गत्वम् कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ॥

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठान द्वादशमासानुष्ठानञ्च प्रशस्य विकल्पित पक्षद्वय विधत्ते— 'ऋध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नृध्नोति द्वादशसु य एव वेद[१] -इति । य' यजमान प्रकारद्वय वेत्ति, सोऽय स्वेच्छयान्यतर प्रकारमनुतिष्ठन् समृद्धि प्राप्नोति ॥

नन्वु द्वादशसु मासेषु सम्पूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् दशमासपक्षे तु कथम् ? इत्याशङ्क्योपपादयति— 'पदेन खलु वा एते यन्ति, विन्दन्ति, खलु वै पदेन यन्[४] -इति । एते दशमासानु-

ष्ठायिनो यजमाना कालात्यत्वेऽपि 'पदेन खलु वै यन्ति' शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति लोकेऽपि 'पदेन' यन् राजमार्गेण गच्छन् पुरुष स्वल्पस्खलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव। तद्वदत्रापि फलप्राप्तिर्युक्ता ॥

उपपादित पचद्वयमुपसंहरति— तद् वा एतदृद्धमयनं तस्मा देतद् गोसनि[१]"-इति। यत् एतद् गवामयन, तद् यदि दशसु मासेषु समाप्यते यदि वा द्वादशसु सर्वथापि 'ऋद्धं' फलप्रदमेव। यस्मादयनस्य महिमा भूयान् तस्मात एतद् अयनं गोसनि गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतु किमु वक्तव्य विशिष्ट-ब्राह्मणानामित्यभिप्राय ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति[१] तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याह्न उपसीदन्ति दुह्रं वै सापराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुत सा धोक्ष्यते या द्वादशकृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरं सम्पाद्योत्तमे मासि सकृत् पृष्ठान्युपेयुस्तद् यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते[२] समुद्रं वै (१)

एतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद् बृहद्रथन्तरे अन्वर्जेयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्वर्जेयु-

स्तोहक तदनुत्सर्गं बृहद्रथन्तराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे तद् यजमाना मर्वान् कामानव रुन्धते[१] ॥ ३ ॥

वै[१]* चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः अथ तृतीये पृष्ठ्यषडहविषयो विकल्पोऽभिधीयते ॥

यत् पूर्वं विहितं मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति'–इति (४७५पृ० ६प०) तत्र पक्षान्तरं विधत्ते– प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति[१]–इति। सर्वेषु मासेषु पृष्ठ्य षडहो नानुष्ठेयः किन्तु प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ॥

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते– तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याह्न उपसीदन्ति दह्रं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धोक्ष्यते या द्वादशकृत्व उप सीदन्तीति संवत्सरं सम्पाद्योत्तमे मासि सकृत् पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते[२] –इति। लोके दोग्धारः पुरुषा एकस्याह्नो मध्ये या गां दोग्धुं त्रिवारं प्राप्नुवन्ति सा' गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति अपराभ्यां द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां† 'दह्रं वै दुहे' अल्पमेव क्षीरं दोग्धि। एवं सति 'या गामेकस्मिन् दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति 'सा'

सममृद्वै। –इति क, ख, ग।

† द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां –इति ग।

गौ ‘कुतो धोच्यते ?’ न हि चीराभावे दोहनमुचितम्। तस्माद् गोसमानस्य पृष्ठ्यषडहस्यापि मासत्रयानुष्ठानमनुचितम् किमु वक्तव्य द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येव। ‘तदाहु’ तस्मिन् पृष्ठ्यषडहविषये अभिज्ञा कथयन्ति। तस्मात् संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सकृदेव पृष्ठ्य षडहोऽनुष्ठेय इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिप्लवषडहेनैव मासपूरण कर्त्तव्यम। तथा सति यजमाना पृष्ठ्यषडहस्य समारत्वाद् यज्ञ सम्पूर्णं प्राप्नुवन्ति ॥

यत एव विहित समानः मास भवति –इति (४७५ पृ ३प०) तदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते— समुद्र वा एतेऽनवारमपार प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप यन्ति यद् बृहद्रथन्तरे अन्वजयुयथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्वर्जेयुस्तादृक तदनुत्सृग बृहद्रथन्तराभ्यामित्त्वा प्रतिष्ठा गच्छन्ति, सर्वेभ्यो वै कामेभ्य सन्धिर्दुहे तद् यजमाना सर्वान् कामानव रुन्धते[२] –इति। पारावारे परार्वाची तीरे *। ये यजमाना संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति एते तीरद्वयरहित समुद्र बाहुभ्या तरितुमिच्छन्ति।' तच्चाशक्यम। यदि तत्र बृहद्रथन्तरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे सम्पादयेयु तदानी यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधन ‘प्लव सम्पादयेयुस्तादृक तद भवति। तस्मात् ‘अनुत्सर्ग कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्रथन्तराभ्याम् इत्वा स्तोत्र प्राप्य प्रतिष्ठा यज्ञसमाप्ति गच्छन्ति। अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धु शक्या गौ ‘सन्धि –इत्युच्यते। सा च सन्धि सर्वेभ्य कामेभ्यो

* ‘पारावारे परार्वाची तीरे’ –इति अम० को १ १ ८।

दुहे' यथा-यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा य कश्चिद्वत्समादाय दोग्धुं शक्यते। तत तथा सति अत्रापि यजमाना 'अन्यैर्दो-भ्यां प्रकृतिगताभ्यां बृहद्रथन्तराभ्यां तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

सुमान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यं[1]न्त्यन्यदन्यत्साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेवान्यमन्य मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति[2] जगतीमग्र उपं यन्ति जगती वै छन्दांसि प्रत्यवरोह[3]न्त्याग्रयणं ग्रहो बृहत् पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति[4] वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अवं रुन्धत आदित्य (१)

गृह्यत इयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिं तिष्ठ[5]न्त्यन्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या[6] अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्री भवति प्रजा एव तद् यजमानाः सृजन्त एतांः ह वा उदङ्क शौल्बायनः सत्रस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो

भवति सत्रस्यर्द्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैव (२)

एषा शान्तिः(७) ॥ ४ ॥

आदित्य[१] एव[२] * द्वे च ॥ ४ ॥

तृतीये पृष्ठ्यषडहविषयप्रकारविशेषोऽभिहित अथ चतुर्थे उत्तरे पञ्चमि प्रकारविशेषोऽभिधीयते। द्वे हि संवत्सरमध्यस्य पञ्चमी। एतच्चान्यत्र समाम्नातम्— यथा शालाये पञ्चमी एवं संवत्सरस्य पञ्चमी —इति (तै ब्रा १ २ ३ १)। तत्र प्रथमषण्मासात्मके पूर्वस्मिन् पञ्चमि सामैक्य मृचा नानात्व पूर्व मभिहितम इदानी द्वितीयषण्मासात्मके उत्तरस्मिन् पञ्चमि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्य सामनानात्वञ्चाभिधीयते ॥

तत्रादावृगैक्य विधत्ते— समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति[१] —इति। मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद् देवलोकं प्राप्नुवन्ति एतमाधारभूतामृचमभ्यस्य पश्चात् तस्यां साम गायन्ति। तस्मादृचो मनुष्यलोकस्वरूपा। ताश्च समान्य एकरूपा कर्त्तव्या एकस्मिन्नहनि या ऋचस्ता एवान्यस्मिन् प्रयोक्तव्या। एवं सति ऋगात्मकात् मनुष्यलोकात् कदाचिदपि नापगच्छन्ति अपत्यादिसन्तानाविच्छेदात ॥

* "आदित्या[१] स्तस्येद[२]" इति क ख ग।

† ऋच्यध्यूढ साम गीयते —इति ऐ ब्रा ३ ७ १–४।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—"अन्यदन्यत् साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति[२]"-ति। साम्नः पश्चाद्भाविलसाम्येन देवलोकत्वम्, तादृशं च साम पूर्वस्मिन् दिने यद् भवति, ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि कर्त्तव्यम्। लोकेऽपि देवलोकादिगच्छन्तः पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति। यद्वा अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया अन्यस्मादन्यस्माद् देवलोकात् कर्मफलानां तारतम्योपेतत्वेन विविधत्वात् तदा तदा विलक्षणाद् देवलोकात् प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

विशेषान्तरं विधत्ते—"जगतीमग्र उप यन्ति जगती वै छन्दसाम् प्रत्यवरोहन्ति[२]"-इति। पूर्वस्मिन् पञ्चसु गायत्री प्रथममनुष्ठिता उत्तरस्मिंस्तु जगती प्रथममनुष्ठेया। तथा सति जगती प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोहं प्राप्तानि भवन्ति॥

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—"आग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्माज्ज्यायाँसं कनीयान् प्रत्यवरोहति[४]"-इति। यथा गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वस्मात् पञ्चमो विपर्ययेणोत्तरस्य पञ्चमोऽनुष्ठानम् एवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम्। तत्राग्रयणोऽन्ते गृहीत इह त्वादौ तथा सति ग्रहाः प्रत्यवरूढा भवन्ति। तथा तत्र रथन्तरं पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् इह तु बृहत् पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि प्रत्यवरूढानि भवन्ति। तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः इह त्वादावनुष्ठेयः तेषु सति सर्वे स्तोमाः प्रत्यवरूढा भवन्ति। यस्मादत्र प्रौढस्त्रय-

स्त्विश प्रथमभावो अर्वाञ्चस्त्विणवैकविंशादय 'पश्चाद्भाविन • तस्माल्लोकेऽपि ज्यायांसं पितरं पितामहं वा, प्रति कनीयान् पुत्र पौत्रो वा वाहनादश्वादेरवरोहति ॥

अथातिग्राह्यादय क्रमेण विधत्ते— वैश्वकर्मणो गृह्यते, विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत आदित्यो गृह्यते, इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति(४)'–इति। 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' – इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्वकर्मण । तेन' अतिग्राह्येण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमाना प्राप्नुवन्ति। महीमू षु मातरम् –इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्य भूमेरदितित्वात। तेनातिग्राह्येण भूमौ प्रतितिष्ठन्ति। अत्र सूत्रकार । 'वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति श्वो भूत आदित्य महीमू षु मातरमिति तावेवमेव व्यत्यासं गृह्णात्या महाव्रतात –इति ॥

तमिमं व्यत्यासं विधत्ते— 'अन्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्यै(२)' –इति। अन्योऽन्य एकैक यस्मिन् दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते तत परेद्युरादित्य ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मण, पुनरपि परेद्युरादित्य । एवं सति द्वित्वेन मिथुनरूपत्वात प्रजोत्पत्तये सम्पद्यते ॥

अथ दाशरात्रीय दशरात्रं विधत्ते— "अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापति प्रजा असृजत यद् दशरात्रो भवति प्रजा एव तद् यजमाना सृजन्त एता५ ह वा उदङ्क शौल्वायन सत्रस्यर्द्धिमुवाच, यद् दशरात्रो यद् दशरात्रो भवति सत्रस्यर्द्ध्या अथो

यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोमं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः(७)”–इति।
एतच्च वाक्यं “देवाव देवमच्छे –इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यदि सोमौ सꣳसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनु-
वाकमुपाकुर्यात् पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः पूर्वश्छन्दाꣳसि
वृङ्क्ते(१) वृषण्वती प्रतिपदं कुर्यात् प्रातस्सवनादेवैषा-
मिन्द्रं वृङ्क्ते(२)ऽथो खल्वाहुः सवनमुखे सवनमुखे कार्येति
सवनमुखात् सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते(३) संवेशा-
योपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या
अभिभूत्यै स्वाहा(४) छन्दाꣳसि वै संवेश उपवेशश्छन्दो-
भिरेवैषाम् (१)

छन्दाꣳसि वृङ्क्ते(५) सजनीयꣳ शस्यं विहव्यꣳ शस्यमग-
स्त्यस्य कयाशुभीयꣳ शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेत-
द्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते(६) यदि प्रातस्सवने कलशो
दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन् यद्वै यज्ञ-
स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्वि-

ष्णुं शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अति-
रिक्तेनैवातिरिक्तमाप्नोवं (२)

रुन्धते[७] यदि मध्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनिधनꣳ
साम कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्.
गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव[८] ॥ ५ ॥

एषा[१] मवै[२] कान्नविꣳशतिश्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पक्षमि विशेषोऽभिहित अथ पञ्चमे
मात्सर्येण प्रवृत्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ॥

तमिम विधत्ते— यदि सोमौ सꣳसुतौ स्याता महति रात्रियै
प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात पूर्वो वाच पूर्वा देवता पूर्वश्छन्दाꣳसि
वृङ्क्ते[१] -इति । यदि कदाचिद यजमानसङ्घयोरुभयो परस्पर-
मात्सर्येण गवामयनगतौ सोमौ सम्भूय अभिषुतौ स्याता तदानी
महारात्रे बुध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्योपाकरण कुर्यात
प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य -इत्यादिसम्प्रैषमध्वर्यु पठेदित्यर्थ । या
यजमानसङ्घ । पूर्व प्रवृत्त सम्मुपाकरोति स अन्यस्य सङ्घस्य
वागादीन् वृङ्क्ते आदत्ते ॥

तस्मिश्च प्रातरनुवाके ऋग्विशेष विधत्ते— वृषण्वती प्रतिपद

"छन्दांसि वैषा[?]" -इति क, ख ग ।

१ सत्रेषु सर्वेषामृत्विजामेव यजमानत्वमिति नियमादुक्त यजमानसङ्घ
इति । तथाह यजमाना सत्र सत्त्रेषु इति कात्या श्रौ १२ १ ७ सू० ।

कुर्यात्, प्रातस्सवनादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते[१] -इति। प्रकृतौ "आपो रेवती क्षयथा हि वस्वः -इत्येषा प्रथमा, इह तु तां परित्यज्य अनुशब्दवतीमन्यामृचं प्रथमां कुर्यात्। तथा सति (स एव*) अन्येषां यजमानानां देवतारूपम् 'इन्द्रं प्रातस्सवनादपनयति॥

पक्षान्तरमाह—'अथो खल्वाहुः —सवनमुखे सवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते[२] -इति। त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठनीयेत्येव केचिदाहुः। तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपसारयति॥

अथ तथाऽभिभूतिहोममन्त्रान् पञ्च पठति— सवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा[३] -इति। सवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्यक् प्रवेशाय उपवेशाय प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये गायत्र्या अभिभूत्यै परकीयस्य गायत्रीच्छन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतमिदमस्तु। त्रिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते तेषु सवेशायोपवेशायेत्येतदनुषञ्जनीयम्। प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषज्यते॥

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे— छन्दाꣳसि वै सवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवैषां छन्दाꣳसि वृङ्क्ते[४] '-इति। योऽयं सवेशो यश्चोपवेशः तावुभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांस्येव तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति॥

अथ शस्त्रविशेषान् विधत्ते— 'सजनीयꣳ शस्यं विहव्यꣳ शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयꣳ शस्यमेतावद् वा अस्ति यावदेतद् याव-

* एषोऽंशो ग पुस्तके नास्ति।

देवास्ति तद्देषा दृष्ट्(१) -इति। यो जात एव प्रथमो मन-स्वान्' -इति सूक्ते स जनास इन्द्र -इत्येव सजनशब्दस्य विद्यमान-त्वात तत्सूक्तं सजनीयम निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रस्य नु वीर्याणि इत्यस्य स्थाने सजनीय सूक्तं शंसनीयम्। सनाग्ने वचो विहव्य-ष्वस्तु'-इति सूक्ते विहवशब्दसद्भावात तद् 'विहव्यम तत्र सहो वैश्वदेवशस्त्रे आ नो भद्रा -इत्यस्य स्थाने शंसनीयम। 'कया शुभा सवयस -इत्येतत सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वात अगस्त्यस्य कया शुभीयम मरुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र -इत्येतस्य स्थाने शंस-नीयम। यद्वा तत्तच्छस्त्रादौ शस्त्रात पुरा यथोक्त सूक्तजात पठनीयम। एतत उक्त सूक्तत्रय यावदस्ति एता तैरमारम्। एत त्पाठ तु परेषा यात्रा मारभस्ति तत सव विनाशयत॥

अथ नैमित्तिक मन्त्रविशेष विधत्ते — यदि प्रातस्सवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन् यद् वै यज्ञस्यातिरिच्यते विष्णु तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद् विष्णु शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्त दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्त-माप्वाऽवरुन्धते(२) इति। यदि प्रातस्सवनकाले द्रोणकलशो दीर्येत विदीर्णो भवेत तदानीं स्तोतार सामगा विष्णुदेवताकासु शिपिविष्टशब्दयुक्तास्वृक्षु स्तुति कुर्युः। 'यज्ञस्य सम्बन्धि यद् अङ्गम् अतिरिच्यते शास्त्रीय फलमुल्लङ्घ्य वर्त्तते तद् अङ्ग शिपिविष्टगुणविशिष्ट विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्त भवति। पशव शिपि -इतिश्रुत्यन्तरे शिपिशब्द पशुवाची* तेषु स्वामित्वेन

* पुरस्तात २। २—२ भा० ५८५ ६।

प्रविष्ट शिपिविष्ट''*। तत् च अतिरिक्तमङ्ग शिपिविष्टो विष्णु-रेव, तत्स्वामिकत्वात। ततो वैष्णवीषु स्तुतो सत्याम अतिरिक्त-मिन्येव विष्णौ अतिरिक्त स्थापयति। अपि च अतिरिक्तस्वामिनेव ।आत्मना अतिरिक्तम अयथाशास्त्रमङ्गम आप्वा शास्त्रीय कृत्वा 'मन्त्रफल लभते॥

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेष विधत्ते— यदि मध्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम कुर्युवषट्कारो वे यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रति-ष्ठामेवेनद् गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव -इति। द्वितीय-तृतीयसवनयोः कलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधन साम कुर्यु गातव्यम्। निधन नाम पञ्चमो भाग वषट्-शब्दो निधन साम्नो भक्तिविशेषो यस्य साम्न तदिद वषट्कारनिधनम। वषट्कारो हि हवि प्रदानसाधनत्वाद यज्ञस्य समाप्तिस्थानम तद्युक्तसामगानेनेव प्रतिष्ठामेव एनत सत्र गमयन्ति अवैकल्येन समापयन्ति। यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाप्येतदेव। अत्र यत साम तस्य एतदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्यु †॥ ५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥

* यास्ककृत निर्वचनन्त निरु० ४ २ २, ३ खण्डयोद्रष्टव्यम्।

† तद्युक्तसामेत्यादिकुर्युरित्यन्तस्य स्थाने ग पुस्तके त्वेष पाठ प्रदृश्यते— तद्युक्तसामगानेन 'एनत विकलमङ्ग सम्पूर्ति प्रापयन्ति। तस्मात तृतीय सवनेऽपि कलशविदारणे सति एतदेव' साम गातव्यम् —इति।

षडहैर्मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्सम्पश्य[१]न्त्यर्धमासैर्मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्सम्पश्य[२]न्त्यमावास्यया मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्सम्पश्यन्ति[३] पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्सम्पश्यन्ति[४] यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णादुदचति (१)

प्राणमस्मिन्त्स दधाति यत्पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तत्प्राणं दधति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति[५] यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा दृतिरुपनद्धो विपतत्येवꣳ संवत्सरो वि पतेदार्तिमार्च्छेयुर्यत्पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति तदनु सत्रिण उत् (२)

अनन्ति नार्तिमार्च्छन्ति[६] पूर्णमासे वै देवानाꣳ सुतो यत्पौर्णमास्या मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति[७] वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्षडहसन्ततꣳ सन्तमथाहरुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञꣳ सन्तन्वन्ति[८] यन्ति वा एते सवनाद्येऽहः (३)

उत्सृजन्ति तृतीयं खलु वा एतत् सवनं यत्सान्नाय्यं यत्सान्नाय्यं भवति तेनैव सवनान्न यन्ति[९] समुपहूय भक्षयन्त्येतत सोमपीथा ह्येतर्हि[१०] यथायतनं वा एते-षां सवनभाजो देवता गच्छन्ति येऽहरुत्सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते[११]ऽष्टाकपालान् प्रातःसवन एकादशकपा-लान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालांस्तृतीयसवने छन्दांस्येवाप्ना (४)

अव रुन्धते[१] वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति[१२] ॥ ६ ॥

उदच[१]न्त्यु[२]द्द[३]*राप्ना[४] पञ्चदश च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन ग्रहविषये मात्सयविशेषोऽभि-हित अथ षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते। तदेतद् विधत्ते— "षड्भिर्मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति षड्भिर्मासान्त्स-म्पाद्यान्त[१]"—इति। येऽभिप्लवषडहा ते पञ्चकृत्व आवृत्ते एक मासमनुष्ठाय, अनन्तरे मासे प्रथमदिने कर्त्तव्यं ज्योतिराख्यमह-रुत्सृजेयु। यदा चतुर्भिरभिप्लवैरेकेन पृष्ठ्येन च मासं समाप्योत्तर-

क्ष[२।चेऽह[३]"—इति क, ख, ग।

महरुत्स्रष्टव्यम। यस्मात्लोकेऽपि पञ्चभि षड्भिस्त्रिंशद्दिनानि गण-यित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ॥

पक्षान्तर विधत्ते*— अङ्कमासैर्मासान्त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्त्यङ्कमासै-र्हि मासा त्सम्पश्यन्ति(२) –इति। पूर्वस्मिन् पक्ष प्रायणीयारम्भणी-यावहर्विशेषौ द्वौ परित्यज्य तृतीयादिने षडहस्यारम्भ तदारभ्य त्रिंशद्दिनात्मके सावनमासे गते सति तत ऊर्ध्वमहरुत्स्रष्टव्यम इदानी प्रायणीयदिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्या द्वाभ्यामङ्कमासाभ्यामेक मास समाप्य तदनन्तरभाव्यहरुत्स्रष्टव्यम। लोके हि द्वाभ्यामङ्क-मासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमङ्कमासैरेव मासस्वरूप नि-श्चिन्वन्ति। तद्विद पक्षद्वय सावनमासाभिप्रायम ॥

अथ चान्द्रमासाभिप्रायं पक्षद्वय विधत्ते— अमा-वास्यया मासा त्सम्पाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्सम्पश्यन्ति(३) –इति। चान्द्रमसदर्शिन के चिदमावास्यया मासस्समाप्तिं निश्चि-न्वते अतोऽत्रापि तथैव मास समाप्य शुक्लप्रतिपदि यदहरनुष्ठेय तत् परित्याज्यम ॥

चान्द्रमसमाश्रित्य पक्षान्तरमाह— पौर्णमास्या मासा त्सम्पा-द्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्सम्पश्यन्ति(४) –इति। शुक्ल-प्रतिपदमारभ्यामावास्यान्तश्चान्द्रो मास इत्यतीत पक्ष कृष्णप्रति-पदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्यय च पक्ष एतस्मिन् पक्षे कृष्णप्रतिपदि यदह प्राप्त तदुत्स्रष्टव्यम ॥

एतमेव पक्ष प्रशंसति—"यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स

* 'पक्षान्तरमाह –इति ग।

सिञ्चति स पूर्णादुद्वति प्राणमस्मिन्स दधाति यत्पौर्णमास्या मासि सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति, संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु सत्त्रिणः प्राणन्ति(४) —इति। लोके हि यः कोऽपि पुरुषो क्षीरादिना पूर्णं पात्रे पुनरप्युपरि तद्द्रव्यमासिञ्चति स भूमौ पातयित्वा तद्द्रव्यं विनाशयति। यः तु बुद्धिमान् पूर्णात् पात्रात् उद्धृत्य स्वल्पमुद्धरति स अस्मिन् पात्रे प्राणरूपं वायुं दधाति सति स्थावकाशे वायुं सञ्चरति। एवं सति यदि यजमाना यत्पौर्णमास्या तं तं मासं पूरयित्वा कृष्णप्रतिपदि कर्त्तव्यं ... तदानीं संवत्सरसत्त्ररूपपुरुषाय प्राणवायुं तस्मिन् दिने स्थापयति। तत् संवत्सरप्राणस्थापनमनु सत्त्रिणः यजमाना अपि ... गच्छन्ति॥

अथ व्यतिरेकमुखेनैतमेव पक्षं प्रशंसति— यत्ऽहनोत्सृजेयुर्यथा दृतिरुपनद्धो विपतत्येवं संवत्सरो विपतेदार्त्तिमार्च्छेयुर्यत्पौर्णमास्या मासि सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति तदनु सत्त्रिण उदनन्ति नार्तिमार्च्छन्ति(५) —इति। उक्तन्यायेनाहन्यनुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णो दृतिर्दृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वेधीभावेन नश्यति एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत यजमानाश्च मरणं प्राप्नुयुः तत्परिहारार्थमहन्युत्सृष्टे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसत्त्रस्य अविनाशार्थं प्राणसञ्चारस्थानीयमुदानं सम्पादयन्ति। तत्सम्पादनमनु सत्त्रिणोऽपि उदनन्ति उच्छ्वसन्ति ततो नार्त्तिं गच्छन्ति॥

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं प्रशंसति— 'पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पौर्णमास्या मासि सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति, देवानामेव तद

यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति(७)"-इति। पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां सम्बन्धी सोमोऽभिषुतो भवति, अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चादहरुत्सर्गे सति देवानां सम्बन्धिना तेन पूर्वयागेन संयोजयितुमिमं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति॥

यस्मिन् दिने कर्त्तव्यमहरुत्सृज्यते, तस्मिन् दिने कर्त्तव्यमन्यद् विधत्ते—"वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति, यत् षडहसन्ततꣳ सन्तमथाहरुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमालभन्ते, प्रजापतिः सर्वा देवता, देवताभिरेव यज्ञꣳ सन्तन्वन्ति(८)-इति। षडहैरभिप्लवपृष्ठ्यरूपैः सातत्येन वर्त्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहरुत्सृजेयुः एतेन यज्ञं विच्छिन्द्यन्त्येव तत्परिहाराय प्राजापत्यं पशुमालभेरन्। प्रजापतिश्च स्रष्टृत्वात् सर्वदेवतात्मकः अतो देवताभिरेव यज्ञं सन्ततं कुर्वन्ति॥

अथ तत्र कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—"यन्ति वा एते सवनाद् येऽहरुत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सवनं, यत् सान्नाय्यं यत् सान्नाय्यं भवति, तेनैव सवनान्न यन्ति(९)"-इति। ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति प्रातस्सवनादेरनुष्ठानाभावात्। तत्र क उपाय इति, तदुच्यते—यत् सान्नाय्यमस्ति तत् प्रातस्सवनादिभ्यस्त्रिभ्यो व्यतिरिक्तं चतुर्थस्थानीयं अतः सान्नाय्येऽनुष्ठिते सवनान्नापगच्छन्ति॥

तस्य सान्नाय्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—"इमुपहूय भक्षयन्त्येतत्सोमपीथा ह्येतर्हि(१०)"-इति। उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन् काले यजमाना 'एतत्सोमपीथाः' एतदेव

साक्षाच्छेषभक्षणे सोमपीथ सोमपान येषां ते तादृशाः। तस्मात् सोमवत् परस्परमभिज्ञाप्य भक्षयेयुः॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—'यथायतनं वा एतेषाꣳ सवनभाजो देवता गच्छन्ति, येऽहरुत्सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति, यथायतनादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते[११]'—इति। 'ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति, एतेषां सम्बन्धिन्यः सवनभाजो देवताः सवनाभावान्निराशाः सत्यः स्वस्थानं गच्छन्ति। अतस्तन्माभूदिति तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान् निर्वपेयुः। तेन तत्तत्स्थानात् तास्ता देवताः प्राप्नुवन्ति॥

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते— अष्टाकपालान् प्रातःसवन एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालाꣳस्तृतीयसवने छन्दाꣳस्येवाप्नाव रुन्धते[१२]—इति। अष्टत्वादिसङ्ख्यासाम्याद् गायत्र्यादिच्छन्दःप्राप्तिः॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते— वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति[१३]" —इति। तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र समाम्नातम्— यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनं विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम्' इति। अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति॥६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥

* 'नु। वाव"—इति पदपाठः

उत्सृज्या ३ नोत्सृज्या३मिति मीमाꣳसन्ते ब्रह्म-
वादिनस्तद्वाहुरुत्सृज्यमेवे(१)त्यमावास्यायाञ्च पौर्णमा-
स्याञ्चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति(२) ते
त्वाव[३] नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति(३)
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेष वै मासो
विशर इति(४) नादिष्टम् (१)

उत्सृजेयु(५) र्यदादिष्टमुत्सृ- युर्यादृशे पुनः पर्याप्लावे
मध्ये षड्हस्य सम्पद्येत षडहैर्मासान्सम्पाद्य शत सप्तम-
महस्तस्मिन्नुत्सृजेयु(६)स्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे
कादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं(७)मग्नेर्वै वसुमतः
प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपन्ति देवता मेव तद्भागिनीः कुर्वन्ति (२)

सवनमष्टाभिरुप यन्ति(८) यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव
तद्भागधेयान्न च्यावय न्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दि-
नꣳ सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति स वनमेका-
दशभिरुप यन्ति(९) विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीय
सवन यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव
तद्भागिनीः कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिः (३)

उपयन्ति(११) प्राजापत्यं पशुमालभन्ते यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्यानुसर्गाय(१२)भिवर्त्त इति षण्मासो ब्रह्मसाम भवति ब्रह्म वा अभिवर्त्तो ब्रह्मणैव तत् सुवर्गं लोकमभिवर्त्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोकः इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहीति (४)

अमुतं आयताः षण्मासो ब्रह्मसाम भवत्यय वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तो ऽभिवदन्त आ यन्ति( ) ॥ ७ ॥

आदिष्टः कुर्वन्ति द्वादशभिरिति विंशतिश्च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाकेऽहरुत्सर्ग उक्तः मासे तत्र विषयोऽभिधीयते। तत्र निर्णयाय कञ्चिद् विचारं दर्शयति— उत्सृज्या३ नोत्सृज्या३ मिति मीमा(ंसन्ते) ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यमेवेति इति। उत्सर्ग-पक्षे यज्ञविच्छेद अनुत्सर्गपक्षे श्रामनिरोध इति पक्षद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति। श्रुतिविचारणा। तत्राभिज्ञाः प्राजापत्यपश्वादिभिर्विच्छेदस्य समाधातुं शक्यत्वात् श्रामनिरोधपरिहाराद्युत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ॥

तमेव दिनविशेषं दर्शयति— 'अमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चो-त्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति(२)' -इति। एतयोरमावास्या-पौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं प्रसिद्धम्। तथा चान्यत्र स्पष्टमाम्नायते— ते अब्रूता वरं वृणावहा आव देवानां भागधे असाव -इति *। अतस्तयोस्तिथ्यो र्यदह प्राप्, तदुत्सृज्यमित्येषः निर्णय ॥

अथान्येषां पक्षमाह— 'ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति(३) -इति। 'ये पौर्णमास्यमावास्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते ते सकृदेव नोत्सृज्ये। न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमास-कर्मैव निष्पादयतः किन्त्वयनादिगतमवान्तरं कर्मापि तस्मात् तयोरुत्सर्गो न युक्त इति ॥

तर्हि कस्मिन् दिनेऽहरुत्सर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति— "या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेष वै मासो विशर इति(४)"-इति। व्यष्टका'-शब्देनकृष्णप्रतिपदुच्यते राजसूयप्रकरणे व्युष्टिद्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात्। तथा चाम्नायते— पौर्ण-मास्यां पूर्वमहर्भवति व्यष्टकायामुत्तरम् -इति (ब्रा०१ ८ १० २)। तस्यां व्यष्टकायां शत् प्रातमहस्तदुत्सृज्यम। एष दिनविशेषो 'विशर' विशीर्णो मास पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात्। अतो मासविच्छेदाभावाद्च युक्त उत्सर्ग। तस्यास्तु व्यष्टकाया प्राथम्य कृष्णप्रतिपदादित्वादुपपद्यते ॥

कश्चिदुत्सर्गमपवदति— नादिष्टमुत्सृजेयु(५)'-इति। विषुवान् मध्यमतमिति नामग्रहणपुरस्सरं विशेषाकारेण यदुच्यते, तत्र

* २ ५ ६ ५—२ भा० ६ २, ६ ७ ए।

'आदिष्टं, तत् नोत्स्रष्टव्यम्' यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं तदेवोत्स्रष्टव्यम्'॥

यद्वानुत्सर्गपक्षम् 'एष वै मास'–इत्यादिना स्वीकरोति। योऽयमुत्सर्गः, स एष विशरो मासो भवति। अहरुत्सर्गे सति मास-सम्पूर्तेरभावान्मासस्य विशीर्णत्वम्। इति-शब्दो हेत्वर्थः– यस्मात् मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मात् 'आदिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरिति पक्षान्तरस्वीकारः। अत एव सूत्रकारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार 'उत्सृज्या३ नोत्सृज्या३ मित्युक्तं, यद्युद्वान्युत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठ्यं समाप्य'–इत्यादिना॥

तमिमं विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सर्गं पाक्षिकं पुनर्विशदयति— यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे मध्ये षडहस्य सम्पद्येत, षडहैर्मासान्त्सम्पाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः[१]'–इति। यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गापेक्षा तदानीमपि यादृशे यादृशमहर्ज्योतिरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्त्तमाने षडहस्य मध्ये सम्पद्यते, तादृशमेवोत्सृजेत न तु प्रतिपदोक्तं विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम्। तस्मादभिप्लवपृष्ठ्याख्यैः षडहैर्मासं पूरयित्वा पृष्ठ्यषडहादूर्ध्वभावि यत् सप्तममहस्तस्मिन्नहनि प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत॥

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयविशेषं विशदयति— तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालम्[२]–इति। तत् तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः॥

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति— अग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्नये

वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनो कुर्वन्ति सवनमष्टाभिरुप यन्ति[८] -इति। देवता वसुमतमग्निः कपालगताष्टत्वसङ्ख्यया गायत्रीद्वारा सवनप्राप्तिः॥

द्वितीयं हविः प्रशंसति— यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्भागधेयान्न च्यावयन्ति[९]’ इति॥

अथ तृतीयं हविः प्रशंसति— इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनं सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनो कुर्वन्ति सवनमेकादशभिरुप यन्ति[१] -इति। यथा वसुमानग्निः प्रातस्सवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वामी। वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादवगन्तव्यम्— तच्च श्रुतं दैवतान्यधा व्याहृतं — अग्निः प्रातस्सवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वेदेवास्तृतीयसवनम् -इत्येका श्रुतिः ‘यद् वसूना प्रातस्सवनम् -इत्यपरा श्रुतिः’। यस्त्विन्द्रो माध्यन्दिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ‘इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्’ -इति-श्रुत्यन्तरात (ऋ० सं० ३ ५१ ७)। तत्राग्नेर्यथा प्रथमेन हविषा भागित्वम् एवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम्। कपालगतैकादशसङ्ख्यया त्रिष्टुब्द्वारा सवनप्राप्तिः॥

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति— ‘विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद् वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव तद्भागिनो कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिरुप यन्ति[१२] -इति। विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाहृतम्। ऋभुमत्त्वमप्यृभूणां

ऐ० ब्रा० ३ ७ २ निरु० ७ ३ १ ३ ४।

तृतीयसवनदेवतात्वादवगन्तव्यम्। तच्च तृतीयसवनस्य ऋभुमतो विभुमत -इत्यादिमन्त्रादवगम्यते। ताश्च देवता अनेन हविषा भागिन्य। कपालगतद्वादशसङ्ख्यया जगतीद्वारा सवनप्राप्ति॥

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति— प्राजापत्यं पशुमालभन्ते यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्यानन्तसर्गाय[१२] इति। यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात् तद्रूपत्वम्। अनन्तसर्गं अपरित्याग उत्सृष्टे-ऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति॥

अथ पूर्वस्मिन् पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते— अभिवर्त इत षण्मासो ब्रह्मसाम भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोक[१३] -इति। गवामयनविकृतित्वादस्याप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पक्षसी। तत्र प्रथमेन पक्षसा स्वर्गप्राप्तिः द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः। एवं व्यवस्थायां सत्यामितः भूलोकान्निर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकूल्येन पूर्वे पक्षसि षडपि मासान् नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्ताख्यं ब्रह्मसाम भवेत्। तथा सत्यभिवर्तसाम्नो ब्रह्मरूपत्वाद् ब्रह्मसामर्थ्येन च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति॥

अथोत्तरस्मिन् पक्षस्यन्यद् ब्रह्मसाम विधत्ते— इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा। शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा

---

* तं वो दस्म मृतीषहम् -इत्यत्र (ऋ आ ३ १ ५ ४) योनावुत्पन्नं सभीवर्तं छन्दोगा नाम, तत्र तैत्तिरीयाणामभिवर्तमिति। तच्च साम गे गा ६ १ ३४। तत्रैव ऋचे गीतं स्तोत्रं भवति। तत्तृच सप्तं उ आ० १ १ १३। तत्र गीतं साम तु ऊ० गा ६ २ १४ द्रष्टव्यम्।

ज्योतिरशीमहीत्यमुत आयता॒ ८ षणमासो ब्रह्मसाम भवत्यय वै• लोको ज्योति प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोक पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति(१४) -इति। अमुत स्वर्गलोकात् आयता भूलोक प्रत्यागच्छता यजमानानामानुकूल्येनोत्तरस्मिन पक्षे षडपि मासान् नैरन्तर्येण प्रतिदिनम् 'इन्द्र क्रतु न आ भर"-इत्यस्यामृचि* यदुत्पन्नं तद् ब्रह्मसाम भवेत †। तस्या ऋचोऽयमर्थ। हे इन्द्र! न अस्मदर्थमिम क्रतुमा हर। तत्र दृष्टान्त। यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो भागमाहृत्य प्रयच्छति तद्वत्। हे पुरुहूत' इन्द्र! अस्मिन् अनुष्ठीयमाने यामनि क्रतुविशेषरूपे नियमे शिक्ष हितोपदेश कुरु। वय त्वत्प्रसादात जीवा' जीवन्तो ज्योति प्रकाशरूप मनुष्यलोकम अशीमहि प्राप्नुयामेति। अस्यामृचि ज्योति शब्देन भूलोकस्तत्रत्या प्रजाश्च विवक्षिता। तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेण इम भूलोक ज्योतिषा पश्यन्त प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चागच्छन्ति॥ ७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक।

* ऋ स० ७ ३२ २६—छ आ ३ २ २ ७। तयोरुभयोरेव संहितयो शिक्षा णो -इति पाठ।

† तस्या मृचि बहूनि सामानि गीयन्ते तत्र यद विकीर्णं नाम तदेव ब्रह्म साम (ता ब्रा ४ ६ १५)। तच्च ऊह्य गा २ १ १७ द्रष्टव्यम।

देवाना वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रिय वीर्यमपाक्राम-त्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्व यत्क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रिय वीर्यमव रुन्धते[१] सचस्यर्द्धाहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोप-द्रष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति[२] प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्धाने-ऽन्त [*] स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति[३] श्लोकेन पुर-स्तात सदस (१)

स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति[४] नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणा प्राणानेव यजमानेषु दधाति[५] सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रिय दंध त्यप्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात पुरुष सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न[७] पञ्चदशꣳ रथन्तर भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्त-दशम (२)

बृहदन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त[८] एक-विꣳश भद्र द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै[९] पत्नय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै[१०] प्रजापति प्रजा असृजत सो-ऽकामयतासामहꣳ राज्य परीयामिति तासाꣳ राज-नेनैव राज्य पर्यैत्तद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजन भवति

निर्विसगपाठ क ख पुस्तकयो । एव मिद्दोत्तरत्रापि ।

प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति(११) पञ्चविꣳशो भवति प्रजापते (३)

आप्त्यै(१२) पञ्चभिस्तिष्ठन्त स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते(१३) पञ्चधा विनिपद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ(१४)न्त्येकैकयास्तुतया समा यन्ति दिग्भ्य एवान्नाद्यꣳ सं भरन्ति(१५) ताभिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यम् (४)

सम्भृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमाना प्रजानामुत्तमा भव(१६)न्त्यासन्दीमुद्गाता रोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्खꣳ होता नाकस्यैव पृष्ठꣳ रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति (५)

तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमाना कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै(१७) ॥ ८ ॥

सदस [१] सप्तदश [२] प्रजापते [३] रन्नाद्य [४]* प्रेङ्खे [५]-कादश च ॥ ८ ॥

* प्रजापते[३]रुद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्य[४] —इति क, ख, ग ।

उत्सर्गिणामयन सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् तावता विकृति समाम्नाय प्रकृतावेव गवामयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेनानुवाक-त्रयेण विशेषा केचिदुच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषा केचिदुच्यन्ते ॥

प्रथम तावत क्रोशाख्य साम विधत्ते— देवाना वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रिय वीर्यमपाक्रमत तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्व यत्क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्त गत्वेन्द्रिय वीर्यमव रुन्धते[१] –इति । पुरा कदाचिद देवाना सत्रसमाप्ति प्राप्तवतामिन्द्रिय तत्सामर्थ्यञ्चापक्रान्तम तच्च देवा क्रोशाख्येन साम्ना* पुन प्राप्तवन्त । क्रुश आह्वाने –इत्यस्माद्धातोरुत्पन्न क्रोशशब्द आह्वानस धनमाचष्टे । तस्मादपगतवीर्यस्याह्वानसाधनत्वादेतस्य साम्न क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशाख्येन साम्ना चात्वालसमीपे स्तुति कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्ति प्राप्येन्द्रियसामर्थ्य प्राप्नुवन्ति ॥

अथ सत्रस्यर्द्धिनामक सामान्तर विधत्ते— सत्रस्यर्द्ध्याहवनीय-स्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रष्टार कृत्वर्द्धिमुप यन्ति[२] –इति । यत सत्रस्यर्द्धिनामक साम †, तेनाहवनीयसमीपे स्तुति कुर्यु । तथा

* इन्द्र सुतेषु सोमेषु –इति (छ आ ४ २ ५ १) योनावुत्पन्नम गे गा १ १ २४ साम क्रोशम । त मानम—आ० ब्रा २ १३ । तदेव 'प्राणा शिशुमहीनाम'–इति (उ आ ३ २ १८ १) ऋचि विहित स्तोत्रीयम । तच्च ऊ गा ३ १ १२ । 'क्रोश भवति'–इत्यादिक तद्विधायक ब्राह्मणम (ता ब्रा १३ ५) ।

† तत्तु स्तोभाश्रितम, आ गा ४ १ ४ । तेन मानम— आ ब्रा ३ २ । तद्विधायकम— ता ब्रा० ५ ४ ७ ।

मत्यग्निमेव तु ते माध्विण क्षत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ॥

मामान्तर विधत्ते— प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्धानेऽन्त स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति[३] –इति। प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित साम्नो नामधेयम*। तेन हविर्द्धानस्यान्त स्थित्वा स्तुति कुर्यु। तेन च स्तोत्रेणास्य प्रजापते प्रीति गच्छन्ति ॥

अन्यत् मामद्वय विधत्ते— श्लोकेन पुरस्तात सदस स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद यज्ञस्यैवान्त गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति[४] –इति। श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनी†। ताभ्या सदस उभयत स्तुति कुर्यु। तेन च यज्ञसमाप्ति प्राप्य कीर्त्तिभाजो भवन्ति ॥

तत्रानुश्लोके किञ्चिद्विशेष विधत्ते— नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणा प्राणानेव यजमानेषु दधाति[५] –इति। अस्य साम्न आधारभूता स्तोत्रिया ऋचो नवसङ्ख्याका‡ गानकर्त्ता चाध्वर्युन उद्गाता§। पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्त्तित्वेन प्राणाना नवसङ्ख्याकत्वात् तान् सर्वान यजमानेषु स्थापयति ॥

तास्वृक्षु कञ्चिद्विशेष विधत्ते— सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेभ्ये-

---

* तच्च स्तोभाश्रितम् आ गा ५ २ १५। तत्र मानम—आ ब्रा ३ २। तद्विधायकम—ता ब्रा ५ ४ ४

† छ आ ५ २ १ ५, ६ ऋचोरुत्पन्ने, गे गा १२ १ १, ३। तत्र मानम – आ ब्रा २ २८। अनयाविधायकब्राह्मणम् – ता ५ ४ १।

‡ 'अध्वर्यु शिरसोद्गायेत'—इत्यादि ता ब्रा ५ ६ २ द्रष्टव्यम।

§ "अथो खल्वाहु कथ मध्वर्युर्ऋचस्त्र साम गायेत'—इत्यादि ताण्ड्य ग्रन्थ इह पर्यालोच्य (५ ६ ६, ७)।

वेन्द्रिय दधति(४) -इति। इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रिय। तथाविधा एव नवसङ्ख्याका सर्वा अपि कार्या। तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ॥

तास्वेव प्रतिहारभाग निषेधति— अप्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात पुरुष सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यञ्चति शिर एव न(७)' -इति। ऋचि गीयमानस्य साम्न पञ्च भागा — हिङ्कारप्रस्तावो-द्गीथप्रतिहारनिधनाख्या *। तेषु प्रतिहारभाग वर्जयित्वा, तद्रहि-ताभिरेव पूर्वोक्ताभिनवभिर्गायेत। यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जित तस्माल्लोकेऽपि पुरुष शिरोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीन्यङ्गानि प्रत्य-ञ्चति प्रत्याहृतानि सङ्कुचितानि करोति शिर एव लोके सङ्कुचित न करोति। न हि हस्तपादवदङ्गुलीवच्च शिर प्रतिहर्तु शक्यते। तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीय ॥

अथ तस्य गानस्याभित स्तोमद्वयविशिष्ट सामद्वय विधत्ते— पञ्चदशꣳ रथन्तर भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदश बृहदन्नाद्य-स्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते(८) -इति। पञ्चदशस्तोमक रथ-न्तर† सामैकतो गायेयु। तेन पञ्चदशस्येन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रिय-प्राप्तिर्भवति तथा सप्तदशस्तोमयुक्त‡ बृहदन्यतो गायेयु। सप्तदश-स्यान्नप्रजाहेतुत्वात् तत्प्राप्ति। यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ एवमेतद्

---

* भाष्यविधसूत्रे १ १ १ द्रष्टव्यम छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि २ २—८ ख।

† तां ब्रा० २ ४ ६ ख। ऊह्यगा १ ७ १।

‡ तां ब्रा २ ७—१३ ख। ऊह्यगा १ १ २।

गानद्वयं द्रष्टव्यम्। अत एवान्यत्राम्नातम्— पञ्चदशोऽन्य पञ्चो भवति सप्तदशोऽन्य –इति॥

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते— 'एकविंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै(९)'–इति। एकविंश' स्तोमविशेषः। भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम्†। पादद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः। तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति॥

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते— पत्नय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै(१०)'–इति। यजमानानां या पत्नयः ताः सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वयमपि गायेयुः। पुरुषाणां पत्नीनाञ्च गानेन मिथुनं पत्न्या प्रजोत्पत्तिर्भवति॥

अथ सामान्तरं विधत्ते— प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽकामयतासामहꣳ राज्यं परीयामिति तासाꣳ राजनेनैव राज्यं पर्यैत् तद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति(११)–इति। राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम्‡।

* ता० ब्रा० २.१४—१८ ख ।

† तदपि स्तोभाश्रितम्, आ० गा० ३.१.२१। तत्र मानम्—आ० ब्रा० ३.१८। तदेव "इमा नु कं भुवना"–इति द्विपदे त्वचे गीतं भवति स्तोत्रीयम्। तच्च ऊह्य० गा० १.१.२। 'गोतमस्य भद्रं भवति'— इत्यादि च तद्विधायकं ब्राह्मणम् (ता० ब्रा० १५.१२.६)।

‡ "इन्द्र नरो नेमधिता"–इति (ऋ० आ० ४.१.३.६) योनावत्य साम, आ० गा० ४.२.१६। आ० ब्रा० ३.२३। तदेव साम 'तदिदास'– इति (उ० आ० ६.३.१७.१) त्वचे गीतं स्तोत्रीयं भवति। तच्च साम ऊह्य० गा० २.२.११। तद्विधायकम्— ता० ब्रा० ५.२.६।

राज्यसाधनत्वात् तस्य राजनत्वम्। तत्सामप्रयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति॥

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते— पञ्चविंश्श भवति* प्रजापते-राप्त्यै(१२)—इति। प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात् तेन तत्प्राप्तिः॥

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते— पञ्चभिस्ति-ष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्य-लोकमेवाभि जयन्ति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते(१३)—इति। पञ्चविंशाख्यस्तोमे या आद्याः पञ्च स्तोत्रियाः ता ऊर्ध्वावस्थिते पठनीयाः याश्चानन्तरभाविन्यः पञ्चसङ्ख्यास्ता आसीनेगातव्याः तेन लोकद्वयप्राप्तिः दशसङ्ख्यया विराड्द्वारान्नप्राप्तिः॥

आसीनगाने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते 'पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति(१४)—इति। पञ्चभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषूपविश्य स्तुवन्ति। ऊर्ध्वया सह दिशां पञ्चत्वाद्दिक्षु प्रतिष्ठा॥

तत्रैवान्यं विशेषं विधत्ते— एकैकया स्तुतया समा यन्ति दिग्भ्य एवान्नाद्य संभरन्ति(१५)'—इति। पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कश्चि-दुद्गाता प्रथममुपविशति तदानीमितरे सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया तमुद्गातारं समागत्योपविशन्ति। एवं तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गा-तर्युपविष्टे सति तत्तदृचा स्तुते प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयुः। तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं सम्पादयन्ति॥

पुरस्तात् ४ ३ ८ १ तदब्राह्मणाच्च ५ ३ ३ द्रष्टव्यम्।

इतरेष्वागतेषूद्गातृकृत्यं विधत्ते— ताभिरुद्गातोद्गायति, दिग्भ्य एवान्नाद्यꣳ सम्भृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति[१] –इति। या स्तोत्रिया पुरस्तात्योद्गातारमागच्छन्ति तया स उद्गाता गायेत्। तथा सति दिग्भ्यः सम्पादितमन्नं तेजोरूपं सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्थापयन्ति। यस्माच्च सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति तस्माच्छरीरमध्येऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यङ्गानि रक्षति। अपि च यथा कश्चित् पक्षिविशेष आकाशे उत्पतिष्यन् स्वकीयं शिर ऊर्द्धं कुरुते एवमेव तेनोद्गातृगानेन प्रजानां मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति॥

अथ त्रयाणामृत्विजामाधारविशेषान् विधत्ते— आसन्दीमुद्गातारोहन्ति साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्रेङ्खꣳ होता नाकस्यैव पृष्ठꣳ रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[११] –इति। आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नतैरुपेता खट्वाकारा[†]। उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे यजमानाः 'साम्राज्यं देशाधिपत्यं गच्छन्ति। प्रेङ्खं दोला तां होता समारोहति। तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति। कूर्चौ दर्भविशेषौ तावध्वर्युरारोहति। तेन ब्रध्नस्य आदित्यस्य विष्टपं स्थानं गच्छन्ति*। साम्राज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोकाः एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकाः तेष्वनुक्रमेण प्रतितिष्ठन्ति।

* एवमेव ता० ब्रा ५, ५, १—१२ द्रष्टव्यम्।

† शाङ्खा सू ३, १२, १, १५, ऐ ब्रा, ८, २, १ द्रष्टव्यम्।

अपि च तेनारोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याक्रमणसाधनं सेतुं यजमानाः कुर्वते। तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति॥

अत्र मीमांसा। दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै सू ८ ९ अधि० ६) चिन्तितम्—

पत्नीनामुपगानं किमृत्विजां तन्निवर्त्तयत्।
समुच्चितं वा? गानस्य शारीरत्वान्निवर्त्तनम्॥
स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत् तद्विधीयते।
वादित्रोपचयं साम्यात् सान्निध्याच्च समुच्चयः॥

महाव्रते श्रूयते— पत्न्य उप गायन्ति —इति (५।१३ पृ १६५)। प्रकृतौ श्रूयते— ऋत्विज उप गायन्ति —इति। तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्त्त्यते। ननु प्रकृतावुद्गात्रा साम्नि गीयमाने सति ऋत्विजोऽन्ये साम्नैवोपगायन्ति इह तु पत्न्यो वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः? मैवम्। गानशब्दस्य शारीरे प्रसिद्धत्वात्। तस्मादृत्विजो निवर्त्त्य पत्न्यः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते ब्रूमः—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः किन्तु स्वराभिव्यञ्जनम्। तच्च शरीरेण वादित्रेण वा सिध्यति। अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—'* वीणा गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु —इति†। तच्च गानं ग्रहन्यायेनापूर्वक्रियाविधानान्न प्रकृतिलिङ्गं स्यात्। एवं तर्हि

* ता० ब्रा ५. ६ "सर्वे मन्त्रत्विज"—इत्यादिग्रन्थो द्रष्टव्यः।

† "गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगाः"—इत्यादिस्तदुत्तरग्रन्थोऽप्यालोच्यः। ना शि ६ ख १—२२।

गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेत न वादित्रोपचय सम्भवात्। अस्ति हि तत्र वादित्रनाद दिवु दुन्दुभयो वदन्ति -इतिश्रुते *। पत्न्युपगानञ्च वादित्रनाद काण्डवीणाभिरुप गायन्ति -इतिश्रुते †। अत सादृश्यात सन्निधानाच्च तदुपचयो युक्त। तस्मादनिवृत्तेरुभयोर्गानसमुच्चय ‡ -इति ॥

तत्रैवान्यत (जै० सू० १६ १७ अधि ९) चिन्तितम्—

"बाध्य श्लोकादिनाज्यादि न वा ऽऽद्य, स्तुतिलिङ्गत ।
देशसाम्नोविधौ भेदो वैशिष्ट्यात् स्यात्§ समुच्चय ॥

महाव्रते श्रूयते— श्लोकेन पुरस्तात्सदसस्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात इत्यादि (५१३ पृ० ६प०)। तत्र श्लोकानुश्लोकनामके सामनि प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि। कुत ? स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात प्रकृता-वाज्येन स्तुवते पृष्ठै स्तुवत इति हि श्रुतम्। नैतत सारम। किमत्र स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयेते किं वा गुणद्वयविशिष्टा

* "सर्वासु स्रक्तिषु दुन्दुभय वदन्ति -इत्यादि ता ब्रा ५ ५ १८ १९।

† गोधावीणा काण्डवीणाश्च पत्न्यो वाऽयन्त्युपगायन्ति -इति च कात्या श्रौ १३ ३ १७। 'पत्न्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्ति -इत्यादि ता ब्रा ५ ६ ९। 'पश्चिमेनोपगातन द्वे द्वे सके का पत्नी काण्डवीणा पिच्छोरा(ला) च व्यत्यास वादयेदुपसृत पिच्छोरा(ला) वादनन काण्डमयी ता अपघाटिला इत्याचक्षते वा प्रतिमन्त्रयेत या पत्न्यपघाटिला मृदङ्ग वादयिष्यति '—इत्यादि लाट्या ४ २ ५—८।

‡ "तस्मादनिवृत्तेरुपगानयो समुच्चय '—इति ग पाठ ।

§ "तु ' ए सो लि पु पाठ ।

स्तुति ? नाद्य, वाक्यभेदापत्तेः। द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्याभावात् समुच्चयः स्यात् – इति ॥८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अर्केण वै संहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत ताभ्य इलांन्नेरां लूतामवारुन्ध यदर्को भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलांन्दे भवति प्रजाभ्यं एव सृष्टाभ्य इरां लूतामवं रुन्धते तस्माद्याः समाः सत्रः सम्रुद्धं क्षोधुकास्ताः समां प्रजा इषः ह्यासामूर्जमाददते याः समाः व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः समां प्रजा (१)

न ह्यासामिषमूर्जमाददत उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधाना वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्याजिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै दुन्दुभीन्त्समाघ्नन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२)

वाचमवं रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमा

वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति[६]सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्यै[७] आर्द्रे चर्मन् व्य यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै[८] आन्य क्रोशति प्राऽन्य शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान्त्स य प्रशंसति पूतेष्वेवान्नाद्यं दधा[९]त्यृषिकृत च (३)

वा एते देवकृतश्च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते यद्भूतेच्छदां सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै[१०] यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति[११] ॥ ९ ॥

प्रजा ऽ एव२४ च चिःशच ॥ ९ ॥

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते। तत्रादौ तावत् सामद्वयं विधत्ते— अर्केण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदर्को भवति प्रजा एव तद्यजमाना सृजन्ते इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद् याः समाः सचं सस्यद्भुः चोधुकास्ताः समाः प्रजा इषं ह्यासामूर्जमाददते याः समाः व्यृद्धमचोधुकास्ताः समाः प्रजा न ह्यासामिषमूर्जमाददते[१] –इति। अर्कयमं –इति

वृद्धमक्षोधुकास्ताः समा प्रजा १। धरमामेव २। –इति क ख ग।

कस्यचित् साम्नो नामधेयम्* तेन प्रजापति पुरा बहुविधा सहस्र-मुष्टिरूपा प्रजा असृजत। इलान्दम् -इति सामान्तरस्य नामधेयम्†। तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं लूतामिरा पूर्वं विच्छिन्नमन्नम् अवारुन्ध पुनरप्यविच्छेदेन सम्पादितवान। तद्वद् यजमाना अपि सामद्वयेन प्रजा सृष्ट्वा तदर्थमन्न सम्पादयन्ति। यस्मात् अस्मिन् स० साम्नाम सम्पाद्यते तस्माद् या समा सत्र समृद्धं यस्मिन सवत्सरे नैरन्तर्येण सत्र समृद्धं प्रवृत्तम ता समा प्रजा चोधुका तस्मिन् सवत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिता प्रजा सत्रिणा समीपे सवदिग्भ्य, समागच्छन्ति। सत्रिणो हि आसा प्रजाना नानाविधमन्न रसञ्च समादाय प्रयच्छन्ति। यस्मिन्तु सवत्सरे सत्र व्यृद्ध न प्रवृत्त तस्मिन् सवत्सरे प्रजा अचोधुका क्षुधिता काश्चिदपि नागच्छन्ति। यस्माद् आसा प्रजाना औद्यान्न चौरादिरसञ्च नैवादाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम ॥

अथान्यदनुष्ठेय विधत्ते— उल्कादं कुवते यथा वस्थान्मुसु-

* 'अयमग्ना रयिभग '–इत्यस्याम (ऋ आ ६ २ १ २) उत्पन्नम, आ गा २ ८ अतस्क्कसाम तदिच्छायमिति। मान न्चेह आ आ ३ १।

† "अग्निरस्मि जन्मना"–इत्यस्याम (आ आ ३ १२) उत्पन्नम् आ गा १ १ २ साम। तत्र मानम— आ आ ३ २४। स्तदेव 'अग्ने तव अव'–इति षड्चे सूक्ते (उ आ ६ २ १ १–६) गीत मिलान्द नाम स्तोत्रीयम। इलान्द मग्निष्टोमसाम कायम –इत्यादि च तैड्यब्राह्मणे (ता ब्रा ५ ३)। तत साम छन्दोगा २ २ १४'इत्यत्रम।

चाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद् यजमाना देवबन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधाना (२) -इति। इषनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिरुत्क्रोदः । सत्र यजमाना सत्रं समाप्य सन्तुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शृङ्खलाबद्धाः पुरुषास्तस्माद् बन्धाद् विमोकं गच्छन्तो हर्षेणोत्क्रोदं कुर्वन्ति एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेय-सत्ररूपाद् देवबन्धाद् विमोकं प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसञ्च स्वात्मनि सम्पादयन्ति अत उत्क्रोदं कुर्वते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशातिमथिता-न्येकस्मिन्नतिमथिते दश मौञ्जान तन्तून् प्रवयति स वाणः शत-तन्तुः इति तदेतद् विधत्ते— वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति(३) -इति*। दशे-न्द्रियाणां दशसङ्ख्याकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसङ्ख्या ॥

उत्साहोपेतानां यजमानानां काञ्चिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते— आजिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै(४) -इति । यत् पूर्वम् अनभिजितम् असम्पादितं फलं तस्य सम्पादनायेदं धावनम् ॥

उत्साहद्योतकमन्यद् विधत्ते— 'दुन्दुभीन्त्समाघ्नन्ति परमा वा एषा वाग् या दुन्दुभौ परमामेव वाचमव रुन्धते(५) इति । दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुभयः तान् सम्यगाहन्युः । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमः, अत्युच्चत्वात्। तद्वादनेन सभारञ्जनक्षमां 'परमां' वाचं प्राप्नुवन्ति ॥

'वाणं वितन्वन्ति ०— शततन्त्रीको भवति '—इत्यादि ता ब्रा ५ ६ १२-१४ । लाट्या सू ७ १ १-११ ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'अपरेणाग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिमवटं खन-न्त्यर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदि तमार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहत्याचैतेन पुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति'-इति तत्र तेन पुच्छकाण्डमाहननं विधत्ते— 'भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति येयमेमा वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति' इति। भूमिदुन्दुभ्याघातेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसङ्घट्टनेन जाता शब्द-विशेषाः स्वाधीना भवन्ति॥

यदुक्तं सूत्रकारेण 'उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्क्रोदं यजमानाः कुर्वतेऽपघाटलिकास्तुम्बुरवीणाः पिच्छोला इति पत्न्यो वादयन्ति वीणाः शङ्खावलीरुपहिता'-इति तदे-तद्विधत्ते— 'सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्यै'-इति। अपघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाश्वादिशब्दजन्याश्च ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः॥

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते— 'आर्द्रे चर्मन् व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै'-इति। तत्रार्द्रचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसम्पत्तिर्भवति। कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः— 'शूद्रार्यौ चर्मकर्त्ते व्यच्छेते—आर्द्रे श्वेते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो बहि-र्वेदि शूद्र आक्रोशति शूद्रः प्रशंसति ब्राह्मणः इमे राद्धुरिमे

तै ब्रा ५ ५ १९। लाट्या सू ३ १ १९, ११ १-४।
ते ब्रा० ५ ६ ८। लाट्या सू ४ ३ ७।
ता ब्रा ५ ५ २।

सुभूतमकन्निति ब्राह्मण इमे उद्वासीकारिण इमे दुर्भूतमकन्निति। शूद्रस्तु ब्राह्मण संज्ञित्याग्नीध्रे चर्माध्यस्यति -इति* ॥

तत्राक्रोशप्रशंसे क्रमेण विधत्ते— आन्य क्रोशति प्रान्य शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान् य प्रशंसति पूतेष्वेवान्नाद्य दधाति(८) -इति। इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यव्यय कृत्वा सर्वशून्यकारिण अतो दुर्व्यापारमकुर्वन् इत्येवम् अन्य एक शूद्र आक्रोशति निन्देत। इमे यजमाना समृद्धिमन्ता सद्व्यापारमकुर्वन् इत्येवम् अन्य एको ब्राह्मण प्रशंसेत्। तयोर्मध्ये य शूद्र आक्रोशति, स एनान् यजमानान् शोधयित्वा निष्पापान् करोति यो ब्राह्मण प्रशंसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्य सम्पादयति† ॥

अथ कांश्चित्सामविशेषान् विधत्ते— ऋषिकृतञ्च वा एते देवकृतञ्च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते, यद् भूतेच्छदा सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै(९) -इति। योऽयमृषिभिर्मनुष्यै कृत उपकार यश्च देवै कृत उपकार, तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद् गवामयनगतादुपान्त्यादह्न पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमाना प्राप्नुवन्ति अतो महाव्रतेऽपि तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामृषीणा सम्बन्धीनि तैर्दृष्टानि सामानि गातव्यानि‡ ॥

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चल्योर्मिथुनीभाव विधत्ते— यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुनान्न

* ता० ब्रा० ५. ५. १४–१७। लाट्या सू ४. ३. ७८।

† ता० ब्रा० ५. ५. १३। लाट्या ४. ३ खण्डीयसूत्रेण च स्फुटम्।

‡ "भूतेच्छद प्रसति -इत्यादि च ऐ० ब्रा० ६. ५. १।"

ष्यन्ति(११)”-इति। ‘ये’ यजमाना संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति, ते चिर-कालब्रह्मचर्याभ्यासात मिथुनशक्तेरपगच्छन्ति अत पुनस्तच्छक्ति-प्राप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिपुंश्चलीरूपौ मिथुनावयवौ सम्भव कुर्या-ताम्* तेन सम्भवे। यजमाना मिथुनशक्तेर्नापगच्छन्ति। अन्तर्वेदि-देशस्य सूत्रकारेण दर्शित— उत्तरस्या वेदिश्रोण्या पुंश्चल्ये माग-धाय च परिश्रयन्ति —इति। मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारी मागध’ ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥

चर्मावं भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामवं भिन्दन्ति(१) मार्प रात्सीर्माति व्यार्त्सीरित्याह सम्मृत्येवैषां पाप्मानमवं भिन्द(२)न्त्युदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदम्मधु गायन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमवं रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु दधति(३) ॥ १० ॥

चर्मैकान्नपञ्चाशत् ॥ १० ।

---

* “पूर्वेणाग्नीध्रीय ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्, बहिर्वेदि पुंश्चली दक्षि-णामुखी। सा ब्रूयाद् दुश्चरिन्नवकीर्णिन्निति धिक् त्वा जाल्मि! पुंश्चलि! ग्रामस्य मार्जनि! पुरुषस्य पुरुषस्य शिश्नप्रणेजनीति ब्रह्मचारी”—इत्यादि शाख्या० सू० ४ ३।

नवमेऽनुवाके उत्क्रोदादिकमुक्तम् अथ दशमे दासीनृत्य*-मुच्यते। तत्रादौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते— "चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति(१) -इति। अत्र वेध्यं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्— 'उत्तरेणाग्नीध्रं कटसङ्घाते वेजनसङ्घाते चार्द्र चर्म वेधनार्थं वितत्योच्छ्रयन्ति -इति। वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः —'विपरियन्त्येतच्चर्म कवचिनस्तेषामेकैकश मगाम्ति माप रात्सी-र्माति व्यात्सीरिति तत्ते विद्धानातिपादयन्ति -इति। तेन चर्म-वेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति॥

अथ वेधनात् पूर्वं कवचिष्वध्वर्योः प्रश्नं विधत्ते— माप रात्सी-र्माति व्यात्सीरित्याह सम्प्रत्येवैषां पाप्मानमव भिन्दन्ति(१) -इति। हे कवचिन्। चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य बाणस्य स्खलनरूपमपराधं मा कार्षीः अस्खलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो बाणगमनरूपमतिव्यधनं मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात्। एवं सति एषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव भिन्दन्ति॥

अथ नृत्यं§ विधत्ते— 'उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदम्मधु गायन्त्यो मधु वै देवानां परम-मन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति, महीयामेवैषु दधति(२) -इति||। अत्र दासीसङ्ख्यां सूत्रकारो दर्शयति— मार्जा-लीयस्यान्तऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते -इति। ता एता

* दासीनृत्त ग।
† भेद्य ग।
‡ 'वधनार्थं क।
§ इत्त' ग।
|| ता ब्रा ५।६।१५।

तान कुम्भान् *शिरसि धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्ण्यस्य* परितो नृत्यन्ति नृत्यं† कुर्वन्ति। कीदृश्यो दास्यः? पदो निघ्नती' दक्षिणान पादान भूमौ ताडयन्त्य 'इदम्मधु'-इत्येत शब्द गायन्त्य, अथवा इदमेव सारघ मध्वित्यादि मन्त्र गायन्त्य। मधु च देवानामत्यन्त प्रियमन्नम् अतस्तद्दानेन परममन्न प्राप्नुवन्ति। योऽय पादघात तन 'एषु यजमानेषु महीया पूजा‡ सम्पादयन्ति'॥

॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सम्प्लोष्यते स्वाहा सम्प्लवमानाय स्वाहा सम्प्लुताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्रꣳ स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते स्वाहाभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते (१)

* 'धिष्णियस्य' ग।   † 'नृत्त' ग।   ‡ 'प्रजा' ग।

स्वाहानुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लुताय स्वाहातप्स्यते स्वाहातपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्भ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा सामभ्यः स्वाहाङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा गाथाभ्यः स्वाहा नाराशंसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः स्वाहा (२)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

सवर्षते[१] स्वाहा[२] * द्वे च ॥ ११ ॥

दशमे दासीनृत्य† मुक्तम तावता महाव्रत समाप्तम् अथोत्तरेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ॥

तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरन्नहोममन्त्रा तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान् मन्त्रानाह—'पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा, सम्प्लोष्यते स्वाहा सम्प्लवमानाय स्वाहा सम्प्लुताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा, प्रचलाकायै स्वाहा, विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा संविद्योतमा-

*"रैभीभ्य स्वाहा।[१] इति क, ख, ग। † "दासान्तेन ग।

नाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्रं स्तनयते स्वाहा, वर्षिष्यते स्वाहा, वर्षते स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा, संवर्षते स्वाहा, ऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा, शीकायते स्वाहा, शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परि-प्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा, विप्नोष्यते स्वाहा, विप्लवमानाय स्वाहा, विप्लुताय स्वाहा, ऽऽतप्स्यते स्वाहाऽऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्भ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा, सामभ्यः स्वाहाऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा गाथाभ्यः स्वाहा नाराशंसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा इति।

पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः। मेघोत्पादनाय धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः सम्भवः स च त्रिविधः — आगामी वर्त्तमानो भूतश्च। अयं एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात् तत्तद्रूपेण निर्दिश्यते। धूमादिसम्भवादूर्द्ध्वं भविष्यद्वर्त्तमानातीतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा त्रिष्वप्यनुगताकारो 'मेघः'। मेघनिष्पत्तेरूर्द्ध्वं द्रप्सपतनं नीहारः' द्रप्सानां बाहुल्येन ईषदन्धकारापादनं निहाकाः तदीयशैत्येनावयवसङ्कोचः प्रासचः' सङ्कोचादूर्द्ध्वं पलायनं प्रचलाकाः। तत ऊर्द्ध्वं भविष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत्। तथा गर्जनस्याप्यवस्थात्रयम्। वृष्टेरपि तद्वदवस्थात्रयम्। तत्र वृत्तौ त्स्यामवस्थायां चत्वारो भेदाः — वायुवशादाभिमुख्येन वर्षणम् अभिवर्षणम् परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, ऋजुधारारूपं संवर्षणम् गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणम् अनुवर्षणं' चेति। वृष्टिविरामस्य पुरस्य त्रिविधा शैत्यावस्था 'शीकायनम्'। घर्मकाले सन्तप्तायां भूमौ प्रथमवृष्टेरव

माने समुत्थित ऊष्मा प्रोष'। सोऽपि दशात्रयापन्न । वृष्टेरुपरम उद्ग्राहणम् तदपि त्रिविधम्। तत ऊर्द्ध मेघलेशानामपगमेन विस्रव सोऽपि त्रिविध । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यप्रकाशसञ्चार आतप' सोऽपि त्रिविध । पादबद्धा मन्त्रा ऋच प्रश्लिष्ट-पठितानि यजूंषि गीत्यात्मकानि सामानि, अङ्गिरोभिर्मुनिभि-र्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना 'अङ्गिरस । विधिभागे संहितास्ते सर्वे वेदा*। देवताविषयाख्यानपरा मन्त्रा 'गाथा । मनुष्यविषयाख्यानपरा ऋचो नाराशंस्य'। रेभ शब्दस्तद्विषया ऋचो रेभ्य । अनुक्तसङ्ग्रहार्थ सर्वशब्द । एते पञ्चाशन्मन्त्रै गान्तविन्नहोमा कार्या †॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

दत्वते स्वाहादन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहाप्राणाय स्वाहा मुखवते स्वाहामुखाय स्वाहा नासिकवते स्वाहानासिकाय स्वाहाक्षण्वते स्वाहानक्षिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहाकर्णकाय स्वाहा शीर्षण्वते

* "रेभी शंसन्ति —इत्यादि ऐ ब्रा ७ ५ ६ द्रष्टव्यम।

† "पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह, यथायजुरेवैतत"–इति ब्रा ३ ८ १८ ७। नात्यन्त किञ्चिन्निगूढ तात्पर्यं वक्तव्यमिति भाव । '

स्वाहाशीर्षकाय स्वाहा पद्वते स्वाहापादकाय स्वाहा प्राणते स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहावदते स्वाहा पश्यते स्वाहापश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाशृण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१)

अमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहारेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा-लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहात्वक्काय स्वाहा चर्मण्वते स्वाहाचर्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वाहालोहिताय स्वाहा माꣳसन्वते स्वाहामाꣳसकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्नावकाय स्वाहास्थन्वते स्वाहानस्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहामज्जकाय स्वाहाङ्गिने स्वाहानङ्गाय स्वाहात्मने स्वाहानात्मने स्वाहा (२)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

स्वाहा[१] स्वाहा[२] * द्वे च ॥ १२ ॥

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते। तथाच ब्राह्मणम्—"दत्वते स्वाहादन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमान् जुहोति -इति†। पाठस्तु—"दत्वते स्वाहा ऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहा, ऽप्राणाय स्वाहा

* "मनस्विने स्वाहा — ऽनात्मने स्वाहा" —इति क, ख, ग।

† ३।९।१८ ८। 'पितृलोक मेव तैयजमानो व रुन्धे"—इति तच्छेष ।

मुखवते स्वाहा ऽमुखाय स्वाहा नासिकवते स्वाहा ऽनासिकाय स्वाहा, ऽक्ष्वण्वते स्वाहा ऽनक्षिकाय स्वाहा, कर्णिने स्वाहा ऽकर्णकाय स्वाहा, शीर्षण्वते स्वाहा, ऽशीर्षकाय स्वाहा पद्वते स्वाहा, ऽपादकाय स्वाहा, प्राणते स्वाहा ऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहा ऽवदते स्वाहा पश्यते स्वाहा ऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहा, ऽशृण्वते स्वाहा, मनस्विने स्वाहा ऽमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहा ऽरेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्य स्वाहा, प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा ऽलोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहा ऽत्वक्काय स्वाहा चर्मण्वते स्वाहा ऽचर्मकाय स्वाहा, लोहित वते स्वाहा ऽलोहिताय स्वाहा मांसन्वते स्वाहा, ऽमांसकाय स्वाहा स्नावभ्य स्वाहा ऽस्नावकाय स्वाहा ऽस्थन्वते स्वाहा ऽन- स्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहा ऽमज्जकाय स्वाहा ऽङ्गिने स्वाहा ऽनङ्गाय स्वाहा ऽऽत्मने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा '–इति। दन्ता अस्य सन्तीति दत्वान्'। न विद्यन्ते दन्ता यस्यासौ 'अदन्तक । एव सर्वत्र विधिनिषेधौ योजनीयौ। जगति हि जीवा द्विविधा — तत्तदवयवोपेतास्तत्तद्विकलाश्चेति। अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकता- मभिप्रेत्यैतानि विशेषणान्युच्यन्ते। तत्र दन्तयुक्ता जीवा प्रसिद्धा अत्यन्त बाला वृद्धास्तद्रहिता । प्राणिन जङ्गमा 'अप्राणा' स्थावरा । वक्ष्यमाणा निषधा तत्तदवयवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तद्धौकर्येण नोदाहरणीयम ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य यज्ञस्यर्द्ध्यै मह्यꣳ सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ १३ ॥

कोऽष्टाचिꣳशत् ॥ १३ ॥

अतीतयोरनुवाकयो पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च महाव्रतहोमा उक्ता, अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते। कल्प — कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति परिधौ युनक्त्वस्य यज्ञस्यर्द्ध्यै मह्यꣳ सन्नत्या इति सर्वत्रानुषजति -इति । पाठस्तु— कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य यज्ञस्यर्द्ध्यै मह्यꣳ सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा, प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा'-इति । हे मध्यमपरिधे। 'क' प्रजापति त्वा युनक्ति वह्निसमीपे योजयति। हे दक्षिणपरिधे। 'स प्रजापतिस्त्वा युनक्तु। हे उत्तरपरिधे। विष्णुस्त्वा युनक्तु। किमर्थम्? अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् तथा 'मह्य सन्नत्यै मा प्रति सर्वेषां प्राणिनां सन्नमनाय 'अमुष्मै प्रजादिरूपाय

"कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति परीधीन् युनक्ति। इमे वै लोका परिधय"—इत्यादि ब्रा ३ ८ १८ ६।

† एतस्माद्योजनादेवैतदनुवाकीयमन्त्राणां योगमन्त्र इति नामधेयम्। ब्रा ३ ८ १८ ६ द्रष्टव्यम ।

कामाय आयुषे आयुर्वृद्धय लामह युनज्मि। एवं सर्वत्राध्याहार. प्राणापानव्याना प्रसिद्धा। 'व्युष्टि' प्रभातम्। 'रयि' धनम्। 'राध' अन्नम्। घोष कीर्ति। पोष पश्वादिपुष्टि। आराद्घोषे आराच्छब्देन दूरवाची। प्रश्रुति सर्वदुःखनिवृत्ति ॥ १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय वासन्तायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय ग्रैष्माय़ैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्य सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्कराय हैमन्तिकाय चरु सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै† चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरु काय एककपाल ॥ १४ ॥

अग्नये‡ सप्तचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

---

* दूरशब्दवाची टी क। दूरशब्दग्राहित्वम टी ख०।

† विष्णुपत्न्यै इति क, ख।

‡ 'अग्नये गायत्रायादित्य अनुमत्यै' क ग 'अग्नये गायत्राय' ख।

यदुक्तं सूत्रकारेण— 'अग्नये गायत्रायेति दश हवीꣳषि सवप्रश्नान् निवपति' इति तदिदं विधत्ते— अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय वासन्तायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय ग्रैष्मायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः, सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्याम एकविꣳशाभ्यां वैराजाभ्याꣳ शारदाभ्याꣳ पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय, हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिꣳशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुर् अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः काय एककपाल -इति। अत्र षट्सु हविःषु छन्दसा स्तोमेन साम्ना ऋतुना च देवता विशिष्यते। पयसि भवा आमिक्षा पयस्या ॥१४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

यो वा अग्नावग्निं प्र ह्रियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते यत्संचितेऽग्नावेतानि हवीꣳषि न निर्वपेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवीꣳषि निर्वपति भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नास्य रुद्रोऽशान्तः (१)

उपोत्थाय प्रजा पशूनभि मन्यते[१] दश हवीꣳषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठ[२]त्यृतुभिर्वा एष च्छन्दोभि स्तोमै पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुर्यदेतानि हवीꣳषि निर्वपत्यृतुभिरेवैन छन्दोभि * स्तोमै पृष्ठैश्चिनुते[३] दिशꣳ सुषुवाणेन (२)

अभिजित्या इत्याहुर्यदेतानि हवीꣳषि निर्वपति दिशामभिजित्या[४] एतया वा इन्द्र देवा अयाजयन् तस्मादिन्द्रसव एतया मनु मनुष्यास्तस्मान् मनुसवो † यथेन्द्रो देवाना यथा मनुर्मनुष्याणामेव भवति य एव विद्वानेतयेष्ट्या यजते[५] दिग्वती पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वासा दिशामभिजित्यै[६] ॥ १५ ॥

शान्त[२] ‡ सुषुवाणे[१] नैकचत्वारिꣳशच्च ॥ १५ ॥

एतेषा हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोग विधत्ते— यो वा अग्नावग्नि प्र ह्रियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्य यदग्नीषोमीयो ऽथैष रुद्रो यश्चीयते, यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीꣳषि न

* क ख ग पुस्तकेष्विह विसर्गो नास्ति ।

† 'मनुषवो' ग ।

‡ ष्यस्य रुद्रोऽग्नान्त ९]"—इति क, ख, ग ।

निर्वपेदेष एव रुद्रोऽग्नाव्‌त उपोत्थाय प्रजा पशून् यजमानस्याभि मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवी॑ꣳषि निर्वपति, भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नास्य रुद्रोऽग्नाव्‌त उपोत्थाय प्रजा पशूनभि मन्यते[१] -इति। आधानसिद्धे अग्नौ योऽन्योऽग्निमथित्वा प्रक्रियते योऽपि 'सोमो राजा वल्लीरूप स्थापित तयोरुभयोर्योऽयमग्नीषोमीय पशुरेष एवातिथ्यम तेन सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ। अथ योऽयमग्निश्चयनेन निष्पाद्यते स एष रुद्र क्रूरो वर्त्तते। यदि तस्मिन् सञ्चितेऽग्नौ एतानि यथोक्तानि हवी॑ꣳषि न निर्वपेत तदानीमेष क्रूरोऽतिक्रुद्ध सन् समीपमागत्य यजमानस्य प्रजा पशून् हिंस्यात् तन्निर्वापे तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति॥

पाठप्राप्ता हविस्संख्या प्रशंसति— दश हवी॑ꣳषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति[२] -इति॥

देवताविशेषणानि प्रशंसति— ऋतुभिर्वा एषच्छन्दोभि स्तोमै पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुर्यदेतानि हवी॑ꣳषि निर्वपत्यृतुभिरेवैनं छन्दोभि स्तोमै पृष्ठैश्चिनुते[३] -इति। ऋतव वसन्ताद्या। छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'स्तोमा' त्रिवृदादय। पृष्ठानि रथन्तरादीनि। एतेषा देवताविशेषणत्वेनोपात्तत्वादृत्वादिभिरेवाग्निश्चितो भवति॥

अथ हवी॑ꣳषि प्रशंसति—'दिश सुषुवाणेनाभिजित्या इत्याहुर्यदेतानि हवी॑ꣳषि निर्वपति दिशामभिजित्यै[४] -इति। 'सुषुवाणेन, सोम सुषुवाणेन दिशो जेतव्या। प्राच्यादीना चतुर्दिशा-

माग्नेय्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलिता दशसंख्योपेत-त्वाद्दशभिर्हविर्भिस्तासामभिजयः ॥

अथ दशहविस्समुदायरूपामेतां सत्रपृष्ठेष्टिं प्रशंसति— एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन् तस्मादिन्द्रसवं एतया मनुं मनुष्या-स्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते(५) —इति। सूयते ऐश्वर्यं प्राप्यते येना-सौ सवः इन्द्रस्यैश्वर्यहेतुः इन्द्रसवः। एवं मनुसवः अप्ययं यज्ञः। तेन यजमानस्ताभ्यामुभाभ्यां सदृशमैश्वर्यं प्राप्नोति ॥

एतेषु दशसु हविःषु समिद्दिशामाशया न इत्यनुवाकोक्ता दिक्शब्दयुक्ता याज्यानुवाक्या (४भा ४८७पृ) विधत्ते— 'दिग्वती पुरोनुवाक्याभवन्ति सर्वासां दिशामभिजित्यै' —इति ॥१५॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम। उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपम्। आदित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ॥ १६ ॥

यो * ऽष्टाचि॑त्वारिंशत ॥ १६ ॥

* "यः प्राणतो — द्यौः — आदित्योऽष्टाचि॑त्वारिंशत —इति क, ख ग।

कल्प— य प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति राजतेन पूर्वं सौवर्णेनोत्तरम्–इति। तत्र पूर्वस्य महिमाख्य-ग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति— य प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम। उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपम् आदित्यस्ते तेजः तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा –इति। यः प्रजापतिः एक इत स्वयमेक एव प्राणतः श्वासयतस्य निमिषतः चक्षुर्निमेषयुक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव यश्च प्रजापतिः अस्य द्विपदः मनुष्यादेः चतुष्पदः गवादेश्च ईशः स्वामी भवति कस्मै देवाय यस्मै कस्मैचित् प्राकृतप्राणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापति-रूपाय देवाय अनेन हविषा परिचरेम। हे प्रजापते। तस्य ते तादृशस्य तव द्यौ महिमा द्युलोक एवाय महिमाख्यग्रहः दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् आदित्यस्त्वदीयस्तेजः हे ग्रह। त्वा तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा जुहोमि* ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

---

* एतदनुवाकस्य महिममन्त्र इति नामधेयम्। एतत्तात्पर्यव्याख्यानं ५ ३ ८ १८ १ द्रष्टव्यम्।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः। यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम। उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा॥ १७॥

य एकान्न* चत्वारिंशत॥ १७॥

अथ द्वितीयग्रहमन्त्र† पठति— य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिष यस्य देवा। यस्यच्छायामृत यस्य मृत्यु कस्मै देवाय हविषा विधेम। उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्ट गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा –इति। 'य प्रजापति आत्मदा सर्वेषां शरीरप्रद यश्च तस्मिन् शरीरे बलप्रद 'यस्य' प्रजापते 'प्रशिष प्रकृष्ट शासन 'विश्वे' सर्वेऽपि 'उपासते सेवन्ते, देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्य अमृत छायेव प्रविधेम तथा प्राणिना मृत्युरपि यस्य ह्यधीन तादृशाय 'कस्मै केनाप्यविज्ञात-स्वरूपाय देवाय प्रजापतये हविषा परिचरेम। हे ग्रह। त्वम उपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापत्यर्थ त्वा गृह्णामि।

---

* "य आत्मदा एधिवर्धिमिरेकान्न' इति क, ख, ग।

† महिमग्रहद्वयग्रहणविध्यादिकम ब्रा २ ६ १ १ २ द्रष्टव्यम।

हे प्रजापते। त्वद्रूपस्य ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो यश्च ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्र रूपम् अग्निस्त्वदीय तेज । हे यश। त्वा 'तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि* ॥१७॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामास्मिन् राष्ट्रे राजन्य इषव्य शूरो महारथो जायता दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशु सप्ति पुरन्ध्रिर्योषा जिष्णू रथेष्ठा सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायता निकामे निकामे न पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधय पच्यन्ता योगक्षेमो न कल्पताम् ॥ १८ ॥

ऐकचत्वारिꣳशत् † ॥ १८ ॥

अथाश्वहोममन्त्रा । तथा च ब्राह्मणम्— आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति। —

अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यव्याख्यान ब्रा० ३ ८ १८ १ द्रष्टव्यम ।

† "आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिꣳशत "—इति क ग "आ ब्रह्मन्नेकान्न चत्वारिꣳशत"—इति ख ।

‡ ३ ८।१८ ११ । "ब्रह्मवर्चसमेव तैयजमानोऽव रुन्धे —इति तच्छेष ।

इति। पाठस्तु— 'आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामास्मिन् राष्ट्रे राजन्य इषव्य शूरोमहा रथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वा-नाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां, निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्'-इति 'ब्रह्मन्' ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मण 'आजायताम्' सर्वत उत्पद्यताम्। एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः * एवमुत्तरत्रापि। 'इषव्यः' बाणाद्यायुधेषु कुशलः। धेनुरित्यादिषु आजायतामित्य-नुवर्त्तते। 'सप्तिः' अश्वः 'आशुः' शीघ्रगामी। पुरुभिरभिध्यायत इति पुरन्धिः रूपवतीत्यर्थः। अस्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुण-विशिष्टः पुत्र आजायताम्। नः अस्माकं यदा यदा अपेक्षा तदा-तदा पर्जन्यो वर्षतु ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः पच्यन्ताम्। अलब्धस्य लाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः सोऽस्माकं सम्पद्यताम्। एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चस-नामकं होमं कुर्यात् * ॥१८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः॥

---

* एतदनुवाकीयानां वाक्यानां ब्रह्मवर्चसमन्त्र इति नामधेयम्। एतेषां विशेषतो व्याख्यानं ब्रा ३ ८ १४ अनुवाके द्रष्टव्यम्।

आक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाक्रा-न्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा द्यां वाज्याक्रं॰स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम् (१)

पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय प्राणधृगसि प्राणं मे दृ॰ह व्यानधृगसि व्यानं मे दृ॰ह्यापानधृगस्यपानं मे दृ॰ह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ॥ २९ ॥

स ॰*चिचत्वारि॰शच्च ॥ १९ ॥

अथाश्वानुमन्त्रणम। तथा च ब्राह्मणम— आक्रान्वाजी क्रमैर त्यक्रमीद्वाजी द्यौस्त पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते -इति†। एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथम मन्त्र पठति— 'आक्रान्वाजी पृथिवी-मग्निं युजमकृत वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा द्यां वाज्याक्रं॰स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय प्राणधृगसि

* 'वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वा रभे स्वस्ति मा स।१।'—इति क ख ग।
† ५ ६ ४ ११। एषां लोकानामभिजित्यै —इति तत्रैव।

प्राण मे दृꣳह व्यानधृगसि व्यान मे दृꣳहापानधृगस्यपान मे दृꣳह, चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्र मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि -इति। वाजी' वेगवानयमश्व पृथिवीम् 'आक्रान्' आक्रान्तवान्। सोऽयं तस्या पृथिव्याम् अग्नि 'युज' योजयिता सर्वव्यवहारनिर्वाहकम अकृत। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। हे वाजिन्! अग्नि ते युङ् तव योजयिता सहायभूत तस्मात् त्वाम् अन्वारभे त्वञ्च स्वस्ति' विनाशराहित्येन मां 'सम्पारय सम्यक् कर्मसमाप्तिं प्रापय। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। प्राण दृंहति दृढीकरोतीति प्राणधृक्। हे अश्व! त्वं तादृशोऽसि, अतो मे प्राण दृढीकुरु। एवमुत्तरत्रापि। हे अश्व! त्वं चक्षुरसि, अतो मयि चक्षु स्थापय। एवमुत्तरत्रापि ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

अग्नि बीजं वृष्टि पर्जन्य पक्ता सस्यꣳ सुपिप्पला ओषधय' स्वधिचरणेयꣳ सूपसदनोऽग्नि स्वध्यक्षमन्तरिक्षꣳ सुपाव पवमान सूपस्थाना द्यौ शिवमसौ तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्द्धमासास्त्रिꣳशिनो मासा क्लृप्ता ऋतव शान्त संवत्सर ॥ २० ॥

अग्नयेऽर्कत्रिꣳशत् ॥ २० ॥

अथान्येऽन्नहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्- "जञ्जि बीज मिति जुहोत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै" -इति (३ ८ १८ १२)। पाठस्तु— "जञ्जि बीजं वर्ष्टा पर्जन्यः पक्ता सस्यꣳ सुपिप्पला ओषधयः, स्वधिचरणेयꣳ सूपसदनोऽग्निः स्वध्यक्षमन्तरिक्षꣳ सुपावः पवमानः सूपस्थाना द्यौः शिवमसौ तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्धमासास्त्रिꣳशिनो मासाः, कॢप्ता ऋतवः शान्तः संवत्सरः" -इति । यदेतद् गोधूमादिबीजम तत् जञ्जि जननस्वभावमस्तु । अस्त्विति सर्वत्राध्याहारः । पर्जन्यो वर्ष्टा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्य पक्ता पाकशीलम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः सूपसदनः सुखेनोपसन्नु परिचरितुं शक्यः । अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं सुखेनाध्यक्षितव्यम् धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो वायुः सुपावः अनुपद्रवकारी सञ्चारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थातुं शक्या दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असौ आदित्यः शिवम् उपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा तपन् वर्त्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेरारभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवाद्यापि प्रवर्त्तेताम् । अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा मासाः त्रिंशद्दिनयुक्ताः । ऋतवः कॢप्ताः तत्तल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः प्रजापीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैरन्नहोमाः कर्त्तव्याः ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल सौम्यश्चरु सावित्रोऽष्टाकपाल पौष्णश्चरू रौद्रश्चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नागच्छेदग्नयेऽंहोमुचेऽष्टाकपाल सौर्यं पयो वायव्य आज्यभाग ॥ २१ ॥

आग्नेयश्चतुर्विंशति ॥ २१ ॥

अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम्—'यद्यश्वमुपतद्विन्देत आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेत' इत्यादि *। इष्टीना पाठस्तु—'आग्नेयोऽष्टाकपाल, सौम्यश्चरु सावित्रोऽष्टाकपाल पौष्णश्चरू रौद्रश्चरुर् अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नागच्छेदग्नयेऽंहोमुचेऽष्टाकपाल सौर्यं पयो, वायव्य आज्यभाग'—इति। मृगाखरे अश्वनिवासस्थाने यदि नागच्छेत तत्रानागमनमेक निमित्तम् निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि †। तान्येतानि नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥

---

* ३ ९ १७ १। उपतपत उपताप—सन्तापकारी रोगविशेषं।

† १ उपताप, २ त्वग्दोष, ३ उपद्रवकारिदेवताग्रहीतत्वम्, ४ मृगाखरे ऽनागमनम ५ वडवादिध्यानमिति पञ्चनिमित्तानि। ब्रा ३ ९ १७।१—१२।

अग्नयेंऽहोमुचेऽष्टाकपाल इन्द्रायांऽहोमुच एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामंऽहोमुग्भ्यां द्विकपाल ॥ २२ ॥

अग्नये* चिंऽशत् ॥ २२ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण "अग्नयेंऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविष मृगारेष्टिमनु निर्वपति -इति तदेतद्विधत्ते— "अग्नयेंऽहोमुचे† ऽष्टाकपाल, इन्द्रायांऽहोमुच एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्या पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्या चरुर् 'अश्विभ्यामागोमुग्भ्या धाना मरुद्भ्य एनोमुग्भ्य सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो, ऽनुमत्यै चरुर् अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामंऽहोमुग्भ्या द्विकपाल "-इति । अंहसो मोचयतीति 'अंहोमुक्' । आगसः मोचयत इति 'आगोमुचौ' ।

---

* "अग्नयेंऽहोमुचे"-इति क ख, ग ।

† "अग्नयेंऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिष्टिं निर्वपति"-इत्यादि श्रौ० ३ ८ १६ १२ । अस्मिन्ननुवाके ऽग्न हवींष्यासादितानि ।

वायुश्च भविता च वायोभाविन’ वायुसविद्भ्यामित्यर्थ । धाना
व्दष्टपदाँ । एनसा मोचयन्तीति ‘एनोमुच’ ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाक ॥

अग्नये समनमत पृथिव्यै समनमद्यथाग्निः पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्दिवे समनमद्यथा सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समनमद्यथा (१)

वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे समनमद्यथा साम ऋचा ब्रह्मणे समनमत् क्षत्राय समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विशे समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्भूतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं (२)

भद्राः सन्नतयः सन्नमन्तु ॥ २३ ॥

यथा[१] * मह्यं[२] चत्वारि च ॥ २३ ॥

अद्भ्यः समनमद्यथा[१]’ -इति क, ख ग ।

अथ सन्नतिहोमा उच्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम्— "अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमान् जुहोति"-इति*। पाठस्तु— अग्नये समनमत पृथिव्यै समनमद्, यथाग्निः पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्रा सन्नतयः सन्नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्, यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद् दिवे समनमद् यथा सूर्यो दिवा, चन्द्रमसे समनमन् नक्षत्रेभ्य समनमद् यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर् वरुणाय समनमदद्भ्य समनमद् यथा वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे समनमद् यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत्, क्षत्राय समनमद्, यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद् विशे समनमद् यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्य समनमद् यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्, भूतेभ्य समनमद्, यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं भद्रा सन्नतय सन्नमन्तु'-इति। सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये 'समनमत्' सन्नतिं परिचर्यामकरोत्। तथा पृथिव्यै 'समनमत्' परिचर्यामकरोत्। स च पृथिव्या सहितोऽग्निः यथा समनमत्' येन प्रकारेण तस्मै यजमानाय सन्नतिम्' उपकारमकरोत्, एवम्' अनेन प्रकारेण 'मह्यं मदर्थं 'भद्रा सन्नतय कल्याणा उपकारा देवकृता 'सन्नमन्तु प्राप्नुवन्तु। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम्। समनमदेव मह्यमित्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते, तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः। एतैर्दशभिर्मन्त्रैरश्वहोमेषु सन्नतिहोमा कर्त्तव्याः ॥ २१ ॥

* ३ ८ १८ १३। "सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै"—इति तच्छेषः। इत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे भूतभव्यहोमयोर्विधानम् तन्मन्त्रौ चाम्नातौ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवो वितता अन्तरिक्षे। तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि[१]। नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि[२] ॥ २४ ॥

ये * चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥

कल्पः — 'ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति' इति। पाठस्तु— 'ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवो वितता अन्तरिक्षे। तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि[१]' -इति। हे सवितर्देव। ते तव सम्बन्धिनः 'पूर्व्याः' पूर्वसिद्धाः, अन्तरिक्षे वितताः विस्तृताः, अरेणवः' धूलिरहिताः 'ये मार्गाः सन्ति सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः' तैर्मार्गैरागत्य अद्य अस्मिन् कर्मणि नः अस्मान् 'रक्ष, तथा 'नः' अस्मान् अधि ब्रूहि च अधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ॥

* "ये ते' इति क ख, ग।

कल्पः—“नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्येतैश्च यथालिङ्गम्”—इति। उपतिष्ठते इत्यनुवर्त्तते। पाठस्तु—‘नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि[२] -इति। पृथिविक्षिते भूनिवासिने, लोकस्पृते लोकस्य प्रीणयित्रे, अग्नये नम अस्तु। अस्मै यजमानाय लोकम् उत्तमस्थानं देहि। एवमुत्तरयोरपि योज्यम ॥२४॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाक ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षण्वान्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः पर्वाणि मासाः सन्धानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो मांसान्योषधयो लोमानि वनस्पतयो वाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)

समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ

ग्रावा शेपः सोमो रेतो यज्जञ्जभ्यते तद्वि द्योतते यद्विधूनुतेऽतत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाग-हर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महिमाना-वश्वमभितः सम्बभूवतुर्हयो देवानवहत् (२)

अर्वासुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः * ॥ २५ ॥

व्यात्तं ५मवहद् ५ द्वादश च ॥ २५ ॥

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते अथ वा विराड्रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्योपनिषदादौ द्रष्टव्यः। अत एव वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति†। पाठस्तु—"यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षण्वान्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं, दिशः पादा, अवान्तरदिशाः पर्शवो ऽहोरात्रे निमेषो, ऽर्द्धमासाः पर्वाणि, मासाः सन्धानान्यृतवोऽङ्गानि, संवत्सर आत्मा, रश्मयः केशा, नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि, नभो मांसान्योषधयो लोमानि वनस्पतयो वाला, अग्निर्मुखं, वैश्वानरो व्यात्तम्,

* 'बन्धुः'—इति पदमनुवाकप्रतीकवाक्येनाद दशसङ्ख्यापूरकम, उपनिषत्सम्मतम् (वृ १ १ब्रा) भाष्यसम्मतञ्च क ग घ ङ पुस्तकेषु नास्ति।

† वृ उप १ १ ब्रा द्रष्टव्यम।

समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ, ग्रावा शेप, सोमो रेतो, यज्जञ्जभ्यते तद्वि द्योतते, यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति, वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते, रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महिमानावश्वमभित सम्बभूवतुर्हयो देवानवहदर्वासुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रो वा अश्वस्य योनि, समुद्रो बन्धु'-इति । 'य' पुमान् मेध्यस्य यागयोग्यस्य अश्वस्य 'शिरो वेद' शिरःप्रभृतीनवयवान् विराडवयवभूतोषःकालादिरूपेणोपास्ते सोऽयम् 'शीर्षण्वान्' उषःकालादिरूपैः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो 'मेध्य' यागफलयोग्यो भवति । क्रत्वनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे समाम्नातम्—'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद*''—इति† । तत्र कस्मिन्नश्वावयवे को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते । मेध्यस्याश्वस्य यच्छिर, तत् 'उषा' उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षु, तत्सूर्य । यस्तदीय प्राण, सोऽयं बाह्यो वायु । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमा । ये तदीया पादा ता प्राच्यादिदिश । ये पर्शव' पार्श्वास्थिविशेषा ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशा । यस्तदीयो निमेष उन्मेषसहित, त उभे अहोरात्रे । यानि तदीयानि पादगतपर्वाणि, ते शुक्ल-

---

* 'ज्ञानञ्च द्विविधम्,— अर्थनिर्णय, उपासनञ्च । तत्रार्थनिर्णय पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया सम्पद्यते उपासनाप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्यानुवाके 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद'–इत्यस्मिन्नभिधास्यते''–इति तत्रत्या भा ।

† ५ का० ३ प्र० १२ अनु० २ द्रष्टव्यम् (५ भा० ८२९)।

हृष्णापचरूपा ऽर्द्धमासा। यानि च पर्वाणि सन्धानानि, ते चैत्राद्या मासा। यानि धातुकविशेषाणि खुराद्यङ्गानि ते वसन्ताद्यृतव य आत्मा मध्यदेह, स सवत्सरकाल। ये नदीरूपा ते सूर्यरश्मय। यदश्वस्य भास्वर रूप तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि। यान्युक्तान्यस्थीनि तानि बृहस्पतिशुक्रध्रुवाद्या प्रौढतारका। यानि तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि तदेतन्नभ। यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधय। ये वाला पुच्छगता दीर्घकेशा ते वनस्पतय। यदेतन्मुख सम्पद्यते अय लोकप्रसिद्धोऽग्नि। यद् व्यात्त मुख-विदारण, सोऽय वैश्वानरनामको देवताविशेष। यदुदर सोऽयं समुद्र। य पायु, तदन्तरिक्षम्। यावाण्डौ, ते द्यावापृथिव्यौ। य शेप सोऽयमभिषवार्थो ग्रावा। यद्रेत स सोमरस। यत जञ्जभ्यते गात्राणि विनामयति सेय विद्युत। यद् विधूनुते सशब्द शरीर कम्पयति तदेतद्गर्जनम। यदेतन्मेहन सेय वृष्टि। अस्य हेषा शब्दरूपा या वाक् सेय वेदरूपा वागेव। जायमा-नस्य क्रतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य य सज्ञपनात पुरस्तान्महिमाख्यो राजतग्रह, तदिदमहरेव। एव पश्चात एतस्याश्वस्य सज्ञपनादूर्द्ध यो महिमाख्य सौवर्णग्रह सेय रात्रि। एतौ एवोभौ महि-मानौ ग्रहौ 'अश्वमभित सम्बभूवतु अश्वस्य सज्ञपनात् पूर्वं पश्चाच्च व्यवास्थतौ। हयार्ववाज्यश्वा अवान्तरजातिविशेषास्तत्तद्रू-पेण देवादीन् वहन्ति। एवविधस्य वैराड्रूपस्य अश्वस्य समुद्र एव योनि कारणम्। समुद्रवत्युत्पद्यते जगदस्मादिति 'समुद्र परमात्मा न ह्यन्यस्मादस्य विराडुत्पत्तिरनुमहति। स एवास्य बन्धु'

स्तम्भ स्थितिहेतुरित्यर्थ । एवमुपासित *, पापक्षयद्वारा विराड्रूप प्राप्नोति "यथा यथोपासते, तथैव भवति"-इति श्रुत्यन्तरात्।

विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतु † तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्या तेन विराजा सह मुच्यमानत्वात्। तथा च स्मृति —

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ‡।

परस्यान्ते कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम् ॥ -इति§॥

एतच्च भगवान् व्यास 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परमभिधानात -इत्यस्मिन्नधिकरणे (४ ३ ७-१४ सू० ५ अधि०) महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ २५ ॥

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह —

विहित पञ्चमस्याद्ये गवामयनसत्रकम् ।
तद्द्वैविध्य द्वितीये स्यात तृतीये पृष्ठनिर्णय ।
चतुर्थे व्यत्यय पूर्वपक्षस्यान्यस्य पक्षसि ।
पञ्चमे मसव, षष्ठे भवेद्दूर सत्रकम ।
तन्त्रोमासा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम ।

* "एवमुपासीन"-इति क, ग ।

† 'क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्यो भ्युपगन्तव्या' इति ब्र० सू ४ ३ पा भा ।

‡ यदा तु प्रकृतौ याति लय विश्व मिदञ्जगत। तदोच्यते प्राकृतोऽय विद्वद्भि प्रतिसञ्चर'-इति भाक पु ४६ ३। "प्रतिसङ्क्रम"-इति भाग पु १ १६ ३८। प्रलय इति तदर्थं कृतवांश्च श्रीधरेण।

§ ब्र सू ४ ३ ११ शा० भा० द्रष्टव्यम ।

ामा ि, नवमे प्रोक्ता ैणाद्या दशमे पुन ।
दार्शीनृ *(१-१०), ततस्तूर्द्ध मन्त्रास्तैव ाधगा †।
पुन्दन होमा पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिता ।
द ने, परिधीनान्तु तस्त्वा मन्त्रत्रय भवेत् ।
 ये सवपृष्ठेष्टि, प्रयोगोऽनन्तरे श्रुत ।
य प्राणो य आत्मेति ता भौ महिमग्रहौ ।
आ ब्रह्म दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसहोमक ।
आक्रानस्तु मन्त्रयेत, जज्ञौतिर्दशभिस्तति ।
आग्ने‡ नैमित्तिका यागा द्वगारेष्टिरथाग्नये ।
अग्ना सन्ततिहोमा स्युर्दश, ये ते सुवाच्यता§ ।
(नमस्त्रिभिरुपस्थान यो वै विधिरुपासने ॥ (११-२५)
क्रतुराडश्वमेधोऽय विराड्ध्यानमुपास्तिराट् ।||)
ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञान कृतकृत्यो भवत्यत ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह द निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

* "दार्शीन्तं"—इति ग

† "ततस्त्वानुवाके अश्वमे ।' — त क, "ततस्तूर्द्धमश्वमेधस्य न्त्र
 ।"—इति ग ।　　　‡ "न्य"—इति क ।

§ "ये स्वामिवाचनम"—इति क ।

|| बन्धनीचिह्नान्तस्थित ग्रन्थस्य स्थाने क पुस्तके त्वेवम—
'यो वा अश्वोपास्तिर (—, ५), इत्य कार्मविध प्रपञ्चिते"—इति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकृष्णयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(१)गावो (२)गाव (३)प्रथमे (४)संमान्यां (५)यदि (६)षड्-ढै (७)रुत्सृज्या३ (८)देवानां (९)मर्कयेण (१०)चर्म (११)पृथिव्यै (१२)इत्वते (१३)कां (१४)ऽग्नये (१५)यो (१६)यो (१७)य (१८)आ (१९)आ (२०)ज (२१)च्यग्नेयी (२२)ऽग्नये (२३)ऽग्नये (२४)ये (२५)य * पञ्चविंशति † ॥ ५ ॥

(१)गावं (२)समान्यं (३)... नमष्टाभि (४)र्वा एते देव-

---

* "(१)गावो (२)गाव निषांसन्तो (३)प्रथमे मासि (४)संमान्यो (५)यदि सामीं (६)षडहै (७)रुत्सृज्या३ (८)देवानां (९)कर्येण (१०)चर्माव (११)पृथिव्यै (१२)इत्वते (१३)क (१४)स्वाग्नये (१५)यो वै (१६)य प्राणो (१७)यथा सदा (१८)... ब्रह्म (१९)न्नाका (२०)अदिति ... (२१)मा... (२२)ऽग्नाय्मा ... गर्येऽश्नो-मुचेऽष्टा ... कपालो (२३)ऽग्न ... सप्त ... पश्वाग्नी (२४)यो वा ... मेध्यस्य ... पञ्चविंशति-... ख ग।

† प्रपाठकेऽत्र ये पञ्चविंशत्यनुवाकाः सन्ति तेषामेतानि प्रतीकपदानि।

कृता(४) भिजन्या इत्याह(६) नैऋणोद्भि साम्ने चतु पञ्चा
श(७) ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां
सप्तमकाण्डे पञ्चम प्रपाठक ॥ ५ ॥

प्रजनन(१) साध्या (२) रजव (३) बृहस्पतिर् (४) गाव (५)
पञ्च † ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां सप्तम काण्ड ॥

इषे(१) वायव्य(२) प्रजापति र(३) युञ्जान (४) साविचा
णि(५) प्राचीनवंश(६) प्रजनन(७) सप्त ‡ ॥

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

---

* ४७३ ए ६ प, ४८१ ए ८ प, ५६ ए १४ प, ५२४ ए० ६ प ५३ ए ८ प, ५५२ ए १२ प । मुद्रितपुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम ।

† सप्तमकाण्डीयप्रपाठकप्रतीकपरानि ... १४६, २३४, ३ १, ७८६, ४ ... एष्वेव द्रष्टव्यानि । ... पुस्तके ... वाक्य नास्ति

‡ काण्डप्रतीकपरानीमानि १ २ ... २ ... ४१ ... , ३ भा० १ ए० ... भा १ ए ५ भा ... , ६ भ १ ए, ७ भ० १ १७ ए० द्रष्टव्यानि । मुद्रितपुस्तके वाक्य न दृष्टम् इति ... वम ॥